T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

İBRAHİM EL-HARBÎ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

ALİ SEVER

İSTANBUL, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

İBRAHİM EL-HARBÎ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

ALİ SEVER

Danışman: PROF. DR. HASAN CİRİT

İSTANBUL, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ALİ SEVER'nın İBRAHİM EL HARBÎ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.11.2018 tarih ve 2018-32/33 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..07...../..12...../..2018..

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. HASAN CİRİT	
2.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi MEHMET EFENDİOĞLU	
3.	Jüri Üyesi	Dr.Öğr.Üyesi NEDİM YEKTAR	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Ali SEVER

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Hadis

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan CİRİT

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tezi – 2018

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ricâl İlmi, Garîbü'l-hadîs, Fıkhü'l-hadîs, İbrahim el-Harbî

ÖZET

Hadis ilminin sistemleşip gelişmesinde önemli bir yeri olan Bağdat III./IX. yüzyılın önde gelen ilim merkezlerinden biridir. Bu çalışmada belirtilen dönemde Bağdat'ta yaşayan İbrahim el-Harbî'nin hadis ilmine katkısı incelenecektir. Onun hayatına geçmeden önce genel olarak dönemin siyâsî ve ilmî ortamı hakkında bilgi verilmiştir. Biyografisi anlatılmış ve diğer İslâmî ilimlerdeki birikimine değinilmiştir. Harbî'nin, Ehl-i hadîs içerisinde Ahmed b. Hanbel'e yakın bir anlayışa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle ricâl ilmi ve garîbü'l-hadîs konusunda dikkate değer katkısının olduğu görülmektedir. Bu durum sonraki çalışmalara etkisi açısından da incelenmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Ali SEVER

Main Department: Basic Islamic Sciences

Department: Hadith

Supervisor: Prof. Dr. Hasan CİRİT

Degree Awarded and Date: Master – 2018

Key Words: Hadith, Ilm ar-Rijāl, Gharību al-Hadith, Fiqh al-hadith, Ibrāhīm al-Harbī

ABSTRACT

Baghdad which has a crucial role in the development and systematization of hadith science, is one of the most important scientific centres of 3rd century AH/9th century AD. In this study, the contribution of Ibrāhīm al-Harbī - who lived in Baghdad in the aforementioned period- to the hadith science will be examined. Information about the political and scientific environment of the period is also provided before his biography. Within the biography, his wide knowledge in other Islamic sciences is also mentioned. It is understood that al-Harbī has a comprehension which is closed to Ahmad bin Hanbal in Ahl al-Hadith. His valuable contribution to Ilm ar-Rijāl and Gharību al-Hadith is especially evident. This situation is also examined in terms of his effect on subsequent studies.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY BELGESİ ..... **III**
ÖZET ..... **IV**
ABSTRACT ..... **V**
TABLO LİSTESİ ..... **IX**
KISALTMALAR ..... **X**
ÖNSÖZ ..... **XI**

GİRİŞ

KONU, METOT ve KAYNAKLAR

I. KONU ve METOT **2**
II. KAYNAKLAR **3**
A. KLASİK KAYNAKLAR **3**
B. MODERN ÇALIŞMALAR **4**

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM el-HARBÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

I. YAŞADIĞI ÇEVRE **9**
A. GENEL DURUM **9**
1. Mihneye Kadarki Süreç 9
2. Mihne Hadisesi ve Sonrası 12
B. İLMÎ ORTAM **16**
1. Arap Dili 17
2. Tefsir 18
3. Kelâm 18
4. Fıkıh 19
5. Tasavvuf 19
6. İslam Tarihi 20
7. Hadis 20
II. HAYATI **22**
A. İSMİ VE NESEBİ **22**

B. DOĞUMU VE AİLESİ **24**
C. VEFATI **25**
III. KİŞİLİĞİ **25**
A. AHLÂKÎ ÖZELLİKLERİ **26**
1. Genel Olarak Mizâcı 26
2. Zühd Hayatı 27
B. İLMÎ HAYATI **28**
1. İlmî Tahsili 28
2. Hocaları 30
3. Talebeleri 44
C. İLMÎ KİŞİLİĞİ **50**
1. Hadis 51
2. Dil, Lügât ve Edebiyat 51
3. Fıkıh 55
4. Tefsir ve Kur'ân İlimleri 58
5. Tarih, Siyer, Meğâzi ve Nesep 59
6. Kelâm 60
D. ESERLERİ **62**
1. Günümüze Ulaşan Eserleri 62
2. Kaynaklarda Geçen Eserleri 64
3. Kendisine Nispette Şüphe Olan Eser 67

İKİNCİ BÖLÜM
İBRAHİM el-HARBÎ'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

I. HARBÎ'NİN GÜVENİLİRLİK DURUMU **72**
II. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ **73**
A. RİVAYET KARŞILIĞI ÜCRET MESELESİ **73**
B. YÖNETİCİLERE KARŞI TUTUMU **74**
C. KISSACILARA KARŞI TUTUMU **76**
D. RİVAYET YAZMA ŞEKLİNE DAİR METODU **77**
E. TAHAMMÜLÜ'L-HADÎSLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ **78**
1. Semâ Metodu 78
2. Kıraat Metodu 78

3. İcâzet, Münâvele ve Kitâbet Metodu 79
4. Telfik Hakkındaki Görüşü 80
III. RİCÂL BİLGİSİ 81
A. İSİM, KÜNYE ve LAKAP BİLGİSİ 82
B. NESEB BİLGİSİ 83
C. DOĞUM TARİHİ ve VEFEYÂT BİLGİSİ 85
D. TABAKA BİLGİSİ 86
IV. RİCÂL TENKİDİ 88
A. CERH- TA'DÎL FAALİYETİNİN KISA TARİHİ (I-III./VII- IX. ASIR) ... 88
B. MÜNEKKİT OLARAK İBRAHİM EL-HARBÎ 91
1. Ricâl Değerlendirmelerinde Kullandığı Ta'dil Lafızları 92
2. Ricâl Değerlendirmelerinde Kullandığı Cerh Lafızları 94
3. Ricâl Değerlendirmelerine Dair Bazı Mukayeseler 97
V. FIKHÜ'L-HADÎS İLMİ İLE İLGİSİ 102
VI. HADİS İLMİYLE ALAKALI ESERLERİN TAHLİLİ 105
A. *KİTÂBÜ İKRÂMİ'D-DAYF* 105
B. *GARÎBÜ'L-HADÎS* 106
1. Eserin Telif Sistematiği 108
2. Eserin Kaynakları 110
3. Eserdeki İstişhâd Metodu 111
4. Eserin Literatürdeki Yeri 112
SONUÇ 114
KAYNAKÇA 116

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Dönemindeki Ricâl Değerlendirmelerine Dair Bazı Mukayeseler……98

KISALTMALAR

b.: İbn

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed.: Editör

h.: Hicrî

Hz.: Hazreti

İFAV: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

nşr.: Neşreden

ö.: Ölüm tarihi

s.: Sayfa

sy.: Sayı

thk.: Tahkik eden

trc.: Tercüme eden

ts.: Tarihsiz

ÖNSÖZ

İslâmî ilimlerin ortaya çıkıp sistemleşmesinde Hicrî ilk üç asrın önemli bir yeri vardır. Günümüzde farklı ilim dallarında yapılan çalışmalar bu dönemi anlamaya yardımcı olması bakımından dikkat çekicidir. Aynı şekilde hadis alanında yapılan çalışmalar da ilgili dönemin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu dönem için hazırlanan ricâl merkezli çalışmalar her ne kadar genel çerçeveyi tam olarak yatsıtamasa da alimlerin/râvilerin çaba ve katkılarını ortaya koyması açısından mühimdir. Ayrıca alimin/râvinin kendinden sonraki devirlere etkisini inceleme fırsatı sunması bu tür çalışmaların avantajı olarak görülebilir.

Araştırma, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte tezin konusu, metodu ve tezde kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde İbrahim el-Harbî'nin (ö. 285/899) yaşadığı çevreye genel hatlarıyla değinilmiş ve akabinde Harbî'nin hayatı anlatılmıştır. İlmi kişiliğine ve eserlerine de bu bölümde yer verilmiştir. İkinci bölümde Harbî'nin hadis ilmindeki yeri incelenmiş hadis ilminin farklı meselelerine dair görüşleri tedkik edilmiştir.

Bu vesileyle tez sürecinde desteğini esirgemeyen ve kıymetli tavsiyeleriyle yol gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Hasan CİRİT'e içtenlikle teşekkür ediyorum. Kıymetli vakitlerinden zaman ayırarak tez jürimde bulunup değerli tavsiyelerde bulunan Dr. Öğretim Üyesi Mehmet EFENDİOĞLU'na ve Dr. Öğretim Üyesi Osman Nedim YEKTAR'a müteşekkirim. Tezin tamamını ya da bir kısmını okuyup katkı sunan Dr. Öğretim Üyesi Mahmut YAZICI'ya, Mustafa Avni GÖKDUMAN, Ömer Faruk MADEN ve Köksal PEKDEMİR'e; zamam zaman istişarelerde bulunduğun Mustafa TATLI'ya, özellikle yurtdışından kaynak temini noktasında yardımcı olan Ahmet HARMAN'a ayrıca teşekkür ediyorum. Son olarak bu zamana kadar kendi haklarından öğrenim hayatım adına feragat eden başta anne ve babam olmak üzere ailemin tüm fertlerine, akademik çalışmaların getirdiği birtakım zorlukların üstesinden gelmem konusunda bana yardım eden ve kendi haklarından fedakarlıkta bulunan eşim ve oğluma hayrdua temennilerimle medyun-ı şükran olduğumu belirtmek isterim.

Ali SEVER

Üsküdar 2018

GİRİŞ

KONU, METOT ve KAYNAKLAR

I. KONU ve METOT

Hicrî ilk üç asır, İslâmî ilimlerin teşekkülünde önemli bir yere sahiptir. Daha sonraki dönemlerin temel referans noktası olması bu zaman dilimini farklı yönleriyle incelemeye değer bir konuma getirmiştir. Söz konusu dönem hadis ilmi açısından da büyük bir önemi haizdir. Hadis rivayet sisteminin ortaya çıkışı, siyâsî ve sosyal olayların neticesinde gerçekleşen birtakım gruplaşmalar ve bu grupların hadisle/sünnetle münasebetleri, hadis ilimlerinin müstakilleşmesi ve başta daha sonra *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturacak eserler olmak üzere klasik hadis kaynaklarının kaleme alındığı bir dönem olması ilk üç asrın dikkat çeken özellikleri olarak ifade edilebilir.

Böylesi bir devirde yaşamış âlimlerin tavırlarının ve eserlerinin incelenmesi dönemi doğru bir şekilde anlama ve anlamlandırma adına isabetli veriler sağlayacaktır. Bu çerçevede III./IX. asırda yetişmiş İbrahim el-Harbî (ö. 285/899) ve hadis ilmindeki yeri çalışmanın konusu olarak seçilmiştir. Harbî'nin farklı ilmi yönlerine dair Arapça tezler ve makaleler bulunmakla birlikte onun hadis ilmine dair birikimini müstakil olarak veren çalışmalar tespit edilememiştir. Diğer İslâmî ilimlerin yanında daha çok muhaddis kimliği ile temayüz eden Harbî'nin hayatı, genel anlamda ilmî yönü ve eserleri, hadis usulü konuları, ricâl bilgisi ve tenkidine dair görüşleri ile hadis ilmiyle alakalı günümüze ulaşan eserleri bu çalışmanın muhtevasını oluşturmaktadır.

İlmi kişiliği açıklanırken hoca-talebe ilişkisi boyutuna mümkün mertebe dikkat çekilmek suretiyle kendisinin etkilendiği hocalarına ve kendisinden etkilenen

talebelerine işaret edilmiştir. Muhaddis kimliği ön planda olmakla birlikte dil, fıkıh ve ensâb ilminde kendi görüşlerinin bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu durum Harbî'nin salt ansiklopedist biri olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Hadis ilminin meselelerine dair görüşleri bu alanda müstakil bir eseri olmadığı için farklı kaynaklardan elde edilen bilgilerden hareketle ortaya konulabilmiştir. Durum böyle olunca ondan nakledilebildiği kadarıyla ulaşılabilinenlere yer verilmiştir.

Harbî'ye dair bilgiler tarih, tabakât ve ricâl kaynaklarından istifade edilerek hazırlanmıştır. Bundan dolayı çalışma, şahıs merkezli ve geçmişte olanın belgeler/kitaplar üzerinden araştırılması şeklinde olduğundan *dokümantasyon metodu* esas alınarak işlenmiştir. Konular işlenirken tarihî sıraya özen göstermekle birlikte özellikle hoca-talebe ilişkilerinin söz konusu olduğu yerlerde bu durum farklılık arz edebilmiştir.

Zaman zaman *nitel metodun* da kullanıldığı bu çalışmada dönemin içinde bulunduğu şartlar ile konunun bağlantısı sağlanmaya çalışılmıştır. Örnekler verilerek meseleler somut bir düzleme çekilmiştir. Özellikle ikinci bölümde kavramların genel çerçevesi verilip daha sonra Harbî'nin görüşü nakledilerek mukayese imkanı sağlanmıştır.

II. KAYNAKLAR

Daha ziyade şahıs ve tarihî olayların konu edinildiği bu çalışmada klasik kaynaklar ve modern çalışmalardan istifade edilmiştir.

A. KLASİK KAYNAKLAR

İbrahim el-Harbî'nin dönemi ve hayatı yazılırken tarih, tabakât ve ricâl eserlerinden faydalanılmıştır. Özellikle İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923), *Târîħu'l-ümem ve'l-mülûk*'ü, Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066), *Tabakâtu'l-Hanâbile*'si, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*'ı, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ*'sı ve Zehebî'nin (ö. 748/1348), *Siyeru a'lami'n-nübelâ*'sı sıklıkla başvurulan kaynaklar arasındadır.

Hadis ilmiyle ilgili görüşlerini tespitte Hatîb el-Bağdâdî'nin, *el-Câmî' li-ahlâki'r-râvî* ve *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivaye*'si ile Şemsüddîn es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497),

Fethu'l-muğîs adlı eserleri önemli veriler sunmuştur. Ricâle dair bilgisini tespitte ise Mizzî'nin (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*'i, Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361), *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'i, İbn Hacer'in (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb*'i kullanılmıştır.

Çalışmanın kaynakları arasında Harbî'nin kendi telifâtı da bulunmaktadır. Özellikle Süleymân el-'Âyid tarafından neşredilen *Garîbü'l-hadîs*'inin günümüze ulaşan kısmı Harbî'nin farklı yönlerini ilk elden göstermesi açısından büyük önemi haizdir.

B. MODERN ÇALIŞMALAR

İbrahim el-Harbî ve eserlerine dair günümüzde tez, makale ve ansiklopedi maddesi gibi çalışmalar bulunmaktadır. Burada belli başlı çalışmalar hakkında bilgi verilecek, diğer çalışmalara da yeri geldiğince işaret edilecektir. İlgili çalışmalar hakkında bilgi vermeden önce konuyla alâkalı iki teze ulaşılamadığı belirtilmelidir. Bu tezler Meşâil bint Nâsır ed-Duaydi' tarafından hazırlanmıştır. 2007 yılında *el-Âsâru'l-müsnide fî Kitâbi Ğarîbi'l-hadîs min bâbi s-c-r ilâ bâbi h-d-r li'l-İmâm Ebî İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Harbî (198-285 h.) dirâseten ve tahrîcen* adıyla tamamlanmıştır.[1] 2013 yılında sunulan doktora tezi ise *el-Ehâdîsü'l-merfüa fî Kitâbi Ğarîbi'l-hadîs li'l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min evveli bâbi ş-n ilâ nihâyeti bâbi z-f-r* başlığını taşımaktadır.[2]

Ülkemizde Harbî ile ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla ansiklopedi maddesi dışında bir çalışma bulunmamaktadır.[3] Harbî'nin bazı hadis usûlü konularına ve ricâl bilgisine dair görüşlerine yer verilmemesi maddenin tamamlanması gereken yönleri olarak belirtilebilir.

Harbî'nin tahkik edilerek yayınlanan eserlerinden istifade edilmiştir. *Garîbü'l-hadîs* adlı eseri doktora tezi olarak Süleymân el-'Âyid tarafından üç cilt halinde

[1] Câmiatü'r-Riyâd li'l-benât, 1428/2007.

[2] Câmiatü'l-Emîra Nûra bint Abdirrahmân, 1435/2013.

[3] Kandemir, M. Yaşar, "Harbî", *DİA*, XVI, 115-119.

neşredilmiştir.[4] ‘Âyid, girişte eserin içeriği ve özellikleri hakkında bilgi vermekle birlikte Harbî’nin hadis ilmine dair diğer konulardaki görüşlerine pek değinmemiştir. Harbî’ye nispetle, *Kitâbü’l-Menâsik* adlı eserini neşreden Hamed el-Câsir (ö. 2000), giriş kısmında onun hakkında bazı bilgi vermiştir.[5] Ancak belli başlı konulara değinildiğinden Harbî’nin hadis ilmiyle ilgili bazı yönlerine çalışmada yer verilmemiştir.

Garîbü’l-hadîs’in hadis ilmi açısından merkeze alındığı tahriç çalışması niteliğinde bir doktora tezi daha bulunmaktadır. Dahîl b. Sâlih el-Lüheydân tarafından *Tahrîcü ve dirâsetü’l-ehâdîsi’l-merfüati fî Ğarîbi’l-hadîs li’l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min bâbi s-c-r ilâ bâbi r-e-y* adıyla hazırlanmıştır.[6] Ayrıca bu çalışmasının devamı sadedinde “el-Ehâdîsü’l-merfüa fî Kitâbi Ğarîbi’l-hadîs li’l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min bâbi r-y-e ilâ bâbi nihâyeti bâbi n-ş-f dirâseten ve tahrîcen” adlı makale de aynı yazar tarafından kaleme alınmıştır.[7]

Ayrıca Abdullah b. Süleymân et-Temîmî, *Garîbü’l-hadîs*’e dair tuttuğu notlarını derleyip *Mie fâide min Kitâbi Garîbi’l-hadîs li-Ebî İshâk İbrahim b. İshâk el-Harbî sâhibi’l-İmâm Ahmed* adıyla online olarak yayınlamıştır.[8] Bu çalışmada yazar bazı kelimelerin günümüzdeki kullanımları hakkında bilgi vermiş, bazı rivayetlerin sıhhat durumuna değinmiştir.

Harbî’nin lügat, tefsir ve fıkıh ilimlerindeki birikimlerine dair üç yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. İlki, Zâfir Hayrullah Cemîl tarafından *Garîbü’l-hadîs li-İbrâhîm b. İshâk el-Harbî (285 h.) -dirâseten lügaviyyeten-* ismiyle yazılmıştır.[9] Çalışmada delalet bahisleri ve sarf ilmi çerçevesinde Harbî’nin ilgili eseri incelenmiştir.

---

[4] Cidde: Dâru’l-Medenî, 1405/1985.

[5] Riyad: *Menşûrâtü Dâri’l-Yemâme li’l-Bahsi ve’t-Tercemeti ve’n-Neşr*, Birinci Baskı, 1389/1969.

[6] Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1415/1416.

[7] *Mecelletü Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, 1422/2001, XXXIV, s. 67-218.

[8] İlgili metne https://ia802501.us.archive.org/27/items/alharbi-altameme/alharbi-altameme.pdf (erişim tarihi 15.06.2017) adresinden ulaşılabilir.

[9] el-Câmiatü’l-İslâmîyye, Külliyyetü’l-Âdâb, 1427/2007.

İkincisi, Ahmed b. Süleymân b. Sâlih el-Hudayr tarafından *Menhecü'l-İmâm Ebî İshâk el-Harbî ve Akvâlühü fi't-tefsîr (cem'an ve dirâseten)* adıyla tamamlanmıştır.[10] Bu çalışmada özellikle Harbî'nin ayetleri açıklamadaki metodu ve tefsir alanındaki kaynaklarına temas edilmiştir. Ulaşılabildiği kadarıyla rivayetler sure sıralamasına göre tasnif edilip gerekli değerlendirmeler yapılmıştır.

Üçüncü çalışma ise Abdurrahmân b. Halef b. Muhammed Âl Mutlak tarafından *Mesâilü'l-İmâm Ahmed bi-rivâyeti İbrahim b. İshâk el-Harbî cem'an ve dirâseten* başlığıyla hazırlanmıştır.[11] Kaynaklarda dağınık bir şekilde bulunan ve Harbî'nin hocası Ahmed b. Hanbel'den naklettiği mesâil bu tezin konusunu oluşturmaktadır. Harbî'nin ilgili alanlardaki birikimine değinirken bu çalışmalardan faydalanılmıştır. Ancak Abdurrahmân b. Halef'in mesâil nakline dair yapmış olduğu tezin sadece mukaddime kısmına ulaşılmıştır.

Biri Harbî'nin hayatı ve ilmî yönü hakkında genel malumat veren, diğer üçü ise ricâl tenkidi yönünü inceleyen toplam dört Arapça makale bulunmaktadır. Muhammed ez-Zuhaylî, "İbrahim el-Harbî el-fakîh, el-muhaddis, el-edîb, ez-zâhid" ismiyle kaleme aldığı makalesinde başlıkta geçen yönleri hakkında kısa bilgiler vermiştir.[12]

Hâlid Hammâde Sâlih el-Cübûrî, "el-İmâm Ebî İshâk el-Harbî (285 h.) ve kavlühû " ve ğayruhû evsaku minhü" dirâse nakdiyye mukârane" başlığıyla hazırladığı makalesinde Harbî'nin "ğayruhu evsaku minhü" lafzıyla neyi kastettiğini dönemin diğer münekkitlerinin görüşleriyle de karşılaştırarak tespite çalışmıştır.[13]

Besîm Mehdî Dervîş Halef el-Cübûrî, "el-Akvâlü'n-nakdiyye li'l-İmâm İbrahim b. İshâk el-Harbî (285 h.) dirâse mukârane" başlığıyla yazdığı makalesinde el-Harbî'nin râvileri hangi lafızlarla nitelendirdiğini tespit etmiş sonra o râviler hakkında diğer

[10] Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Dîn Kısmu'l-Kur'ân ve Ulûmihî, 1426.

[11] Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.

[12] *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-ʿArabiyye*, 1992, IV, s. 35-58

[13] *Mecelletü Câmi'ati Tikrît li'l-'Ulûmü'l-İnsâniyye*, 2015, XXII, XI, s. 122-155

münekkitlerin görüşlerini belirterek mukayese yapmıştır.[14] Makalede 29 râvi hakkında Harbî'nin değerlendirmelerine yer verilmiştir.

İdrîs 'Asker Hasen el-'Isâvî, "Ebû İshâk el-Harbî ve akvâlühü fî'l-cerhi ve't-ta'dîl" başlığıyla öncekilere nispeten daha geniş bir açıdan Harbî'nin cerh-ta'dil yönünü incelemiştir.[15] Yazar, makalede yer verilen râviler hakkında kısa bilgi vermiş diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle mukayeseler yapmıştır.

[14] *Mecelletü Câmi'ati Tikrît li'l-'Ulûmü'l-İnsâniyye*, 2016, XXIII, I, s. 469-510.

[15] *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*, 2016, XIII, s. 100-182.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM el-HARBÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

Bir olayı veya kişinin hayatını incelerken çevresel etkenleri, dönemin konjonktürünü ve özelliklerini bilmek konuyu anlaşılır kılma adına istifadeli olacaktır. Zira, olayların seyri veya kişilerin davranışları genellikle bulundukları ortamdan bağımsız bir şekilde gelişmez. Bu çerçevede çalışmanın konusu olan İbrahim el-Harbî'nin yaşadığı dönem ve ilmî ortam hakkında kısa bir bilgilendirme yapılması onun hayatını anlaşılır kılmada fayda sağlayacaktır.

I. YAŞADIĞI ÇEVRE

İbrahim el-Harbî'nin yaşadığı şehir olması nedeniyle konular Bağdat merkeze alınarak işlenmeye çalışılmıştır. Özellikle bazı siyâsî ve sosyal olaylar genel durum başlığı altında aktarılırken dönemin bilimsel birikimi ilmî ortam başlığıyla ele alınmıştır.

A. GENEL DURUM

Dönemin önemli hadiselerinden biri olduğu ve etkisinin pek çok alanda hissedildiği mihne hadisesinden dolayı bu kısım, mihneye kadar olan zaman dilimindeki siyâsî ve askerî durum ile bu dönemin akabindeki süreç olarak iki başlıkta kısaca anlatılacaktır.

1. Mihneye Kadarki Süreç

İslâm coğafyasında belli başlı merkezlere göre geç bir zamanda kurulan Bağdat şehri, Abbâsîlerin başkenti olmasının da etkisiyle hızla gelişmiş ve konum olarak saygın

bir yapıya kavuşmuştur.[16] İkinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) tarafından dairevî şekilde inşâ ettirilen Bağdat, demografik anlamda kozmopolit bir yapıya sahiptir.[17]

Devletin yeni kurulmasıyla da alakalı olması nedeniyle ilk halifeler siyâsî istikrarlarını sarsacak isyanlarla sıklıkla mücadele etmişlerdir. Emevîlere karşı Ali evlâdıyla iş birliği içinde olan Abbâsîler, devrimi gerçekleştirdikten sonra idarenin başına geçmişlerdir. 132/749 yılında halife olarak başa geçen Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (ö. 136/754) hakimiyetini güçlendirme adına çok sert uygulamalarda bulunmuştur.[18] Emevî ailesi, isyancılar ve devrimde katkısı olmasıyla beraber daha sonra Abbâsîlere karşı tavır alanlar olumsuz muamelelerle karşı karşıya kalmışlardır.[19]

Seffâh'tan sonra yönetimin başına ise genel anlamda Abbâsîlerin gerçek kurucusu olarak belirtilen Ebû Ca'fer el-Mansûr geçmiştir.[20] Seffâh'ın birinci veliaht olarak tayin ettiği Mansûr, halife olduğunda amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah'ın muhalefetiyle karşılaşmıştır. Aynı şekilde Ali evlâdı, Ebû Müslim el-Horasânî'yi öldürtmesi akabinde çıkan isyan,[21] peygamberlik iddiasında bulunanların başlattığı olaylar, Endülüs Emevîleri ile münasebetler gibi başlıklar Mansûr döneminin önemli siyâsî meseleleri olarak sayılabilir.[22]

---

[16] İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (ö. 136/754), önce Haşimiyye'yi yönetim merkezi olarak belirlemiş, daha sonra merkezi Enbâr şehrine naklettirmiştir. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, X, 284.

[17] Bağdat isminin tarihçesi, şehrin kuruluş aşamaları hakkında bakınız, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk (Tarihü't-Taberi)* (nşr. Ebû Suhayb el-Kermi), Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Düvelî, s. 1547-1550; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdi, *Târîhu Medineti's-Selâm* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001/1422, I, 375-389; İzzüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerm Muhammed b. Muhammed İbn Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Halîl Me'mûn Şîhâ), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1432/2011, V, 39-40, 54.

[18] Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdillah b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib, Hilafet dönemi (132-136/750-754).

[19] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1471, 1477- 1480; Hasen İbrâhîm Hasen, *Târîhü'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, 1416/1996, II, 23-25.

[20] Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Hâşimî el-Abbâsî, Hilafet dönemi (136-158/754-775).

[21] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1496- 1501; Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 28-31.

[22] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 51-59, 67-69; Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 88-89.

Ebû Abdillah Muhammed el-Mehdî (Mehdî-Billah) (ö. 169/785), tahta çıktığında ise babasının tesis ettiği nispeten daha rahat bir ortamda halifeliğe başlamıştır.[23] Zındıklarla mücâdele, Bizans'a seferler düzenleme, Ali evlâdıyla ilişkileri yeniden canlandırma gibi konular Mehdî-Billah devrinin öne çıkan başlıklarıdır.[24]

Dördüncü Abbâsî halifesi Mehdî-Billah'ın oğlu Mûsa el-Hâdî'dir (ö. 170/786). Babasının vefat ettiği gün Hâdî-İlelhak lakabıyla halife olmuştur.[25] Ali evlâdından Hz. Hasan'ın torunlarından olan Hüseyin b. Ali'nin isyanı, Mısır ve Irak'taki zındık isyanları, Cezîre'de Hâricî isyanları, Bizans ile ilişkiler döneminin başlıca siyâsî meseleridir.[26]

Ebû Ca'fer Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809), Abbâsîlerin beşinci halifesi olarak yönetimi devralmıştır.[27] Ali evlâdının soyundan gelenlerin bu dönemde de isyanları sona ermemiştir. Ayrıca halife, bazı kabileler arasındaki çekişmelerle de ilgilenmek durumunda kalmıştır. Bizans ile olan mücadeleye devam edilmiştir. Siyâsî yapıyla sıkı bir irtibatı bulunan Bermekî ailesinin önde gelen isimleri ya öldürülmüş ya da hapse atılmıştır.[28]

Hârûn er-Reşîd'den sonra yönetimi üstlenen Emîn (ö. 198/813) dönemi daha ziyade taht kavgalarıyla anılmıştır.[29] Hârûn er-Reşîd, hayattayken Emîn, Me'mûn (ö. 218/833) ve Mu'temen arasında ülke topraklarını paylaştırmış ve Emîn'i birinci veliaht olarak atamıştır.[30] Emîn ise diğer kardeşlerini veliahtlıktan azledip yerlerine oğlu

---

[23] Ebû Abdillah Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr b. Muhammed el-Hâşimî el-Abbâsî, Hilafet dönemi (158-169/775-785).

[24] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1612, 1621- 1622, 1631; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 101-122; Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 39-40.

[25] Ebû Muhammed Mûsâ el-Hâdî-İlelhak b. Muhammed el-Mehdî, Hilafet dönemi (169-170/785-786).

[26] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1639, 1640- 1645; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 146-156.

[27] Ebû Ca'fer Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr, Hilafet dönemi (170-193/786-809).

[28] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1663- 1665; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 178, 180-184, 214- 222, 237-239, 248; Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 45-53.

[29] Ebû Abdillâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd el-Hâşimî el-Abbâsî, Hilafet dönemi (809-813).

[30] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1678- 1682, 1690.

Mûsâ'yı geçirmek isteyince kardeşler arasında fiilî mücadele başlamış[31] ve neticede Me'mûn, hakimiyetini önce diğer bölgelerde ve geç de olsa Bağdat'ta tesis etmiştir.[32] Bağdat'ta hakimiyet sağlanana kadar yönetim merkezi olarak Merv'i seçmiştir. Bu dönemde de Ali evlâdının isyanları devam etmektedir. Me'mûn önemli bir karar alarak Ali evlâdından Ali er-Rızâ'yı (ö. 203/819) veliaht tayin etmiştir. Bu dönemde tehlikeli bir diğer isyan ise Babek isyanıdır. Uzun soluklu bir mücadeleyi gerekli kılan bu isyan tam anlamıyla Mu'tasım-Billah döneminde bastırılabilmiştir. Bizans ile savaşlar Me'mûn döneminde de devam etmiştir.[33]

2. Mihne Hadisesi ve Sonrası

İlmî birikimi ve ilmî tartışmalara merakı olan Me'mûn, kendisinin başkanlığında münâzara meclisleri tertip ettirmiş, özellikle inanç ve felsefe alanlarındaki konulara büyük önem atfetmiştir.[34] Farklı toplumlar ve anlayışlarla karşılaşma, tercüme faaliyetlerinin getirileri gibi vesilelerle oluşan düşünce ortamı entelektüel bilginin gelişmesi konusunda katkı sağlamıştır. Bu tür güzel birikimleri gölgesinde bırakan, Me'mûn'a ve akabinde yönetime karşı olumsuz bir bakış açısına neden olan Mihne sürecinin başlaması farklı bir devreye girmeye sebebiyet vermiştir.

Kur'ân'ın yaratılmışlığı gibi hakkında herhangi bir nass sabit olmayan meselede meydana gelen tartışmalar üzerinden[35] Mu'tezile mezhebinin görüşünü genel kanaat

---

[31] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1712- 1723; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 265- 271; Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 146- 150.

[32] Ebû Ca'fer (Ebü'l-Abbâs) Abdullah el-Me'mûn b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Abdillah el-Mansûr el-Abbâsî, Hilafet dönemi (198- 218/813-833).

[33] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1788- 1790, 1793, 1801, 1816- 1817; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 295- 309, 366; Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 56-64.

[34] Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1433/2012, s. 510-517; Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 132.

[35] Söz konusu meselenin ortaya çıkışı ve bazı genel bilgiler için bakınız; Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *Nakzu Osmân b. Saîd ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l-anid fime'ftera alellahi mine't-tevhid* (nşr. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî), Kahire: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1433/2012, s. 47-58; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Kitâbü'l-esmâ ve's-sıfât* (nşr. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî), Cidde: Mektebetü's- Sevâdî, 1413/1993, I, 586-588; Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (thk. Yâsin Muhammed), Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1431/2010, XI, 59-62; Abdülfettâh Ebû Gudde, *Mes'eletü halkı'l-Kur'ânî ve eseruhâ fî sufûfi'r-ruvâti ve'l-muhaddisîne ve kütübi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, Haleb, Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, s. 5-10; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm 1-3*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010, III, 119; Mehmed Hayri Kırbaşoğlu, "Allah'ın Kelâm'ı Olması Açısından Kur'ân'ın Mâhiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Maqdisî'nin "Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Haqîqati'l-Qur'ân'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986,

olarak benimsetmek isteyen hakim idare konu hakkında farklı düşünenlere fırsat vermek istememiş ve baskı politikası uygulamıştır. Devletin idari organlarını ve yargıyı bu baskı politikası için kullanması her ne kadar bahsedilen konu dînî veçheli de olsa bazı politik amaçlara matuf kullanılmak istendiğinden siyâsî tarih okumasını gerektirmektedir.[36]

Kur'ân'ın yaratılmışlığı inancını benimseyen Me'mûn, Rebiü'l-evvel 212/Haziran 827'de verdiği fermanla bu anlayışı herkesin kabul etmesini ister. Akabinde Bağdât valisi İshâk b. İbrahim'e mektuplar yazarak mihneyi Tarsûs seferi sırasında (218/833) fiilen başlatır.[37] Hâkimlerin ve âlimlerin sorguya çekilmesi akabinde çoğu idarenin istediği şekilde cevap vermiş; Muhammed b. Nûh (ö. 218/833), Ebû Saîd el-Kavârîrî (ö. 235/850), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Hasan b. Hammâd es-Seccâde (ö. 241/855) ise olumlu cevap vermemişlerdir.[38] Bunun üzerine vali, olumsuz cevap verenleri zincire vurup tekrar sorguya çekmiş neticede Kavârîrî ve Seccâde görüşlerini değiştirmişler; Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nûh ise geri adım atmamışlardır. Bunun üzerine Tarsus'a Me'mûn'un yanına zincirlenmiş olarak gönderilmişlerdir. Halife Me'mûn'un öldüğü haberi üzerine geri dönüş esnasında Muhammed b. Nûh vefat etmiş, Ahmed b. Hanbel hapse atılmıştır.

XXVIII, s. 427-430; Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: Tükiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 59-61; Nuri Tuğlu, "Mihne Olaylarını Doğuran Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)", *Dinî Araştırmalar*, 2005, VIII, sayı: 23, s. 155-157; Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s.115-117.

[36] John Nawas, "Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies*, No. 4 (Kasım 1994), s. 624; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 188-189; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arkaplanı*, Ankara: Otto, 2015, s. 42; ed. M. Mahfûz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, s.11.

[37] Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ebî Tâhir İbnü Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd* (nşr. es-Seyyîd İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1423/2002, s. 182-183; Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1820- 1825.

[38] Mihne sürecinin ayrıntılı anlatımı için bakınız; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 416- 420; Takiyyüddin Abdülğâni b. Abdilvâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdîsî, *Mihnetü'l- İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1407/1987, s. 5-165; Taceddin Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra* (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmûd Muhammed Tanahi), Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1964/1383, II, 37- 61; Abdülğanî ed-Dukr, *Ahmed b. Hanbel İmâmü Ehli's-Sünne*, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1420/1999, s. 149-198; ed. Söylemez, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s. 14-25, Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, İstanbul: İFAV, 2016, s. 60-73.

Halife Me'mûn'un vasiyyetinde kendinden sonra da mihnenin ve başkadı olarak İbn Ebî Duâd'ın (ö. 240/854) görevine devam etmesini istediği kaynaklarda aktarılmaktadır. Dönemindeki isyanlar, başkentin Samerrâ'ya taşınması, Bizans ile yapılan savaş neticesinde Ammûriye'nin fethi, Türklerin hızla Müslümanlığa geçişi gibi önemli olayların yanı sıra Mu'tasım-billah (ö. 227/842) döneminde de mihne hadisesi devam etmiştir.[39] Halku'l-Kur'ân meselesinde idarenin istediği cevabı vermeyen Ahmed b. Hanbel için başkadı ve bazı kimseler halife Mu'tasım'dan onun öldürülmesini isteseler de halife bunu kabul etmemiş, bir süre sonra onu serbest bırakarak baskı uygulamalarına ara vermiştir.[40]

Mihne uygulamaları Vâsik-Billah (ö. 232/847) devrinde de devam etmiştir.[41] Hilafetinin üçüncü senesinde etrafa mektuplar göndererek özellikle fakîhlerin ve hadisçilerin imtihana çekilmesini istemiştir.[42] Baskılar neticesinde Ahmed b. Nasr el-Huzâî (ö. 231/846) önderliğinde isyan hareketi başlamış ancak halifenin durumu farketmesi üzerine sonuçsuz kalmıştır.[43] Halifeliğinin sonuna doğru bazı geri adımlar atsa da mihnenin kaldırılması Mütevekkil Alellah (ö. 247/861) döneminde olmuştur.[44] Halifenin tedrici bir usulle[45] sona erdirdiği mihne politikası bu kısmıyla da siyâsî boyutunu gözler önüne sermektedir.

Bu aşamanın akabinde yeni bir döneme girilmiştir. Mu'tezilî kadrolar tasfiye edilmeye başlanmış hatta cezalandırılmış, Ehl-i hadîs ve özellikle Ahmed b. Hanbel ön planda tutulmaya çalışılmıştır. Mihne meselesi sosyo-politik açıdan bazı kırılmalara sebebiyet verdiği gibi muhaddisler arasında da bazı köklü farklılıklara yol açmıştır.

---

[39] Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Abbâsî, Hilafet dönemi (218-227/833-842). Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s.1834- 1836; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 432-444, 456-462; Hasen, *Târîhü'- İslâm*, II, 65-67.

[40] Hanbel b. İshâk b. Hanbel, *Zikru mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Muhammed en-Nağş), 1403/1983, s. 50- 51; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm 1- 3*, III, 132.

[41] Ebû Ca'fer el-Vâsik-Billâh Hârûn b. el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd el-Abbâsî, Hilafet Dönemi (227-232/842-847).

[42] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1884; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 507-509; Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 69-70.

[43] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 507.

[44] Ebü'l-Fazl el-Mütevekkil-Alellah Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım el-Hâşimî el-Abbâsî, Hilafet dönemi (232-247/ 847-861).

[45] Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 190.

Hâkim iradenin isteği doğrultusunda cevap verenler hatta zamanla bu konu hakkında olumlu veya olumsuz kanaat serdetmeyenler ya da farklı çözüm yolları bulanlar için çeşitli adlandırmalara gidilmiş ve onlara karşı tavır alınmıştır.[46] Dinî bir meselenin politik bir argüman olarak kullanılması sadece siyâsî alanda değil, dinî alanda da birtakım somut neticelere neden olmuştur. Pratik olarak kelamcılar ve fıkıhçılara karşı bir tavır takınılırken, hadisçiler arasında bu tavrın yanı sıra mesele râvi değerlendirmelerinde etkili bir faktör olarak kabul edilmiş yani teorik bir özellik de kazanmıştır.[47]

Mütevekkil'den sonra halifeliğe oğlu Muntasır-Billah (ö. 248/862) geçmiştir.[48] Babasının aksine Ali evlâdına iyi davranan Muntasır, bazı arazileri onlara vermiştir.[49] Hilâfet makamına geçtikten altı ay sonra vefat eden Mustansır'ın yerine torunu Müstaîn-Billah (ö. 252/866) halife olmuştur.[50] İç karışıklıklar ve yönetimdeki bazı güç odaklarının etkisiyle yaşanan olumsuzluklar gibi meseler nedeniyle hilafetten çekilen Müstaîn'den sonra yönetime Mu'tez-Billah (ö. 255/869) getirilmiştir.[51] Bu dönemde de iç hesaplaşmalar devletin gündemini sıklıkla meşgul etmiştir.[52]

Mühtedi-Billah (ö. 256/870)[53] ve Mu'temid-Alellah (ö. 279/892) dönemlerinde de benzer sıkıntılar ortaya çıkmıştır.[54] Mu'temid, Samerrâ kentini yönetim merkezi

---

[46] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1905; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 537; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arkaplanı*, s. 62- 68; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 73- 86.

[47] Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn ev Inayetü'l-ümmeti'l-İslâmiyyeti bi's-sünneti'n-Nebeviyye*, Riyad: Şirketü't-Tıbâati'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, 1404/1984, s.330-332; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları Tarih, Usul, Tenkid, Yorum*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017, s. 54-57.

[48] Ebû Ca'fer el-Muntasır-Billâh Muhammed b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî, Hilafet dönemi (247-248/861-862).

[49] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1925- 1931.

[50] Ebü'l-Abbâs el-Müstaîn-Billah Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Mu'tasım-Billah el-Abbâsî (248-252/862-856).

[51] Ebû Abdillah el-Mu'tez-Billâh Muhammed b. Ca'fer el-Mütevekkil el-Abbâsî, Hilafet dönemi (252-255/866-869).

[52] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1933- 1985; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 583-585, 599-605, 615, 619, 634, 635-637.

[53] Ebû Abdillah el-Mühtedî-Billah Muhammed el-Abbâsî, Hilafet dönemi (255-256/869-870).

[54] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1986- 2018; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 640-648, 653-657, 661-665, VI, 129-133.

olarak kullanan son Abbâsî halifesidir.[55] Bu durum daha sonraki süreçte Türk komutanların yönetimdeki ağırlığının azalmasının başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.[56]

Harbî'nin yaşadığı dönem içinde değineceğimiz son Abbâsî halifesi Mu'tazıd-Billah'tır (ö. 289/902).[57] Devlet yönetimindeki tutumundan dolayı kendisine devletin ikinci kurucusu manasında "İkinci Seffâh" denilmiştir.[58]

Harbî'nin yaşadığı dönemde Abbâsîlerin siyâsî durumu genellikle iç isyanlar ve bürokratik yapının halifeler üzerindeki etkileri neticesinde ortaya çıkan çekişmeler olarak özetlenebilir. Buraya kadar genel siyâsî ortam özetle sunulmaya çalışıldı. Bir sonraki başlıkta ise bu zaman zarfı içerisinde İslâmî ilimlerin genel seyrine kısaca değinilecektir.

B. İLMÎ ORTAM

Başkent olması nedeniyle Bağdat'taki ilmî birikim ayrı bir önem arz etmektedir. İslâm'ın hususi önem atfettiği ilim, ilk dönemlerden itibaren farklı mekanlarda tâliplerine aktarılmıştır. Küttâplar (mektepler), mescitler, kitapçılar, kütüphaneler, âlimlerin evleri, edebî salonlar, saraylar bu güzide faaliyete sık sık ev sahipliği yapmıştır. Hatta mekan olarak düşünüldüğünde çölde dahi ilmî bir hareketlilik içerisine gidilmiştir.[59] Dönemin Bağdat'ında ise âlimlerin evleri, mescitler, kitapçılar ve özellikle edebiyat salonları ve saraydaki toplantı yerleri ilmin aktarıldığı mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Câhız'ın (ö. 255/869) zaman zaman kitapçı dükkanlarında gecelediği, özellikle hadisçilerin evlerinde ve mescitlerde kalabalık bir kitleye hadis yazdırdıkları, halifelerin kendi evlatlarının yetişmesi için saraya hocalar

[55] Ebü'l-Abbâs el-Mu'temid-Alellah Ahmed b. Ca'fer el-Abbâsî, Hilafet dönemi (256-279/870-892).

[56] Ali Aktan, "el-Mu'temid-Alellâh", *DİA*, XXXI, 388.

[57] Ebü'l-Abbâs el-Mu'tazıd-Billah Ahmed b. el-Muvaffak-Billah Talha b. Ca'fer el-Abbâs, Hilafet dönemi (279-289/892-902). Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 2111- 2135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 136.

[58] Aktan, "el-Mu'tazıd-Billâh", *DİA*, XXXI, 384.

[59] Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târihi* (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1998, s. 23-80; Jacob M. Landau, "Küttâb", *DİA*, XXVII, 3.

getirtmesi ve özellikle Me'mûn ile şöhret bulan tartışma ortamlarının kurulduğu saraydaki mekanlar bu durumun somut örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.[60]

Bunların yanı sıra tercüme faaliyetlerinin hızlanması ve Beytülhikme'nin kurulması entelektüel ortama yeni bir veçhe kazandırmıştır.[61] Aklî ilimler ve felsefe alanının bu vesileyle yeni bir canlılık kazandığı ifade edilebilir. Buradan itibaren Arap dili ve İslâmî ilimler hakkında bu dönem içerisinde Bağdat'ta nasıl bir seyir takip ettiklerine kısaca değinilecektir.

1. Arap Dili

Yeni kurulan bir şehir olması nedeniyle âlimler genellikle civar şehirlerden geliyorlardı. Özellikle Basra ve Kûfe'den gelen dilciler zamanla Bağdat'ta yeni bir ortam oluşturdular. Bu şehirlere nispetle daha önce oluşan nahiv ekolleri yetiştirdikleri öğrencilerle ileride daha net bir şekilde ortaya çıkacak olan Bağdat nahiv ekolünün oluşumuna katkı sağlamışlardır.[62] Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ile başladığı bilinen sistematik sözlük yazımına Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) ve Ebû Mansûr el-Ezherî (ö. 370/980) katkı sunarak devam ettirmişlerdir.

Bu dönemde Mufaddal el-Dabbî (ö. 178/794 [?]), İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846 [?]) gibi isimler eski şairlerin divanlarını bir araya getirerek toplamışlardır. Ayrıca şairler ve dil bilginlerinin hayatlarının anlatılıdığı tabakât kitapları yazılmıştır. İbnü'l-Mu'tez'in (ö. 296/908), *Tabakâtü'ş-şuarâ*'sı, Ebü't-Tayyîb el-Lügavî'nin (ö. 351/962), *Merâtibü'n-Nahviyyîn*'i bu tür çalışmaların örneklerinden bazılarıdır.[63]

Bu dönem dilcileri Kur'ân ve hadise dair yaptıkları filolojik çalışmalarla da ilgili alanlara katkı sunmuşlardır. Örnek olarak, Ebû Zekeriyyâ el-Ferrâ'nın (ö.207/822) *Meâni'l-Kur'an*'ı, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü'l-hadîs*'i verilebilir.

---

[60] Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târihi*, s. 40, 47, 54-62, 68, 75.

[61] Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88.

[62] Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 297; Halil İbrahim Kaçar, "Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslam Kültürüne Katkıları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, İstanbul: İFAV, 2011, I, 637.

[63] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 41.

Ayrıca Binbir Gece Masalları gibi çeşitli halk hikayeleri ve kıssaları bu dönemde revaç bulan alanlar olarak belirtilmelidir. Masallarda Bağdat merkezli unsurların bulunması bu türün gelişim serüveni hakkında önemli bir veri olarak değerlendirilebilir.[64]

2. Tefsir

Tefsir ilminin sistemleşmesi ve müstakil bir hüviyet kazanması bu döneme denk gelmektedir.[65] Dönemin ilmî ve fikrî hareketlerine paralel olarak tefsirde rivayet ve dirayet metotları teşekkül etmiştir. Öte yandan mecâzü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, müteşâbihü'l-Kur'ân gibi başlıklarda da müstakil eserler kaleme alınmıştır.[66] Ferrâ, Kâsım b. Sellâm, İbn Kuteybe (ö. 276/842),[67] rivayet tefsirlerinin en güzel örneklerinden birinin müellifi Taberî (ö. 310/922), Zeccâc (ö. 311/923) gibi âlimler Bağdat'ta bu dönemde tefsirin önde gelen isimlerinden bazılarıdır.[68]

3. Kelâm

Dönemin en önemli tartışmalarına kapı aralayan mihne hadisesinden dolayı şüphesiz itikâd ve kelâm alanı da yoğun bir gündemle bu dönemde yerini almıştır. İsim-müsemma, sıfatullah gibi konu başlıkları ile irtibatlı halku'l-Kur'ân meselesi bu asrın başlarından itibaren en çok gündemde kalan konulardan biri olmuştur. Kelâm ilminin kurucusu olan Mu'tezile'nin Bağdat kolunun (Bağdâdiyyûn) yönetimle arasının iyi olması onların ön plana çıkmasına vesile olmuştur.[69]

Bu dönemde gündemde olan bir diğer konu ise dinin sabitelerinden biri olan peygamberlik müessesesine dair tartışmalardır. Özellikle Bağdat, çeşitli din ve kültürlerden insanların bir arada bulunduğu bir yer olması nedeniyle bu tarz tartışmalı meselelere daha rahat bir ortam sağlamaktadır. Ebû İsa el-Verrâk (ö. 247/861), İbnü'r-

---

[64] Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 293; Süleyman Tülücü, "Binbir Gece Masalları Üzerine (Seçilmiş Bir Bibliyografya İle)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, XXII, s. 5.

[65] Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm 1- 3,* II, 111.

[66] Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 41-41.

[67] Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (doktora tezi, 2009), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 67-70.

[68] Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 267.

[69] Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm 1- 3,* III, 104; Yusuf Şevki Yavuz, "Kelam", *DİA*, XXV, 198.

Râvendî (ö. 301/913) ve Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) gibi isimler nübüvvet karşıtları olarak bu dönemde ön planda olmuşlardır. Bu tür faaliyetlere karşı, farklı alanlarda temayüz eden İslâm alimleri delâilü'n-nübüvve türünde müstakil eserler kaleme alarak gerekli cevapları vermeye çalışmışlardır.[70] Harbî'nin de kaynaklarda geçtiği üzere konuyla ilgili eserini hazırlamasında böyle bir ortamın etkili olabileceği belirtilmelidir.

Ayrıca Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Ebû Ali el-Kerâbîsî (ö. 248/862), Ebü'l-Hasen el-Eşarî (ö. 324/935-936), Ebü'l-Abbâs el-Kalânisî (ö. IV/IX. yüzyıl başları [?]) gibi isimler de bu dönemde itikâdî ve kelâmî konulara dair alana katkı yapan isimler olarak sayılabilir.[71]

4. Fıkıh

Bu dönemi olgunluk çağı[72] olarak nitelendirilen fıkıh ilmi de kendi içinde yeni oluşumların ortaya çıktığı bir seyir takip etmiştir.[73] Abbâsîlerin ilk dönemleri fıkıh ilminin tedvin edildiği dönem olması nedeniyle önem arz etmektedir. Ayrıca Abbâsîlerin kurduğu kâdılkudâtlık makamı da bu dönemde önemli bir fonksiyon taşımakta olup özellikle Hanefîlerin ağırlığı hissedilmektedir.[74] Bunun yanı sıra İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) de yüzyılın başlarından itibaren Bağdat ashâbının oluştuğu bilinmektedir.[75]

5. Tasavvuf

Dönemin Bağdat'ında dikkat çekilmesi gereken diğer bir ilim de tasavvuftur. İlk dönem zühd anlayışının akabinde hicri üçüncü asırda daha sistematik hale gelen tasavvuf ilminde Bağdat ekolünün oluşumu bu zaman dilimine denk gelmektedir. Bu dönemde Bişr b. el-Hâris el-Hâfî (ö. 227/841), Hâris el-Muhâsibî, Yahya b. Muaz er-

---

[70] Abdurrahman Bedevî, *Min târîhi'l-ilhâd fi'l-İslâm*, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1980, s. 146-154; Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011, s. 45-55.

[71] Yavuz, "Kelam", *DİA*, XXV, 200.

[72] Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2014, s. 155-157.

[73] Hasen, *Târîhü'l-İslâm*, II, 273-274.

[74] Murteza Bedir, "Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, 2011, I, s. 623-624, 626-628.

[75] Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, İstanbul: İFAV, 2015, s. 61-69.

Râzî (ö. 258/872), Ebû Hamza el-Bağdâdî (ö. 269/882), Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 298/911) gibi isimler ön plana çıkmaktadır.[76] Rızâ, sekr, fena, tevhid, sahv, mücâhede, velayet ve muhabbet gibi konular bu dönemde tasavvuf ehlinin ilgilendiği başlıklar olarak tartışmalarda yerini almıştır.[77]

6. İslam Tarihi

Hadis ilmine geçmeden önce ensâb ve İslâm tarihi alanına değinmek faydalı olacaktır. Bu dönemde Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö. 207/823), İbn Sa'd (ö. 230/845), Zübeyrî (ö. 236/851), Belâzurî (ö. 279/892-93) ve Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) gibi tarihçiler yetişmiş gerek genel tarih gerekse râviler hakkında eserler yazmışlardır.

7. Hadis

Sosyal ve ilmî hayata etkisi gibi zihniyet açısından da bazı farklılaşmaları beraberinde getiren mihne hadisesinin[78] yaşandığı hicri üçüncü asır aynı zamanda hadis eserlerinin en önde gelen örneklerinin telif edildiği ve tasnif döneminin altın çağı olarak da değerlendirilen bir zaman dilimi olması nedeniyle önemlidir.[79] Ayrıca başkent olmanın verdiği avantajlarla ilim şehri olma yolunda ilerleyen Bağdat'a hadis öğrenimi için yapılan rıhleler de dikkat çeken bir diğer husustur.[80]

Tartışmaların etkisiyle diğer fikirler veya gruplar hakkında muhaddislerin kaleme aldıkları reddiyeler bu dönemde daha fazla görünür olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in *er-Red ale'z-zenâdıka ve'l-Cehmiyye*'si, Osmân b. Saîd ed-Dârimî'nin (ö.

---

[76] H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s.130-137; Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 45-49. Tasavvufun teşekkülünün işlendiği ve Bağdat'taki sûfilerin ön planda olduğu bir çalışma için bakınız. Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci*, İstanbul: Klasik, 2017.

[77] Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 43.

[78] Sönmez Kutlu, *Selefiliğin Fikrî Arkaplanı-İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*, Ankara: Otto Yayınları, 2016, s.62.

[79] İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri*, İstanbul: İFAV, 2013, s. 44.

[80] S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Dünyasında Hadis*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 236. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* eseri çerçevesinde hadis ilmi özelinde yapılan bir çalışma için ayrıca bakınız. Mustafa Oral, *Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)* (yüksek lisans tezi, 2017), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 66-72.

280/894), *er-Red ale'l-Cehmiyyesi*, aşağıda hayatına yer vereceğimiz Harbî'nin *Risâle fî enne'l-Kur'âne gayru mahlûk*'u Ehl-i hadîs'in reddiye literatürüne örnek olabilecek bazı eserlerdir.[81]

Bu dönemde hadis usûlü eserlerinin ilk nüveleri sayılabilecek ve hadis ilimlerinin çeşitli kısımlarına dair eserler de kaleme alınmıştır. İmâm Şâfiî'nin *er-Risâle*'si, Ali b. el-Medinî'nin (ö. 234/848-49) *İlelü'l-hadîs*'i, Kasım b. Sellâm'ın ve Harbî'nin *Garîbü'l-hadîs*leri örnek olarak belirtilebilir.[82]

Ale'l-ebvâb ve ale'r-ricâl sistemiyle kaleme alınan eserlerin yazıldığı bu dönemin Bağdat'taki önemli isimleri arasında Kâsım b. Sellâm, Ali b. Ca'd (ö. 230/845), Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme (ö. 234/849) ve oğlu Ahmed İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892-93), İbn Ebi'd-Dünya (ö. 281/894) ve Harbî sayılabilir.[83]

Son olarak Bağdat'taki hadis birikimini ve faaliyetleri göstermesi açısından tespit edilen bazı sayısal bilgilere yer vermek faydalı olacaktır. Eser kaleme alan muhaddis sayısı, direkt veya dolaylı olarak hadis ilmiyle alakalı eserlerin sayısı ve telif edilen müsned, sünen, câmi ve musannef türü eserlerin sayısal oranı açısından Bağdat birinci sırada yerini almıştır.[84]

Genel hatlarıyla böyle bir ortamda yetişen İbrahim el-Harbî'nin hayatı ve ilmî yönüne dair anlatıma geçilebilir.

---

[81] Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 201; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2015, s.78- 81.

[82] Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 89-92.

[83] Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Dünyasında Hadis*, s. 236-298; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 32-33; Musa Erkaya, "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, II, s. 259-271.

[84] Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Dünyasında Hadis*, s. 477-481; Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvud'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 82-83.

II. HAYATI

Bir kişinin etraflıca tanınmasını sağlayacak bilgilere sahip olunması o kişinin hayatı hakkındaki bazı verilerin incelenmesini gerektirmektedir. Bu kısımda, İbrahim el-Harbî'nin adı, soyu, doğumu ve ailesi, eğitimi, bireysel özellikleri ve ölümü hakkında bilgi verilecektir.

A. İSMİ VE NESEBİ

Adı, kaynaklarda[85] ittifakla İbrahim, künyesi ise Ebû İshâk olarak geçmektedir. Yaşadığı şehre nisbetle el-Bağdâdî, Bağdat'ın batısındaki mahalleye[86] nisbetle el-Harbî, atalarının geldiği yere, aslına nisbetle de el-Mervezî nisbesiyle anılmıştır. Bunlarla birlikte meşhur olduğu nisbesi el-Harbî'dir. İbrahim el-Harbî kendisine neden bu nisbenin verildiği sorulduğunda, Bağdat'ın batısında Harbiye mahallesinden gelen bir grup Kerhli ile hadis okumak için bir araya geldiklerini, onların da şahsına el-Harbî nisbesini taktığını belirtmektedir.[87]

Bunların yanı sıra eş-Şâfiî, el-Hanefî ve el-Arabî[88] nisbeleri[89] bazı kaynaklarda Harbî'ye izafe edilmiştir. Erken denilebilecek bir dönemden itibaren Şâfii mezhebi

---

[85] Ebû Asım Muhammed b. Ahmed el- Abbâdî, *Kitâbu Tabakati'l-fukahai'ş-Şafiiyye* (nşr. Gösta Vitestam), Leiden: E. J. Brill, 1964, s. 50; Ebû İshâk eş-Şirâzî eş-Şâfiî, *Tabakâtu'l-fukaha* (thk. İhsan Abbas), Dâru'r-Râidi'l-Arabi, II. Bs. 1981/1401, s. 171; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 522; Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (nşr. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal, 1999/1419, I, 218; Ebu'l-Kasım b. Muhammed b. el-Fadl el-İsbehânî, *Siyeru's-selefi's-sâlihin* (nşr. Dr. Kerim b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed), Dâru'r-Râye, 1999/1420, III, 1079; II, 404; Şihâbüddin Ebû Abdillah Yâkut b. Abdillah er-Rûmi el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ İrşâdü'l-erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib* (thk. Ömer Faruk et-Tabba'), Müessesetü'l-Meârif, 1999/1420, I, 112; el-Vezîr Cemâlüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabi, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1986/1406, I, 190; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela* (ed. Şuayb el-Arnaût), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014, XIII, 356; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davûdi, *Tabakatü'l-müfessirin*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., I, 7; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kamusu teracimi li-eşheri'r-rical ve'n-nisa mine'l-Arabi'l-müsta'ribin ve'l-müsteşrikin*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002, I, 32.

[86] el-Harbiyye mahallesi hakkında bilgi için bakınız. Şihâbüddîn Ebû Abdillah Yâkūt b. Abdillah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldan*, Beyrut: Dâru Sadır, 1977, II, 237.

[87] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 523- 524; Cemalüddin Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve* (nşr. Mahmûd Fâhûri), Dâru'l-Ma'rife, II. Bs. 1979/1399, II, 405; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 114; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 190.

[88] Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed el-Endelüsi et-Tekrûri eş-Şâfii İbnü'l-Mülakkın, *el-Akdü'l-müzheb fî tabakati hamaleti'l-mezheb* (nşr. Eymen Nasr el-Ezheri ve Şehid Mühenna), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye; s. 25.

tabakât eserlerinde biyografisine yer verilmekle beraber eş-Şâfii nisbesi kullanılmamıştır.[90] Tespit edilebildiği kadarıyla ilk defa Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), meşhur olunan isim, künye ve nisbelerine göre alimleri tanıttığı *Süllemü'l-vüsûl ila tabakâti'l-fuhûl* adlı eserinin[91] birinci bölümünde[92] eş-Şâfiî nisbesini Harbî için kullanmıştır.[93] Ancak aynı eserin nisbesiyle meşhur alimleri tanıttığı ikinci bölümünde el-Hanefi nisbesini kullanmıştır.[94] Kâtib Çelebi, uzun süre emek harcayarak yirmi yılda tamamladığı farklı ilimlere dair kaynakça niteliğindeki *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* adlı eserinde[95] de İbrahim el-Harbî ve onun eserlerine dair bilgiler vermiş; fakat ne eş-Şâfiî ne de el-Hanefi nisbesini onun hakkında kullanmıştır.

---

[89] Özellikle el-Hanefî ve el-Arabî ibareleri kaynaklarda yaygın bir şekilde geçmemektedir. Bu durum yazım veya tahkik esnasında yazımdan kaynaklanan bazı problemlerin olabileceğini hatıra getirmektedir.

[90] Abbâdî, *Kitâbu Tabakati'l-fukahai'ş-Şafiiyye*, s. 50; Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh Şehrezûrî, *Tabakatu fukahai'ş-Şafiîyye* içinde *ez-Zeylü ale Tabakâti İbni's-Salâh*, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevi (nşr. Ebü'l-Haccac Mizzi, thk. Muhyiddin Ali Necib), Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1992, I, 699; Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra*, II, 256;[Bazı muhakkikler Tacüddin es-Sübkî'nin muhtemelen tabakâtında el-Harbî'ye yer vermesini göz önüne alarak; onun İbrahim el-Harbî'yi Şâfii mezhebinden saydığını belirtmişlerdir. (Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 218, 86. başlığın dipnotu); Burhâneddin İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillah b. Muhammed b. Müflih, *el-Maksadü'l-erşed fî zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed* (nşr. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1990, s. 211, (193. Başlığın dipnotu) Halbuki Sübkî, Harbî'nin biyografisinin sonunda Hanbelî olarak kabul edilmesinin daha isabetli olacağını ifade ederek sanki kendinden önceki Şâfii tabakat eserlerinde yer almasının yanlışlığına işaret etmektedir.]; Cemaleddin Abdürrahim el-İsnevi, *Tabakatü'ş-şafiiyye* (thk. Abdullah el-Cübûri), Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1981, II, 396; Ebû Bekr b. Hidâyetillah el-Hüseynî, *Tabakatü'ş-Şafiiyye* (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1982, s. 36.

[91] Mustafa b. Abdillah el-Kustantini el-Usmâni Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye; İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.

[92] Kâtib Çelebi, *Süllem*, I, 25.

[93] Ebû Abdillah Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî (1345-1927) de hadis edebiyatı ile ilgili kaleme aldığı eseri *er-Risâletü'l-müstetrafe libeyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe'de* İbrahim el-Harbî'nin eserlerine yer vermiş, isminin ilk geçtiği yerde eş-Şâfiî nisbesini kullanmıştır. Bakınız. Ebû Ya'la el-Beydavi el-Mağribi, *er-Risâletü'l-müstetrafe libeyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe ve yeli et-Ta'likâtü'l-müstazrafe ale'r-Risâleti'l-müstetrafe*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, s. 179.

[94] Kâtib Çelebi, *Süllem*, IV, 349.

[95] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge Kilisli), Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, I, 760, II, 1204, 1205, 1383.

Şâfii tabakât kitaplarında isminin geçmesinde ise mezhebin önemli isimlerinden Ebû Ya'kûb el-Büveytî (ö. 231/846) gibi âlimlerden ders alması ve Şâfii çevrelere yakın öğrencilere ders vermesinin etkisinin olduğu söylenebilir.

B. DOĞUMU VE AİLESİ

Kaynaklar, Harbî'nin doğum tarihi olarak 198/813 yılını belirtmektedirler.[96] Bu tarih, Me'mun'un (ö. 218/833), Abbâsîlerin yedinci halifesi olarak tahta geçtiği zamana rastlamaktadır.[97]Aslen Mervli'dir. Doğum yeri net olmamakla birlikte hayatını sürdürdüğü yer Bağdat'tır. Ancak, ailesinin ve kendisinin maddi durumunu anlatırken Merv'in Kâbüliyye bölgesindeki bahçe ve arazilerinin özelliklerini teker teker belirttiği yönündeki rivayet dikkate alınınca Merv'de doğduğu daha sonra Bağdat'a yerleştiği yönünde bir çıkarıma varılabilir.[98] Harbî'nin kendisinin verdiği bilgilere göre annesinin soyu Tağlib Oğulları'na dayanır. Dayılarının çoğu ise Hristiyan'dır.[99]

Baba tarafı ile ilgili bilgiler Harbî'nin biyografisinin yer aldığı kaynaklarda verilmemektedir. Baba tarafından soyuna Harbî'nin isim zincirinden ulaşabilinir. Bu bilgiler sadece atalarının isimlerine işaret etmektedir ve bazı farklılıkları içerir. Babasının adı İshak'tır. Harbî'nin isim zinciri, Ebû İshâk İbrahim b. İshâk b. İbrahim b. Beşîr[100] b. Abdillah b. Deysem[101] el-Mervezi el-Bağdâdi el-Harbî olarak belirtilebilir.

Hârbî'nin diğer aile bireyleri olarak kaynaklarda isimleri hepsinin açıkça belli olmasa da hanımı, kız kardeşi, en az iki kızı ve bir de on bir yaşında vefat eden

---

[96] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 523; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 405; Ebü'l-Berekât Kemâlüddin b. Abdurrahmân b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba fi tabakâti'l-üdebâ* (thk. Dr. İbrahim es-Samerrâî), Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985, s. 163; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 114; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât,* I, 190; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, IV, 703; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeylü aleyhâ* (thk. Dr. İhsân Abbâs), Dâru Sadır, I, 14; Salahuddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât* (nşr. Ebû Abdillah Celâl el-Asyûtî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010, IV, 304.

[97] Taberî, *Târîhü'l-ümem*, s. 1772.

[98] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 524.

[99] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 523; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 114; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât,* I, 190; ed. David Thomas, Barbara Roggema, *Christian-Muslim Relations a Bibliographical History*, Leiden: Brill, 2009, I, 823-833.

[100] Bişr şeklinde okunuşu için bakınız. Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra*, II, 256; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, s. 211; Büşeyr şeklinde okunuşu için bakınız. Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 218.

[101] İbnü Deysem yerine İbnü Vüşeym kaydı için bakınız. İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, s. 212.

oğlundan bahsedilmektedir. Oğlu Kur'ân'ı ezberlemiş ve temel fıkıh bilgisi olan biri olarak tanıtılmıştır.[102] Kızlarından birinin adı Ümmü İsâ bint İbrahim b. İshak el-Harbî'dir. Fazilet ve ilim sahibi, fetva veren bir hanımdır. Receb ayında 328/940 yılında vefat ettiği belirtilmiştir.[103] Babasının yanına defnedilmiştir. Harbî kendisiyle ilgili bazı anlatımlarda bu kişileri zikretmiştir.[104]

C. VEFATI

Harbî, 20 Zilhicce 285/7 Ocak 899 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Pazartesi günü vefat eden Harbî'nin cenaze namazını pek çok kişinin katılımıyla Kâdı Yûsuf b. Ya'kûb (ö. 297/909-910) kıldırmıştır. 87[105] yaşında vefat eden Harbî'nin cenazesi Babü'l-enbâr caddesindeki evine salı günü defnedilmiştir.[106] Kabrinin ziyaret edildiği ve teberrükte bulunulduğu rivayet edilmiştir.[107] Harbî'nin vefatı ettiği sırada Abbâsîlerin on altıncı halifesi Mu'tazıd Billah (ö. 289/902) devlet yönetimini elinde bulunduruyordu.

III. KİŞİLİĞİ

Bu başlık altında İbrahim el-Harbî hakkında bir fikir vermesi için bazı özelliklerinden kısaca bahsedilecek ve tahsil hayatına dair özlü bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Hem sosyal ilişkileri etkilemesi hem de ilmî birikiminin pratik yansımalarını göstereceği düşünüldüğünden öncelikle ahlâkî özelliklerine yer verilecek; daha sonra ilmî serüvenine dair bilgiler verilecektir.

---

[102] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 534.

[103] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 631.

[104] İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 409; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 115, 116, 117; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed fî teracimi ashabi'l-İmâm Ahmed* (thk. Abdülkadir Arnaut-Mahmûd Arnaut), Beyrut: Dâru Sadır, 1997, I, 303.

[105] Tarihçi Mes'ûdî, 85 yaşında vefat ettiğini belirtmiştir. Bakınız. Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. Kemâl Hasen Mer'ı), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005, IV, 207; İbnü'l-Cevzî, *A'mârü'l-a'yân* (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî) Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994/1414, s. 67.

[106] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 537; Şirâzî, *Tabakâtu'l-fukaha*, s. 171; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 17; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Müessesetü'r-Risâle, I, 13.

[107] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, I, 380; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 410.

A. AHLÂKÎ ÖZELLİKLERİ

Kişinin hem yaratıcısı hem diğer insanlar, çevre, canlı cansız varlıklara karşı tutumunu yansıtması açısından ahlâkî meziyetleri önem taşımaktadır. Bir de söz konusu kimse toplumun örnek alacağı bir konumda olursa ehemmiyeti daha fazla olacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi Harbî, bilgi ile beraber meselenin pratik tarafına da dikkat eden bir âlim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özelliği yaşamında zühd hayatını benimsemesiyle ve dönemin olaylarına verdiği tepkilerde rahatlıkla görebilmektedir.

1. Genel Olarak Mizâcı

Çevresindeki kişiler tarafından Harbî hakkında olumsuz taraflarını öne çıkarma ve onu bu yönüyle tanıtma gibi bir duruma kaynaklarda rastlanmamıştır. Gerek el-Harbî'nin başından geçen olaylar karşısındaki tutumunu anlatırken ortaya çıkan özellikleri gerekse çevresindekilerin aktardıkları rivayetler göz önünde bulundurularak onun, sabırlı, mütevâzi, azimli, başına gelen musibetler karşısında aceleci davranmayan, kanaatkâr, Allah rızasını gözeten, tecrübelerini ve ilmini aktarmayı seven bir âlim profiline sahip olduğu görülmektedir.

İnsanın genel mizacı anlık olaylar veya davranışlar üzere kurulamayacak kadar ciddi bir oluşum ve istikrar süreci ister. Yukarıda Harbî için belirtilen özellikler yaşamı boyunca değişik zamanlarda farklı olaylara verdiği tepkiler üzerinden onu anlamamıza yardımcı olacaktır. Burada her örneği belirtemeyeceğimiz için yaşamından bazı kesitler verilmekle yetinilecektir.

Harbî, uzun süre bedeni rahatsızlıklarından kimseye bahsetmemiştir. Yıllarca baş ağrısı çekmiş, gözünün biri işlevini yerine getirememiştir. Ailesinden yüklü miktarda miras kalmasına rağmen kendisinin de ifade ettiği gibi bu varlığı hadis öğrenimi için harcamış, hayatını asgari şartlarda devam ettirmiştir. Zaman zaman öğünlerini ekmekle geçiştirmiştir. Öyle vakitler olmuştur ki ailesine yiyecek bir şeyler alabilmek için kitaplarını satma durumuna bile gelmiştir. On bir yaşındaki oğlunun

vefatında gösterdiği davranış da metanet ve sabrına örnek olabilir. Harbî, sabrı tavsiye etme noktasında da kendisine danışanlar için hayatından örnekler vermiştir.[108]

Mütevâzi kişiliği ön planda olan Harbî, kendisi için ayağa kalkılmasını hoş görmemiş,[109] kendisinin hocalarından üstün tutulmasını kabul etmemiştir. Bir mecliste kendisinin Ahmed b. Hanbel'den üstün olduğuna dair bir ifade kullanılmış, Harbî bunu kabullenmeyerek orada hadis rivayet etmeyi sonlandırmıştır.[110]

Kanaatkâr bir hayat sürdüren Harbî, maddi ve manevi anlamda zorda kalanlara kişisel tecrübelerinden de istifade ederek sık sık sabrı, halinden hoşnut olmayı, olumsuz örnek olacak davranışlardan kaçınılması gerektiğini belirterek tavsiyelerde bulunmuştur.[111]

Konuşması güzel, âbid, cömert, güler yüzlü, zarif yaratılışlı bir kişiliğe sahip olduğu da kaynaklarda vurgulanmaktadır.[112] Bu gibi özelliklerin yaşamında öne çıkmasında sade ve zâhidane bir anlayışı benimsemesinin büyük katkısı olduğunu belirtmek uygun olacaktır.

2. Zühd Hayatı

Hayatının geneline etki etmesi bakımından Harbî'nin zâhidane yaşantısına değinmek onu tanımak açısından önemlidir. Tabakat kitapları biyografisini verirken bu özelliğine pek çok defa yer vermişlerdir.[113] Yukarıda da belirtildiği üzere kendisi hakkındaki olumlu özelliklerin mizacında baskın olmasında dünya hayatına kendini kaptırmaması, kadere olan inancı onun sade bir yaşam sürmesine vesile olmuştur.

---

[108] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 220; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 528, 534; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 406; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 116; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 191, 192; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, VI, 704.

[109] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 531.

[110] Zehebî, *Siyer*, XIII, 364.

[111] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 115- 116; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 191.

[112] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 207.

[113] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 207; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 532; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 409; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 113; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, VI, 703; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 14; Safedî, *el- Vâfî*, IV, 304; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyin ve'n-nühât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964/1384, I, 408; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 302; Zirikli, *el-A'lâm*, I, 32.

Harbî'nin, her milletin akıl sahiplerinin kadere teslimiyet göstermeyen kimsenin yaşamında mutlu olamayacağına dair aynı fikirde olduklarını belirterek vurgulaması, söylem olarak da nasibine razı olduğunu göstermesi açısından gayet yerindedir.[114]

Zühd anlayışı en temel anlamıyla dünyalık olan şeylerden vazgeçmek, uzaklaşmak anlamını taşımaktadır. Ailesinden yüklü miktarda miras kalmasına rağmen Harbî, bu mallara rağbet etmemiş, hadis öğrenimi için sarf etmiş; daha sonraki yaşantısında da herhangi bir servet biriktirme yoluna gitmemiştir.[115]

Genel olarak özelliklerinin anlatıldığı kısımdaki sabırlı oluşu, tevekkülü, azla yetinmesi, yaşamından hoşnutluğu gibi meziyetleri de zühd hayatını yansıtan meziyetleri olarak belirtilebilir. Zühd anlayışına bakıldığında onun Bişr b. el-Hâris el-Hâfî, Süleymân b. Harb (ö. 224/839)[116] ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) takipçisi olduğu kabul edilebilir.

B. İLMÎ HAYATI

Ana hatlarıyla kimlik bilgileri ve ahlâkî vasıfları yukarıda anlatıldığı gibi olan İbrahim el-Harbî'nin diğer bir yönünü de ilmî uğraşıları teşkil etmektedir. İslâmî ilimlerin farklı dallarında bilgi ve eser sahibi olan Harbî'nin genel olarak tahsili ve ilmî hayatı bu başlık altında anlatılacaktır.

1. İlmî Tahsili

Ailesinin ilmî yönü hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Harbî'nin kendi merakının ilmî gelişimine en önemli katkıyı sağladığı ifade edilebilir.[117] Onlu yaşlarda öğrenim hayatına başlayan[118] Harbî'nin yetişme dönemi, Abbâsîlerin ilmî ve siyâsî olarak hareketli günler yaşadığı döneme denk gelmektedir. Tercüme faaliyetleri, fikrî hareketler, mihne ve halku'l-Kur'ân meselesi gibi konuların canlı olarak kendini gösterdiği bu dönemde hadis ilmi ve hadisçiler de kendi düşüncelerini farklı vesilelerle öne sürmeye çalışmışlardır.

---

[114] Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, IV, 704; Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra*, II, 256.

[115] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 524; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 191.

[116] Hasan Cirit, "Süleyman b. Harb", *DİA*, XXXVIII, 89.

[117] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 524; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 191.

[118] Safedî, *el-Vâfî*, I, 304; Zehebî, *Siyer*, XIII, 356.

Döneminin en önemli ilim merkezlerinden olan Bağdat'ta yaşaması Harbî için pek çok kolaylığı beraberinde getirmiştir. Zira hadis ilminin altın çağı olarak kabul edilen Hicri 3. asırda Bağdat, hadis öğrenimi için rıhleye çıkan alimler ve râviler ile doludur. Bununla birlikte Harbî'nin hadis talebi için rıhleye çıktığı kaynaklarda net ifadelerle geçmemektedir. Ancak bazı bilgiler hadis öğrenimi için seyahat edip etmediğine açıkça işaret etmemekle birlikte onun Bağdat dışına çıktığını ihsas ettirmektedir.

Bu kısmıyla ilgili iki husus dikkati çekmektedir. İlki Harbî'nin ailesinden kalan mirası hadis ilmi için harcadığı anlatılırken onun Merv'deki miras hakkında söylediği ifadelerin gidip görmüş gibi bir izlenim oluşturmasıdır. İkincisi ise Basra şehrinde cenaze yıkama işini üstlenenlerin isimlerini sırasıyla vermesidir. [119] Sadece Bağdat'ta yaşayan bir kişi için bu bilgi rahat ulaşılabilecek bir malumat gibi gözükmemektedir. Her ne kadar bu veriler kesin bir şey söylemeye imkan vermese de Bağdat dışına çıktığına dair tahmin yürütmeyi kolaylaştırmaktadır.

Diğer taraftan küçük yaşta eğitimine başlayan Harbî'nin ilk hocalarından biri Hevze b. Halife'dir (ö. 216/831).[120] Ayrıca bizzat kendisi, 215/830-831 vefat tarihli Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Ca'fer ed-Darîr el-Vekîî''ye; *Müsnedü İbn Ebî Şeybe* adlı kitabı[121] arz ettiğini/ kıraat metoduyla hepsini okuduğunu belirtmektedir.[122] Vekîî''nin vefat tarihi dikkate alınırsa Harbî'nin on altı veya on yedi yaşlarında olduğu görülecektir.

Harbî, geçimini temin etmek için de farklı bir işte çalışmamış; muhtemelen istinsah işinden kazandığı parayla hayatını idame ettirmiştir. Nitekim vefat etmeden

---

[119] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 396.

[120] Zehebî, *Siyer*, XIII, 356; Safedî, *el-Vâfî*, I, 304. Hicri 120'li yıllarda doğan Hevze b. Halife; Süleyman et-Teymi, Avf el-A'rabi, Yunus b. Ubeyd, Ebu Hanîfe, İbn Cüreyc gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekr b. Ebi Şeybe, Abbâs ed-Dûri, Ebû Zür'a ed-Dımeşki, oğlu Abdülmelik gibi dönemindeki isimler hadis rivayet etmiştir. Kitaplarının çoğu kaybolunca kalan kitaplarından rivayet etmiştir. Hakkında Ebû Hâtim er-Râzi, sadûk; en-Nesâi, la be'se bihi değerlendirmelerinde bulunmuşlardır. Bakınız. Zehebî, *Siyer*, X, 121-124.

[121] İbn Ebî Şeybe'nin meşhur el-Musannef'i kastedilmiş olabilir. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1711; Ayrıca bakınız. Mehmet Efendioğlu, "el-Musannef", *DİA*, XXXI, 237.

[122] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 96-97; Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 54.

önce kızıyla arasında geçen bir konuşmada, kızının Harbî'nin vefatından sonra maddi sıkıntı çekeceklerini hissettirmesi üzerine Harbî bizzat kendi eliyle yazdığı on iki bin cüzden oluşan malzemeyi göstererek, her gün birini satmasını söyler ve neticede on iki bin dirheme sahip birinin fakir olmadığını belirtir.[123] Ayrıca yirmi yıl boyunca Rehîne Sûrları'nda[124] istinsah yaptığını da ifade eder.[125]

Bağdat'taki mevcut ilmî ortamdan istifade eden Harbî, hoca olarak da ilme katkısını sürdürmüştür. Bağdat'ın batısındaki bir camide cuma günleri bir ders halkasının olduğu gelen rivayetlerden anlaşılmaktadır.[126] Ancak bu halkayı bir hocasından devralıp almadığına dair bir bilgi yoktur.

Kişinin ilmî birikiminde geldiği geleneğin dolayısıyla üstadının/üstadlarının büyük etkisi vardır. Ayrıca yazdığı eserlerin kaynakları ya da en azından kitap yazmaya vesile olacak fikirleri aşılamaları açısından hocaların talebeleri üzerinde önemli katkıları bulunmaktadır. Aşağıda Harbî'nin bizzat kendisinin etkilendiğini belirttiği hocalarının tanıtımına öncelik verilecektir.

2. Hocaları

Harbî geldiği ilmî silsileye yani Ehl-i hadîs'e bağlı olmakla birlikte zaman zaman bazı hocalarını ön plana çıkarmış, onların yolundan gitmiş, onları övmüştür. İbrahim el-Harbî şöyle der:

[123] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 224; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 529; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 407; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 118.

[124] Buradaki Rehîne Surları'ndan maksat Horasanlıların Bağdat'ta rehin olarak aldıkları iktaların bulunduğu er-Rehiniyye bölgesine nispetle anılan yerleşim yerindeki surlar olabilir. İbnü'l-Fakîh Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbü'l-büldân* (thk. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996, s. 300.

[125] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh* VI, 529; Hişam Kurayse, "el-Harbî, Ebû İshâk İbrâhim b. İshâk", *Mevsûatü a'lami'l-ulemâi ve'l-udebi'l-Arabi ve'l-Müslimin*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2005, VI, 341.

[126] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 126; Zehebî, *Siyer*, XIII, 361.

"Dünyada benzeri olmayan üç kimse gördüm: Ahmed b. Hanbel, anneler onun gibisini doğurmaktan acizdir. Bişr el-Hâfî ki, tepeden tırnağa kadar akılla dolu bir zâttır. Kâsım b. Sellâm ki, sanki o ilmi kendisinde toplamış bir dağ gibidir."[127]

Bu ifadesi aslında Harbî'nin birikiminin temel kaynaklarını, geldiği geleneği göstermesi açısından önemlidir. Zira, hadis, fıkıh, akâid, zühd, dil, edebiyat gibi alanlarda bahsi geçen âlimlerin izleri Harbî üzerinde müşahade edilebilir.

Harbî'nin hocalarının tanıtımını, onun gelişmesinde önemli etkileri bulunan isimlere göre yapılmaya çalışılacaktır. Diğer hocaları için ise vefat tarihleri dikkate alınarak bir sıralama yapılmıştır. Bu çerçevede Harbî'nin üzerinde ciddi etkisi bulunan Ahmed b. Hanbel'e öncelikle değinilecektir.

a. Ebû Abdillah Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

Gerek döneminde gerekse vefatından sonra İslâmî ilimler alanında pek çok etki bırakan muhaddis, fakîh, Hanbelî mezhebinin imamı Ahmed b. Hanbel'in tam adı, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed ez-Zühlî eş-Şeybânî el-Mervezî el-Bağdâdî'dir.[128] Babası Abbâsî ordusunda görev yapmıştır. Dedesi Hanbel ise Emevîlerin Serahs valiliğini yapmış, Abbâsî ihtilalinde ise Abbasoğulları adına çalışmalarda bulunmuştur. Dedesine nisbetle meşhur olan Ahmed b. hanbel, küçük yaşta babası Muhammed'i kaybetmiş, onu annesi Safiyye bint Meymûne yetiştirmiştir.

Kûfe, Basra, Hicaz, Yemen, Suriye, el-Cezire, Vâsıt gibi şehirlere hadis tahsili için gitmiştir. İmam Şâfii (ö. 204/819) ile ilk defa hacda daha sonra Bağdat'ta 195-198 yılları arasında görüşmüşlerdir. Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799), Mu'temir b. Süleyman (ö. 187/803), Veki' b. Cerrah (ö. 197/812), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahya b.

---

[127] İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 113; Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1980, IV, 106; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, s. 212; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 303.

[128] Ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız. Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zaman* (thk. Dr. İhsân Abbâs), Beyrut: Dâru Sâdır, 2013, I, 63; Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra*, II, 27. Hayatı hakkında ayrıca bakınız. İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki), Cize: Dâru Hicr, 1409; Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî vd. *el-Mevsûâtü'l-hadisiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993; Abdülğanî ed-Dukr, *Ahmed b. Hanbel imam-ı ehli's-sünne*, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1999; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 75-80.

Ebi Zâide, Yahya b. Said el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813-814), Yahya b. Adem (ö. 203/818) gibi önde gelen isimlerden ilim almıştır.[129]

Aralarında Harbî'nin de bulunduğu İmam Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Davûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) gibi dönemin önemli muhaddisleri onun öğrencileri arasında yer alır.

İtikadî ve fıkhî alanda da etkili bir duruşu olan Ahmed b. Hanbel[130] aklı tamamen reddetmemekle birlikte âsârı öncelemesi, selef akidesini benimsemesi ve savunması, sosyo-politik ve siyâsî baskıların şiddetlendiği mihne günlerinde görüşlerinde sabit kalması gibi tutum ve davranışlarıyla ön plana çıkmıştır. Özellikle talebeleri ve daha sonraki takipçileri onun bu yönünü sıklıkla vurgulamışlardır. Mihne olaylarından sonra kendisine sâbiru ale'l-mihne, nâsıru's-sünne gibi lakaplar takmışlardır. [131] Bu duruşu halkın ve pek çok âlimin takdirini kazanmasına vesile olmuştur.[132]

Halife Mütevekkil (ö. 247/861) tahta geçince mihne uygulamalarına tedricen son vermiştir. Ayrıca Ehl-i hadîs'e ve özellikle Ahmed b. Hanbel'e hususi ilgi göstererek farklı bir uygulama başlatmıştır. İş bununla kalmamış, bazı devlet görevlilerin atanmasında dahi Ahmed b. Hanbel'e danışılır olmuştur.[133]

---

[129] Hocaları hakkında bakınız. İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s.40- 69.

[130] İlgili konulardaki bazı çalışmalar için; Hayreddin Karaman, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 80- 82, Yûsuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 82- 87; Ferhat Koca*, İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbeli Mezhebi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011, s. 37- 51; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 32- 79, 86- 101.

[131] Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra*, II, 27.

[132] Hanbel b. İshâk, *Zikru mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 59-60; Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 28- 30; Makdîsî, *Mihnetü'l- İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel,* s. 118, 129; ayrıca bakınız: Özafşar*, İdeolojik Hadisçiliğin Arkaplanı*, s. 62- 66; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 73- 79.

[133] Hanbel b. İshâk, *Zikru mihneti'l-İmâm Ahmed,* s. 15- 16; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995, XII, 209, ayrıca bakınız: İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.75-76.

Mihne sürecinin tamamlanmasından sonra yedi yıl daha yaşayan Ahmed b. Hanbel, 12 Rebiülevvel (veya Rebiulâhir)[134] 241/31 Temmuz 855 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.[135]

Yirmi yıldan fazla Ahmed b. Hanbel'e talebelik yaptığını belirten Harbî, küçük yaştan itibaren ondan hadis dinlediğini ve onun yolunu, görüşlerini benimsediğini ifade etmektedir. İlmi vukufiyetini ve liderliğini ifade etme adına dışarıda bilgin biri durumundayken Ahmed b. Hanbel'in meclisine giren kimsenin onun yanında yetiştirilecek bir talebe konumuna geldiğini söyler. Ayrıca kendisi Ashâb-ı hadîs'in görüşü dediğinde kastının Ahmed b. Hanbel'in ifadeleri olduğunu belirtir.[136]

Ahmed b. Hanbel ile Harbî'nin aralarındaki ilmî yakınlığı gösteren diğer bir durum ise Harbî'nin Ahmed b. Hanbel'in fıkhî mesâilini ve ricâle dair bazı değerlendirmelerini nakletmesidir. Genel olarak Ahmed b. Hanbel'in takipçisi olmakla birlikte zaman zaman bazı konularda hocasının aksine görüş belirtebilmiştir. Yeri geldikçe bu duruma değinilip örnekler verilecektir.

b. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)

Tam adı, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevi el-Bağdâdî'dir. 150/767 yılında[137] Herat'ta doğmuştur.[138] İlk eğitimini bu şehirde tamamlamıştır. Daha sonra Bağdat, Basra, Kûfe, Vâsıt, Mısır ve Şam gibi zamanının ilim merkezlerine rıhlelerde bulunmuştur.

Hüşeym b. Beşîr, İbn Uleyye (ö. 193/809), Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813-814), Yahya b. Said el-Kattân (ö. 198/813- 814);[139] Kisâî (ö. 189/805), Nadr b. Şümeyl

---

[134] Ebû Yûsuf Ya'kub b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999, I, 75.

[135] İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, s. 549- 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 551.

[136] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 232-235.

[137] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 60-63.

[138] Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın hayatı ve hadis ilmiyle meşguliyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Tahir Ayas, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği* (yüksek lisans tezi, 2017), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

[139] Ebû Ubeyd'in dil ve nahiv alanında Kûfe ekolüne mensup olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bakınız: Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 393.

(ö. 204/820), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ el-Kûfî (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]) gibi dönemin önemli isimlerine öğrencilik yapmıştır. Ayrıca kendi çağdaşları olan Yahya b. Main (ö. 233/848), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-9), Ahmed b. Hanbel ile de karşılıklı ilmî istişârelerde bulunmuştur.[140]

Başta İbrahim el-Harbî olmak üzere Ebü'l-Fazl Abbâs b. Abdilazîm b. İsmâil el-Anberî el-Basrî (ö. 240-6/854), İbn Zencûye (ö. 251/865), Ebü'l-Fazl Abbâs ed-Dûri (ö. 271/884), Ebû Bekr b. Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/894) Ebu Ubeyd'den ilim alan talebeler arasında sayılmaktadır.[141]

Bulunduğu yerlerde genellikle vali ve diğer yöneticilerin çocuklarının eğitimiyle ilgilenen Ebû Ubeyd, on sekiz yıl süreyle Tarsus kadılığı[142] da yapmıştır. İlmi çalışmalarını engellediğini belirterek bu görevinden ayrılmıştır. Neticede 213/828 yılında Yahya b. Main ile birlikte Mısır'a gitmiş, daha sonra Bağdat'a dönerek özellikle garîbü'l-hadîs ile ilgili dersler vermiştir.[143]

Harbî'nin, Ebû Ubeyd'den daha ziyade istifade ettiği yıllar 213 ile 219 seneleri arası olmalıdır. Zira Ebû Ubeyd 219'da hacca gider ve 224 yılında orada vefat eder.[144] Bu süre zafında Mekke'den ayrılmamıştır.

Hakkında, Yahya b. Main, sika;[145] Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889), sika ve me'mun;[146] Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), sadûk;[147] Dârekutnî (ö. 385/995), sika,

---

[140] İbn Sa‘d, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, IX, 359; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 406.

[141] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 392.

[142] Ebü't-Tayyîb Abdülvâhid b. Ali el-Lügavî el-Halebî, *Merâtibü'n-nahviyyîn* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), Kahire: Mektebetü Nahdati Mısr ve Matbatühe, s. 94; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a‘yân*, IV, 61.

[143] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 397.

[144] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 477.

[145] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 405; Zehebî, *Siyer*, X, 504; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (nşr. İbrahim ez-Zeybek ve Âdil Mürşid), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 1435/2014, III, 411.

[146] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 406.

[147] Abdurrahman b. Ebi Hâtim Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temimi el-Hanzali er-Râzi, *Kitâbü'l-cerh ve't-ta‘dîl* (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemâni), Dâiretü'l-Ma‘ârifi'l-Osmâniyye, VII, 111; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 412.

imâm[148] gibi ifadeler kullanmışlardır. Bunlarla birlikte İbrahim el-Harbî'nin "hadis dışında diğer şeyleri güzel yapardı."[149] ibaresinden onun hadisçiliğinin diğer özelliklerinin gölgesinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Harbî'nin dil, edebiyat ve garîbü'l-hadîs konularında istifade ettiği en önemli hocalarından olan Ebû Ubeyd aynı zamanda onun ciddi eleştirilerinin de hedefi olmuştur. İbrahim el-Harbî, onun *Garîbü'l-hadîs* adlı eserine aldığı elli üç kadar rivayetin aslının olmadığı yönünde görüşünü beyan etmiştir. Bu konuda *Kitâbü's-servâ* adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.[150] Aynı şekilde diğer bir eseri olan *Kitâbü'l-emvâl*'i de Ebû Ubeyd'in en zayıf kitabı olarak nitelendirmiştir.[151]

c. Bişr b. el-Hâris el-Hâfî (ö. 227/841)

Tam adı, Ebû Nasr Bişr b. el-Hâris b. Abdirrahmân b. Atâ b. Hilâl b. Mâhân b. Abdillah[152] el-Hâfî el-Mervezî'dir.[153] Merv asıllı olup Bağdat'a yerleşmiştir. Üst düzey devlet görevlerinde bulunan bir aileye mensuptur. Hicrî 150[154] veya 152[155] yılında doğmuştur. İlim tahsili için yolculuklar yapmış, Şerik b. Abdillah (ö. 177/794), Malik b. Enes (ö. 179/795), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Ebû Saîd Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) gibi muhaddislerden ilim almıştır.[156] Nasr b. Mansûr el-Bezzâz, Muhammed b. el-Müsenna es-Simsâr, Seriyy es-Sekatî (ö. 251/865), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849),

---

[148] Zehebî, *Siyer*, X, 504; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 411.

[149] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 403; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 255.

[150] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 532; Bu asılsız rivayetlerin sayısının yüz yirmi beş tane olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 163; Hamevî'nin *Mu'cemü'l-üdebâ* adlı kitabında *Kitâbü'ş-şervâ* olarak telaffuz edilmiştir., I, 120; Zehebî, *Siyer*, XIII, 369.

[151] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 403. Ayrıca bakınız. Tahir Ayas, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği*, s. 134-136.

[152] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, I, 274.

[153] Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemi, *Tabakâtü's-sûfiyye ve yelihe Zikru nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* (thk. Mustafa Abdülkâdir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, s. 42; Feridüddin Attâr, *Tezkiratü'l-evliya* (nşr. Ahmed Ârâm), s. 151; Safedî, *el-Vâfî*, VIII, 143; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 225.

[154] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, I, 276.

[155] Zehebî, *Siyer*, X, 469.

[156] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, IX, 344; Râzî, *el-Cerh*, II, 356; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 545, 547- 548; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 225.

İbrahim el-Harbî gibi isimler de kendisine öğrencilik yapmışlardır. Bişr el-Hâfî hocalarından pek çok hadis dinlemiş[157] ancak fazla hadis nakletmemiştir. Nefsinin hoşuna giden şeyleri terk ettiğini belirten Bişr, hadis rivayet etmemesini de bu tutumuyla izah eder.[158] Tasavvufa yöneldikten sonra kitaplarını toprağa gömdüğü ifade edilen Bişr, dayısı Ali b. Haşrem (ö. 257/870) ve Fudayl b. İyâz gibi sûfilerle de sohbette bulunmuştur.[159]

İmanı, dil ile ikrar, tasdik ve amel olarak benimsemesi, döneminin gündeminde yoğun tartışmalara neden olan halku'l-Kur'ân konusunda Kur'ân'ın yaratılmamış oluşunu öne süren ve bu düzlemde mücadele eden Ahmed b. Hanbel'in yanında yer alması Bişr el-Hâfî'nin itikâdî alanla ilgisini göstermesi açısından önemlidir.[160] Ahkam alanında ise Süfyân es-Sevrî'yi (ö. 161/778) takip ettiği kaynaklarda geçmektedir.[161]

Sabır, zühd, takva, vera', ibadet, tevekkül, ihlas, teslimiyet, rıza, mücâhede, nefsâni arzulara muhalefet, şöhretten ve gösterişten kaçınma, cömertlik, uzlet ve kişinin bildiği ile amel etmesi gibi konular onun manevi ve sosyal hayatında önemli bir yer tutar.[162] Bişr el-Hâfî, zühdün ve tasavvufun nazari kısmından ziyade amele dönük yönüne ağırlık vermiştir. Nitekim Ali b. Haşrem'e yazdığı kısa mektupta bu hassasiyetini görmek mümkündür.[163]

Ezberlenilen veya yazılan her iki yüz hadisten en az beşini uygulamayı hadisçilerin zekâtı sayan Bişr,[164] dönemindeki Ehl-i hadîs için olumsuz ifadeler de

---

[157] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, IX, 344; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 545.

[158] Zehebî, *Siyer*, X, 470; Safedî, *el-Vâfî*, VIII, 143.

[159] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 545; Zehebî, *Siyer*, X, 469, 474; Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Süleyman el-Yâfiî el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtü'l-cinan ve ibretü'l-yakzan fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havadisi'z-zaman* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1417, II, 69; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 225.

[160] Zehebî, *Siyer*, X, 474.

[161] Safedî, *el-Vâfî*, VIII, 143; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 225.

[162] Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsi, *el-Lüma'* (thk. Abdülhalim Mahmûd, Abdülbâki Sürûr), Dâru'l-Kütübi'l- hadisiyye ve Mektebetü'l-Müsenna, s. 214; Sülemi, *Tabakâtü's-sûfiyye*, s. 44- 51; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l asfiyâ*, Beyrut: Dâru'l-Fikr ve Mektebetü'l-Hanci, 1416/1996, VIII, 336- 360; Attâr, *Tezkiratü'l-evliya*, s. 151- 160; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 325- 336; Safedî, *el-Vâfî*, VIII, 144; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinan*, II, 69- 71.

[163] Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya*, VIII, 341- 343.

[164] Serrâc, *el-Lüma'*, s. 214; Zehebî, *Siyer*, X, 471.

kullanmış, Ashâb-ı hadîs'in dedikodusu yapılan bir topluluğa dönüştüğünü belirtmiştir.[165]

Az hadis naklettiği bilinen Bişr el-Hâfî'nin güvenilir olduğunda kaynaklar ittifak halindedir. Ebû Hâtim er-Râzi (ö. 277/890), Ebü'l-Hasen ed-Dârekutni (ö. 385/995), İbn Halfûn (ö. 636/1239), sika olarak nitelendirmişlerdir. [166] Küçük yaşta babası vesilesiyle Bişr el-Hâfî ile tanışan ve ondan etkilenen[167] Harbî de onu akıl dolu bir insan olarak nitelemiştir.[168] Zühd, sabır, rıza, teslimiyet gibi meselelerde Harbî'nin Bişr el-Hâfî'den istifade ettiği belirtilebilir.

Kendisine *Kitâbü'z-Zühd* adlı bir eser[169] de nispet edilen Bişr el-Hâfî, Rabiülevvel 227/841 yılında cuma günü Bağdat'ta vefat etmiştir.[170]

d. Ebû Abdirrahmân İbnü Âişe (ö. 228/843)

Tam adı, Ebû Abdirrahmân Ubeydullah b. Muhammed b. Hafs b. Ömer b. Mûsâ b. Ubeydillah b. Ma'mer[171] el-Kureşî et-Teymî el-Basrî el-Ahbârî'dir. İbn Âişe, el-Ayşî veya el-Âişî olarak meşhur olmuştur.[172] Hicrî 140'lı yıllarda doğmuştur.[173]

Vüheyb b. Hâlid (ö. 165/781-782), Ebû Hilâl er-Râsıbî (ö. 165/781-782), Abdülazîz b. Müslim (ö. 167/783-784), Hammâd b. Seleme, Mehdî b. Meymûn

---

[165] Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya,* VIII, 345; Zehebî, *Siyer*, X, 472.

[166] Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillah el-Bekçerî el-Hanefi, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* (thk. Ebû Abdirrahman Âdil b. Muhammed, Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhim), Kahire: el-Fârukü'l hâdiseti li't-tıba ve'n-neşr, 1422/2001, II, 392; Ayrıca bakınız. Râzî, *el-Cerh*, II, 356; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 225.

[167] Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya,* VIII, 347- 348.

[168] Zehebî, *Siyer*, X, 475; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 225.

[169] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), s. 235.

[170] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, IX, 344; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 560; Zehebî, *Siyer*, X, 475-476; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 225; İbn Hibban (ö. 354/965), *es-Sikât* adlı eserinde vefat tarihini 229 olarak vermiştir. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî el-Büstî, *es-Sikât* (ed: Muhammed Abdülmuîd Hân), Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, 1393/1973, VIII, 143.

[171] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* XIX, 147; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 25.

[172] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr,* IX, 303; Buhârî, *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr,* V, 400; Râzî, *el-Cerh*, V, 335; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* XIX, 147; Zehebî, *Siyer*, X, 564; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 25.

[173] Zehebî, *Siyer*, X, 564.

(ö.172/788-789), Sâlih el-Mürrî (ö.176/792), Abdülvâhid b. Ziyâd (ö. 177/793-794), Abdullah b. el-Mübârek, Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddislere talebelik yapmıştır. Kendisine de Ahmed b. Hanbel, Ebû Davûd, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbnü Ebi'd-Dünya (ö 281/894), Harbî gibi isimler öğrencilik yapmışlardır.[174]

Kaderî olmakla kendisine iftira edildiği belirtilen İbn Âişe hakkında Ebû Hâtim er-Râzî, sadûk ve sika; Ahmed b. Hanbel, sadûk; İbn Kâni', sika ifadelerini kullanmışlardır.[175] Dil, tarih ve tefsir alanında söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca cömertliği ile de ün salmıştır. Harbî onun gibisini görmediğini belirterek hocası hakkında olumlu ifadeler kullanmıştır.[176]

Ramazan ayında 228/843 yılında vefat eden[177] İbn Âişe'den öğrencisi Harbî'nin kıyafet, abdest, âdâb içerikli rivayetleri kaynaklarda yer almaktadır.[178]

e. Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (ö. 231/846)

Tam adı, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî en-Nahvî el-Lügavî'dir.[179] Sâhibü'l-Asmaî[180] ve gulâmü'l-Asmaî[181] lakaplarıyla tanınmıştır. Ebû Nasr ile ilgili olarak el-Asmaî'nin (ö. 216/831) kız kardeşinin oğlu olduğu yönündeki ifade isabetli bulunmamıştır.[182] Basralı olduğu bilinmekle beraber Bağdat'a yerleşmiştir.[183] İsbehân'a

---

[174] Buhârî, *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, V, 400; Râzî, *el-Cerh*, V, 335; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 148-149; Zehebî, *Siyer*, X, 564-565; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 25.

[175] Râzî, *el-Cerh*, V, 335; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 149; Zehebî, *Siyer*, X, 565; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 25-26.

[176] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 26; Şihâbüddîn Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb* (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012/1433, II, 174.

[177] İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, IX, 303; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 152; Zehebî, *Siyer*, X, 567; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 113; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 26.

[178] Ebû Avâne, *Müsnedü Ebî Avâne*, V, 223, Beyhakî, *el-Câmi' li-Şuabi'l-imân*, VII, 217.

[179] Ebü't-Tayyîb el-Lügavî, *Merâtib*, s. 82; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî el-Endelüsî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* (thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim), Kahire: Dâru'l-Maârif, 1984, s. 180; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 183; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, ; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 71; Safedî, *el-Vâfî*, V, 154; Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tagriberdi el-Atâbeki, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*, Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, ts., II, 259; Suyûtî, *Buğye*, I, 301.

[180] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 183; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 71; Suyûtî, *Buğye*, I, 301.

[181] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, s. 180.

[182] Ebü't-Tayyîb el-Lügavî, *Merâtib*, s. 82.

yolculuk yaptığı ve bir müddet orada kaldığı kaynaklarda geçmektedir.[184] Başta Asmaî[185] olmak üzere Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824-?-), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828-?-),[186] Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) gibi dönemin önde gelen ve dil alanında meşhur isimlerine talebelik yapmıştır.[187]Kendisine de İbrahim el-Harbî başta olmak üzere Ebü'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/904), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît, Ebû Ali el-Hasen b. Abdillah el-İsfehânî gibi isimler talebelik yapmıştır.[188]

Sika biri olarak nitelendirilen Ebû Nasr el-Bâhilî için hocası Asmaî ona olan güvenini kendisi hakkında konuştuğu şeylerin doğruluğunu peşinen kabul ederek göstermiştir.[189]

Kitâbü'ş-Şecer ve'n-nebât, Kitâbü'l-Libe' ve'l-leben, Kitâbü'l-İbil, Kitâbü'z-Zer' ve'n-nahl, Kitâbü'l-Hayl, Kitâbü't-Tayr, Kitâbü Mâ yelhanü fîhi'l-âmme ve Kitâbü'l-Cerâd, Kitâbü'l-ebyâti'l-meânî, Kitâbü iştikâki'l-esmâ gibi kitaplar kaleme aldığı belirtilen Ebû Nasr,[190] ayrıca hocası Asmaî'ye ait olan *Şerhu Divâni Zi'r-rumme* adlı eserin de râvisidir.[191]

İbrahim el-Harbî, Asmaî, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, Ebû Amr eş-Şeybânî, Ebû Zeyd el-Ensârî gibi âlimlerin nakillerine hocası Ebû Nasr el-Bâhilî

---

[183] Suyûtî, *Buğye*, I, 301.

[184] Safedî, *el-Vâfî*, V, 154; Suyûtî, *Buğye*, I, 301

[185] Muhammed Mürteza el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Matbaatü'l-Küveytiyye, I, 34.

[186] Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, I, 36.

[187] Ebü't-Tayyîb el-Lügavî, *Merâtib*, s. 83; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 71; Safedî, *el-Vâfî*, V, 154; Suyûtî, *Buğye*, I, 301.

[188] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 183; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 71; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 116.

[189] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, s. 181; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 183.

[190] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 61; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, s. 181; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 183; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 71; Safedî, *el-Vâfî*, V, 154; Suyûtî, *Buğye*, I, 301

[191]Mehmet Talû, "Ahmed b. Hâtim Bâhilî", *DİA*, IV, 484.

vasıtasıyla garîbü'l-hadîs türü eserinde yer vermiştir. Harbî'nin dil alanında en çok faydalandığı hocalarından olan Ebû Nasr el-Bâhilî, 231/846 yılında vefat etmiştir.[192]

f. İbnü'l-A'rabî el-Kûfî (ö. 231/846)

Tam adı, Ebû Abdillah Muhammed b. Ziyâd İbnü'l-A'rabî el-Kûfî'dir.[193] 150/767 yılında Kûfe'de doğmuştur.[194] Babası Sind asıllıdır ve Benî Hâşim'in kölesidir.[195] Babasının vefatı üzerine annesiyle evlenen ve dil alanında meşhur olan Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794-?-) himayesinde yetişmiştir.[196] Şiir, lügat öğrenmek için sık sık bedevilerle görüşmesinden dolayı İbnü'l-A'rabî künyesi verildiği anlaşılmaktadır.[197]

Kisâî, Ebû Muâviye ed-Darîr (ö. 194/810), el-Kâsım b. Ma'n (ö. 195/811), Ebû Zeyd el-Ensârî gibi dönemin önde gelen dilcilere talebelik yapmıştır. Kendisinden de başta İbrahim el-Harbî olmak üzere İbnü's-Sikkît (ö. 244/859), Şemir b. Hamdeveyh (ö. 255/868), Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî (ö. 280/894), Sa'leb (ö. 291/904), Ebû Şuayb el-Harrânî (ö. 295/909) gibi isimler ilim tahsil etmişlerdir.[198]

Alanında güvenilir, i'râb, lügat, şiir, ensâb ve eyyâm-ı Arab'ı iyi bilen bir dilci olarak tanıtılan İbnü'l-A'râbî, sorulara verdiği hazır cevaplılığı, ayetleri izahındaki isabeti ile garîb ve nevâdir türü ifadelere vâkıf oluşuyla da ünlenmiştir.[199] Zaman zaman

---

[192] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, s. 181; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 183; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 71; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, II, 259; Suyûtî, *Buğye*, I, 301.

[193] Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, s. 195; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.75; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 201; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 119; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, III, 128; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 306; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinan*, II, 80; Suyûtî, *Buğye*, I, 105; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 183.

[194] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, III, 131; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 306; Zehebî, *Siyer*, X, 687.

[195] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 306.

[196] İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 120; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 306.

[197] Ebü't-Tayyîb el-Lügavî, *Merâtib*, s. 92; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 60.

[198] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 201- 202; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 120; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, III, 130; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, I, 36; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 306-307; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinan*, II, 80; Suyûtî, *Buğye*, I, 105; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 184.

[199] Ebü't-Tayyîb el-Lügavî, *Merâtib*, s. 93; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, s. 197; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 202, 204-205; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb* (thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî v.d.), Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1980-1984, I, 307; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 120; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, III, 130, 132, 137; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinan*, II, 80; Suyûtî, *Buğye*, I, 105-106.

Basra dil ekolü mensuplarıyla tartışmalara da giren İbnü'l-A'rabî, Kûfe dil ekolüne mensuptur.[200]

Seksen bir yaşında 231/846 yılında Samerra'da vefat eden İbnü'l-A'râbî'nin cenaze namazını dönemin kadısı Ahmed b. Ebî Duâd kıldırmıştır.[201] 232 veya 233 yılında vefat ettiği de ifade edilmiştir.[202]

Özellikle garîbü'l-hadîs türü eserinde İbnü'l-A'râbî'nin nakil ve görüşlerinden faydalanan İbrahim el-Harbî, kendisinin görüşme imkanı olmadığı ve genelde قال ve انشد gibi mutlak lafızlarla nakilde bulunduğu dilcilerin rivayetlerine başta İbnü'l-A'râbî, Ebû Nasr el-Bâhilî ve Amr b. Ebî Amr (ö. 231/845) vasıtasıyla ulaşmış olabilir.[203]

g. Mus'ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851)

Tam adı, Ebû Abdillah Mus'ab b. Abdillah b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdillah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Esedî el-Kuraşî el-Medenî (el-Medînî) ez-Zübeyrî'dir.[204] Aslen Medineli olup daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir.

Dahhâk b. Osmân (ö. 153/770), Mâlik b. Enes, İbrahim b. Sa'd (ö. 183/799), Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerden ilim öğrendi. Zübeyrî'ye de Yahya b. Main, Müslim b. Haccâc, yeğeni ez-Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme (ö. 279/892-93), Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî (ö. 279/892-93), Ebû Davûd es-Sicistânî, İbrahim el-Harbî gibi pek çok isim öğrencilik yapmıştır.[205]

---

[200] Ebü't-Tayyîb el-Lügavî, *Merâtib*, s. 92; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 120.

[201] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 206.

[202] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, II, 264; Suyûtî, *Buğye*, I, 106.

[203] Ayrıca bakınız; Ebû İshâk İbrahim b. İshâk el-Harbî, *Garîbü'l-hadîs* (thk. Süleyman b. İbrahim b. Muhammed el-Âyid), Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1985, Tahkik edenin girişi, I, 145.

[204] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, VII, 617; Buhârî, *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, VII, 354; Râzî, *el-Cerh*, VIII, 309; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 138; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 265; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 34-35; Zehebî, *Siyer*, XI, 30; Safedî, *el-Vâfî*, XIX, 367; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 85.

[205] Râzî, *el-Cerh*, VIII, 309; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 138; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 265-266; İzzüddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır, 1400/1980, II, 60; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 35-36; Zehebî, *Siyer*, XI, 30; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 85.

Neseb ve tarih alanında otorite kabul edilen[206] ve edebiyata da muttali olduğu anlaşılan Zübeyrî hakkında Yahya b. Main sika; Ahmed b. Hanbel, sebt ve müstesbit; Darekutnî, sika gibi değerlendirmelerde bulunmuşlardır.[207] Halku'l-Kur'ân konusunda bir yorumda bulunmayanlar anlamında vâkıfeden[208] olan Zübeyrî, mahluk olduğu veya olmadığı konusunda görüş bildirenlerin hata ettiklerini belirtmiş hatta kınamıştır.[209]

Alanında ilk eserlerden olan *Kitâbü Nesebi Kureyş*'i[210]ile günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen *Kitâbü'l-Nesebi'l-kebîr* ve *el-Musannef*'i onun kaynaklarda adı geçen teliflerindendir.[211]

Şevvâl ayında 236/851 yılında seksen yaşında vefat eden[212] Zübeyrî'den öğrencisi Harbî'nin özellikle tarih içerikli nakilleri kaynaklarda yer almaktadır.[213]

Harbî'nin hadis alanında ilim tahsil ettiği diğer hocaları ise Abdullah b. Sâlih el-İclî (ö. 211/826), Muâviye b. Ömer el-Ezdî (ö. 214/829), Süreyc b. en-Nu'man (ö. 217/832), Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834), Ebû Osmân Affân b. Müslim (ö. 220/835), Saîd b. Davûd ez-Zenburî (ö. 220/835), Âsım b. Alî (ö. 221/836), Mûsa b. İsmâil el-Minkarî et-Tebûzekî (ö. 223/837-38), Mehdî b. Hafs (ö. 223/837-38), Süleymân b. Harb (ö. 224/839), Ebû Amr Abdullah b. Ömer (ö. 224/839), Amr b.

---

[206] Zübeyrî'nin bu yönüyle alakalı yapılmış bir çalışma için bakınız, Gülgün Uyar, "Abbâsî Coğrafyasında Bir Neseb Âlimi: Zübeyrî (326/851) ve Kitâbu Nesebi Kureyş'ine Göre Neseb Bilim Usul, Muhteva ve İfade Şekilleri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2008, VI, sayı: 12, s. 127-152; Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, İstanbul: İFAV, 2015, s. 201-203.

[207] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 36; Zehebî, *Siyer*, XI, 30; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 85.

[208] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2013, s. 328.

[209] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 141; Zehebî, *Siyer*, XI, 31; Safedî, *el-Vâfî*, XIX, 367-368; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 85. *DİA*'nın "Zübeyrî" maddesinde ise Zübeyrî'nin Kur'ân'ın mahluk olduğuna inandığı belirtilmiştir. Kaynaklardaki açık ifadelere rağmen böyle bir ifade kullanmak sehven olsa gerektir. Bakınız, XX, 526.

[210] E. Levi-Provençal tarafından Kahire'de 1953 yılında yayımlanmıştır.

[211] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 123; Safedî, *el-Vâfî*, XIX, 368; Bekr Ebû Zeyd, *Tabakâtü'n-nessâbîn*, Riyad: Dârü'r-Rüşd, 1407/1987, s. 60.

[212] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 123; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 141; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 60; Zehebî, *Siyer*, XI, 32; Safedî, *el-Vâfî*, XIX, 367; Yâfiî, *Mir'atü'l-cinan*, II, 87; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, II, 288.

[213] Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (thk. Mustafa Abdülkâdir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002, III, 315, 405, 422, 487, 557, 588, 729, IV, 23, 62, 65, 67.

Merzûk (ö. 224/839), Ebû Ömer Hafs b. Ömer en-Nemerî el-Basrî (ö. 225/839), Sa'duye olarak meşhur Saîd b. Süleymân el-Vâsıtî (ö. 225/839), Muhammed b. Mükât el-Mervezî (ö. 226/840), Ahmed b. Abdillah b. Yûnus el-Yerbûî (ö. 227/841), Şuays b. Muhriz el-Basrî (ö. 227/841), Ebû Ca'fer Muhammed b. es-Sabbâh el-Bezzâz ed-Dûlâbî (ö. 227/841), Ebü'l-Velîd Hişâm b. Abdilmelik et-Tayâlisî el-Basrî (ö. 227/841), Ebû Ahmed el-Heysem b. Hârice (ö. 227/841), Müsedded b. Müserhed el-Basrî (ö. 228/843), Yahya b. Abdilhamîd el-Hımmânî (ö. 228/842), Ahmed b. Şebîb (ö. 229/843), Halef b. Hişâm (ö. 229/843), Alî b. Ca'd (ö. 230/844-845), el-Hakem b. Mûsa (ö. 232/846), Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr (ö. 234/849), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî (ö. 234/849), Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ubeydullah İbnü Ömer el-Kavârîrî (ö. 235/849), Ebû Ma'mer el-Hüzelî (ö. 236/850), Muhammed b. Bekkâr b. er-Reyyân (ö. 238/852), Ebü'l-Hasen Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe (ö. 239/853), Ebü'l-Fadl Dâvud b. Raşîd el-Havârizmî (ö. 239/853), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855), Muhammed b. Abdirrahmân el-Antâkî (ö. 243/857), Humeyd b. Zencûya/Zenceveyh (ö. 247/861-62) Ömer b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 250/864), Bündar Muhammed b. Beşşâr el-Basrî (ö. 252/866), Buhârî, Ebû Rüz'a er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Bişr el-Abdî (ö. 260/873-874), Muhammed b. Abdilmelik b. Mervân ed-Dakîkî (ö. 266/879-880) olarak belirtilebilir.

Dil ve lügat yönüyle meşhur diğer hocaları arasında Amr b. Ebî Amr eş-Şeybânî (ö. 231/845), Esrem (ö. 232/846), Ebü'l-Fadl er-Riyâşî (ö. 257/871), Sa'dân b. Nasr es-Sekafî (ö. 265/878), Seleme b. Âsım (ö. 270/883), Ebû Adnân (ö.?) isimleri sayılabilir. Ayrıca Şâfiî'nin yakın talebelerinden olan Ebû Ya'kûb el-Büveytî de Harbî'nin hocası olarak bazı kaynaklarda geçmektedir.[214]

Harbî'nin hadis alanında tanınmış hocalarına bakıldığında belli bir gelenekten gelen ve Ashâb-ı hadîs'e mensubiyetiyle veya yakınlığı ile öne çıkan isimlerin olduğu görülmektedir. Sahip olduğu birikimi aktarma konusunda da gayretli olan Harbî, ilim meclisleri oluşturmuş ve öğrenciler yetiştirmiştir.

[214] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, VII, 61.

3. Talebeleri

Bir âlimin kendi müktesebâtını aktarması, topluma fayda sağlaması ve gelecek nesillere yol gösterip alan açmasında kişisel örnekliğinin ve eserlerinin yanı sıra talebe yetiştirmesinin önemi açıktır. Bu başlık altında Harbî'nin kendilerine hocalık yaptığı bazı isimlerin biyografilerine vefat tarihleri dikkate alınarak yer verilecektir.

a. Ebû Bekr Bâleveyh (ö. 340/951)

Tam adı, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Bâleveyh (Bâlûyâ) el-Cellâb el-Bâlevî[215] en-Nîsâbûrî'dir.[216] Memleketinde önde gelen muhaddislerden olan Ebû Bekr Bâleveyh, babası, kardeşi Ebû Nasr el-Bâlevî ve Ebû Tâhir Muhammed b. el-Hasen ile birlikte ilmî seyahatlere çıkmış, Bağdat'ta pek çok sema' meclisine katılmıştır.[217]

Ebû Ca'fer Muhammed b. Gâlib b. Harb ed-Dabbî Tamtâm (ö. 283/896-97), İbrahim el-Harbî, Muhammed b. Yûnus el-Küdeymî (ö. 286/899-900), Ebû Bekr Muhammed b. Rubh el-Bezzâz (ö.?), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislere talebelik yapmıştır. Kendisine de Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali el-Hâfız (ö. 349), İbn Mende (ö. 395/1005), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) gibi isimler öğrencilik yapmışlardır. 74 yaşında Recep 340/951 yılında vefat etmiştir.[218]

Hâkim en-Nîsâbûrî, hocası Ebû Bekr Bâleveyh vasıtasıyla genellikle neseb ve siyer içerikli pek çok rivayete *el-Müstedrek*'inde yer vermiştir. Bu rivâyetler çoğunlukla Ebû Bekr Bâleveyh→ Harbî→ Zübeyrî isnâdına sahiptir.

---

[215] Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 61; Ebü't-Tayyîb Nâyif b. Salâh b. Alî el-Mansûrî, *er-Ravdu'l-bâsim fî terâcimi şüyûhi'l-Hâkim*, Riyad: Dâru'l-Âsıme li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1432/2011, I, 814.

[216] İbn Mende, *Fethu'l-bâb*, s. 117; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 62; Zehebî, *Siyer*, XV, 419; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 338; Ebû Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî, *Ricâlü'l-Hâkim fi'l-Müstedrek*, San'a: 1425/2004, Mektebetü San'a el-Eseriyye, II, 152.

[217] Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 61-62.

[218] Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 62; Zehebî, *Siyer*, XV, 419; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 338; Vâdiî, *Ricâlü'l-Hâkim fi'l-Müstedrek*, II, 152; Mansûrî, *er-Ravdu'l-bâsim*, I, 814- 816.

b. Ahmed b. Süleymân en-Neccâd (ö. 348/960)

Tam adı, Ebû Bekr Ahmed b. Selmân (Süleyman)[219] b. el-Hasen b. İsrâîl b. Yûnus el-Bağdâdî el-Hanbelî en-Neccâd'dır.[220] es-Seccâd olarak da bazı kaynaklarda yer almaktadır.[221] 253/867 yılında doğmuştur.[222]

Ebû Davud es-Sicistânî, Abdülmelik b. Muhammed er-Rakâşî, Bişr b. Mûsâ, Muhammed b. Süleymân el-Bâğandî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Harbî, İbn Ebi'd-Dünya gibi isimlere talebelik yapmıştır. Kendisine de Ebû Bekr el-Katîî, Dârekutnî, İbn Şâhîn (ö. 385/996), İbn Mende, Hâkim en-Nîsâbûrî öğrencilik yapmışlardır.[223]

İmâm, hâfız, ârif, sadûk gibi ifadelerle nitelendirilen Neccâd, zühd hayatı yaşamasıyla da ön plana çıkmıştır. Ayrıca o, cuma günleri namazdan önce ve sonra olmak üzere Mansûr Câmii'nde iki meclis düzenlemiştir. Namazdan önceki kısımda kendisine sorulan sorulara Hanbelî mezhebine göre çözüm sunduğu, namazdan sonraki oturum da ise öğrencilerine hadis yazdırmakla meşgul olduğu ifade edilmektedir.[224]

Zaman zaman hadis talebi için ilmî seyahatlere de çıkan Neccâd, semâı olmadığı hadisleri nakletmekle eleştirilmişse de bu durumun Neccâd'ın hayatının sonuna doğru gözlerini yitirmesi neticesinde öğrencilerinin dikkatsizliği olduğu belirtilmiştir.[225]

Halku'l-Kur'ân konusunda Kur'ân'nın yaratılmamış olduğunu benimsediği anlaşılan Neccâd bu konuda telif ettiği eserinde hocası Harbî'nin de rivayetlerine yer vermiştir.[226] *Müsnedü Ömer İbni'l-Hattâb,*[227] *er-Red alâ men yekûlü'l-Kur'ân mahlûk,*

---

[219] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, III, 322.

[220] Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 31; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 309; Zehebî, *Siyer*, XV, 502; Safedî, *el-Vâfî*, V, 227; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 88.

[221] Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinan*, II, 257.

[222] Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 31; Zehebî, *Siyer*, XV, 502.

[223] Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 31; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 310; Zehebî, *Siyer*, XV, 502-503; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 88.

[224] Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 31; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 310; Zehebî, *Siyer*, XV, 504; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinan*, II, 252; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, III, 322; Safedî, *el-Vâfî*, V, 227; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 88.

[225] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 312.

[226] *er-Red alâ men yekûlü'l-Kur'ân mahlûk* (nşr. Rızâullah Muhammed İdrîs), Kuveyt: Mektebetü's-Sahâbe el-İslâmiyye, 1400/1980.

el-Hadîs, el-Emâlî, Fevâidü'l-hâcc gibi eserler kaleme almıştır. [228] Bağdat'ta 20 Zilhicce 348/21 Şubat 960 yıllında vefat eden en-Neccâd, Bişr el-Hâfî'nin yanına defnedilmiştir.[229]

c. Muhammed b. Ca'fer b. el-Heysem (ö. 360/970-71)

Tam adı, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. el-Heysem b. İmrân b. Yezîd el-Enbârî el-Bündâr'dır.[230] 267 veya 268/880-81 yılında doğmuştur. Ahmed b. el-Halîl el-Bürcelânî, İbrahim el-Harbî gibi isimlere talebelik yapmıştır. Kendisine de Ebü'l-Hüseyn b. el-Fadl el-Kattân, Ebû Bekr el-Berkânî (ö. 425/1034), Büşrâ b. Abdillah el-Fâtenî öğrencilik yapmıştır.[231]

Babasının asıllarına[232] sahip olduğu belirtilen Muhammed b. Ca'fer'in semaının sahih olduğuna dair bilgiler nakledilmekle[233] beraber bazı kusurlarından da bahsedilmişse de bu eleştirilere pek önem atfedilmemiştir.[234]

10 Muharrem 360/13 Kasım 970 yılında vefat eden Muhammed b. Ca'fer İbnü'l-Heysem'i bu çalışma açısından önemli kılan bir diğer husus ise onun hocası İbrahim el-Harbî'nin kitaplarından birinin râvisi olmasıdır. Günümüze ulaşan bu eseri İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), okuduğu kitapların kendisine kadar gelen isnadlarını saydığı

---

[227] (nşr. Muhfûzurrahmân Zeynullah), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1415/1980.

[228] Neccâd, *er-Red alâ men yekûlü'l-Kur'ân mahlûk*, Muhakkikin girişi, s. 20- 22.

[229] Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 31; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 313; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 119; Zehebî, *Siyer*, XV, 504; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinan*, II, 252; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, III, 322; Safedî, *el-Vâfî*, V, 227; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 88.

[230] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 531; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 207; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 255; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, IV, 62; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 88; Ebû Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî, *Terâcimü ricâli'd-Dârekutnî fi Sünenihî ellezî lem yeteraccem lehüm fi't-Takrîb ve lâ fi Ricâli'l-Hâkim*, San'a: Dâru'l-Âsâr, s. 378.

[231] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 531; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 207; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 88.

[232] Burada babasının kendine ait kitapları kastediliyor olabilir. Asl (ç. Usûl) ıstılâhı için bakınız, Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 31.

[233] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 531; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 207.

[234] Ebû Enes İbrahim b. Saîd es-Subayhî, *en-Nüketü'l-ceyyâdü'l-müntehabe min kelâmi şeyhi'n-nükkâd zehebeyi'l-asri'l-allâme Abdirrahmân b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî*, Advâü's Selef, s. 577.

kitabında, Harbî'nin *Kitâbu-ikrâmi'd-dayf*'ının senedini Muhammed b. Ca'fer'e dayandırmaktadır.[235] Ayrıca yapılan müstakil baskılar da bu rivayeti esas almışlardır.[236]

d. Ebû Bahr el-Berbehârî (ö. 362/972-73)

Tam adı, Ebû Bahr Muhammed b. el-Hasen b. Kevser b. Ali el-Berbehârî el-Bağdâdî'dir.[237] Kaynaklarda doğum yılı olarak 266/879 geçmektedir.[238] Muhtemelen ailesi baharat işiyle uğraştığı için baharatçı anlamında berbehârî nisbesiyle meşhur olmuştur.

Muhammed b. Gâlib Tamtâm, İsmâîl el-Kâdî (ö. 282/895-96), Muhammed b. Yûnus el-Küdeymî, İbrâhîm el-Harbî, Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî (ö. 312/924-25) gibi isimlerden hadis tahsil etti. Kendisine de Ebû Bekr el-Berkânî, Ebû Nuaym el-İsbehânî (ö. 430/1038), Ubeydullah b. Ömer b. Şâhîn (ö.?) öğrencilik yapmışlardır.[239]

Muhaddisler arasında pek hoş olmayan tabirlerle anılan Berbehârî hakkında söylenenler daha ziyade hayatının sonlarında bulunduğu durumu ifade etmektedir. Fîhi nazar, kezzâb, uydurmalar yapan, gaflete düşen, zayıf, ihtilâta uğramış gibi cerhine yönelik ifadeler yanında semâı sahih, kendinde doğru ve kıymetli asıllar bulunan gibi olumlu nitelemelerde de bulunulmuştur.[240] Ayrıca Dârekutnî, Berbehârî hakkında, kendisinin onun rivayetlerinden yaptığı seçkinin ondan faydalanmak için yeterli olduğunu net bir ifadeyle belirtmektedir.[241]

---

[235] *el-Mu'cemü'l-müfehres Tecrid esanidü'l-kütübü'l-meşhure ve'l-eczai'l-mensure* (thk. Muhammed Şekur Meyâdînî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998, s. 66.

[236] Baskılara ve özelliklerine ilgili kısımda değinilecektir.

[237] Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 133; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 613; Safedî, *el-Vâfî*, II, 174; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 146.

[238] Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 134; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 614; Zehebî, *Siyer*, XVI, 141.

[239] Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 134; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 614; Zehebî, *Siyer*, XVI, 142.

[240] Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 133- 134; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 613- 614; ; Zehebî, *Siyer*, XVI, 142; Safedî, *el-Vâfî*, II, 174; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 146.

[241] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 614; Safedî, *el-Vâfî*, II, 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 264; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 147.

Kıymetli asılların bulunması meselesi, Berbehârî'nin hocası Harbî'nin bazı kitaplarının râvisi olduğu bilgisiyle beraber düşünüldüğünde somut bir zemine çekilebilir. Zira o, Harbî'nin *Kitâbü'l-Hedâyâ*[242] ve *Secedâtü'l-Kur'ân*[243] adlı kitaplarının geldiği senedin başında bulunmaktadır.

Farklı kaynaklarda da hocası Harbî vasıtasıyla naklettiği rivayetlerine yer verilen Ebû Bahr el-Berbehârî, 26 Cemâziyelevvel 362/4 Mart 973 yılında vefat etmiştir.[244]

e. Ebû Bekr el-Katîî (ö. 368/978-79)

Tam adı, Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân b. Mâlik b. Şebîb b. Abdillah el-Katîî el-Bağdâdî el-Hanbelî'dir.[245] Doğum yılı olarak 274/887-88 tarihi verilmektedir.[246]

İshâk b. el-Hasen el-Harbî (ö. 284/895), İbrahim el-Harbî, Muhammed b. Yûnus el-Küdeymî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Müslim el-Keccî (ö. 292/904), Ebû Şuayb el-Harrânî (ö. 295/907), Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö.301/913), Ahmed b. el-Hasen es-Sûfî (ö. 306/918-919) gibi isimlere talebelik yapmıştır. Kendisine de Dârekutnî, Ebû Hafs b. Şâhîn, İbn Rizkaveyh, Berkânî, Ebû Nuaym el-İsbehânî, Ebü'l-Kâsım b. Bişrân (ö. 430/ 1038-1039) gibi isimler öğrencilik yapmışlardır.[247]

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel vesilesiyle Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*, *ez-Zühd*, *et-Ta'rih*, *el-Fezâil*, *el-Mesâil* gibi kitaplarının râvisi olmuş, kendisi hakkında müsnidü'l-vakt, müsnidü'l-Irâk, sadûk, sika, sâhibü's-sünne gibi nitelendirilmelerde bulunulmuştur. Bu olumlu ifadelerin yanı sıra az da olsa bazı rivayetleri[248] *el-Müsned*'e

---

[242] İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 70.

[243] İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 61.

[244] Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 133- 134; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 613- 614; Zehebî, *Siyer*, XVI, 142; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 146.

[245] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 12; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 465; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 116; Zehebî, *Siyer*, XVI, 210.

[246] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 12; ; Zehebî, *Siyer*, XVI, 211.

[247] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 12; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 465; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 116; ; Zehebî, *Siyer*, XVI, 211; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 297.

[248] Katîî'nin yaptığı ilaveler hakkındaki bir çalışma için bakınız, Dahîl b. Sâlih el-Lüheydân, *Ziyâdâtü'l-Katîî ale Müsnedi'l-İmâm Ahmed diraseten ve tahricen*, Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1422, s. 122- 157

eklediği,[249] semâı olmayan hadisler rivayet ettiği, kitaplarının bazı bölümlerinin suya battıktan sonra bile onlara itimad ederek rivayetine devam ettiği, mestur oluşu, ömrünün sonuna doğru görme duyusunda sıkıntılar yaşadığı, ihtilata mâruz kaldığı gibi gerekçelerle de olumsuz yönde eleştirilmiştir.[250]

Cüz'ü'l-elf dînâr,[251] *el-Fevâid* gibi eserlerinin olduğu belirtilse de bunların *el-Katîîyyât* külliyatının parçaları olabileceği de ifade edilmiştir.[252] Bunun yanı sıra İbn Hacer'in Harbî'nin *en-Neyhü ani'l-lakab* adlı kitabının birinci bölümüne Katîî rivayetiyle ulaştığı görülmektedir.[253] Ayrıca Katîî'nin hocasından gerek hadis metni gerekse hadis usulü konularındaki rivayetleri farklı kaynaklarda yer almıştır.[254]

23 Zilhicce 368/22 Temmuz 979 yılında vefat eden Ebû Bekr el-Katîî, Ahmed b. Hanbel'in mezarına yakın bir yere defnedilmiştir.[255] Ayrıca Katîî, Harbî'nin öğrencileri içinde en son vefat eden talebesidir.[256]

Kısaca hayatlarını aktarmaya çalıştığımız yukarıdaki isimlerle birlikte İsmâîl b. İshâk el-Kâdî (ö. 282/895-96), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû İmrân Mûsâ b. Hârûn (ö. 294/907), el-Kâdî Vekî' Muhammed b. Halef (ö. 306/918-19), Ebû Bekr el-Hallâl (ö. 311/923), Ebû Avâne el-İsferâyînî (ö. 316/929), Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed b. Sâid el-Bağdâdî (ö. 318/930-31), Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kâdî (ö. 320/932), Ebû Ali Ahmed b. Muhammed er-Rûzbârî (ö.322-23/934), Osmân b. Abdûye el-Bezzâz (ö. 327/938-39), Harbî'nin *Birrü'l-vâlideyn* adlı kitabının râvisi Ebû

---

[249] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 117; Ayrıca bakınız, Muhammed Abdurraûf, "Müsnedü Ahmed b. Hanbel", *el-Va'yü'l-İslâmî*, 1974, sayı: 120, s. 31.

[250] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 13-14; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 116-118; Safedî, *el-Vâfî*, II, 151; Zehebî, *Siyer*, XVI, 212; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 297.

[251] Bedr b. Abdillah el-Bedr tahkikiyle Kuveyt'te Dâru'n-Nefâis tarafından 1414/1993 yılında yayınlanmıştır.

[252] Lüheydân, *Ziyâdâtü'l-Katîî*, s. 108.

[253] İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 86.

[254] Katîî, *Cüz'ü'l-elf dînâr*, s. 463-485. Buralardaki rivayetleri genellikle "men kezebe aleyye…"hadisinin Hz. Ömer, İbn Mes'ud, Ebû Hureyre ve Ebû Saîd vasıtasıyla gelen tarikini içerir.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câm'i*, s. 172.

[255] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 14; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, IV, 134.

[256] Zehebi, *Târîhü'l-İslâm*, VI, 703.

Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî en-Nahvî (ö. 328/939-40)[257], Ebû Bekr Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî (ö. 333/944-45), Süleymân b. İshâk el-Cellâb (ö. 334/945-46), Ali b. Hamşâz el-Adl (ö. 338/949-50), Muhammed b. Abdillah es-Saffâr (ö. 339/950-51), Ebû Amr Osmân b. Ahmed (ö. 344/955-56), Gulâmü Sa'leb lakabıyla meşhur Ebû Ömer Muhammed b. Abdilvehhâb ez-Zâhid (ö. 345/957), Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Ya'kûb el-Buhturî (ö. 345/956), Ca'fer b. Muhammed el-Huldî (ö. 348/959-60), Ahmed b. Kâmil (ö. 350/961-62), Ebû Bekr Muhammed b. Abdillah eş-Şâfiî (ö. 354/965), Ebü'l-Kâsım Ömer b. Ca'fer el-Huttelî/el-Huttulî (ö. 356/966-67), Abdurrahmân b. el-Abbâs (ö. 357/967-68), Ahmed b. Süleymân el-Katîî (ö. ?), Ahmed b. Ubeydillah b. Hâlid el-Harbî (ö. ?), Ebû Bekr b. Ali el-Harrât (ö. ?) gibi pek çok talebesi bulunmaktadır.

Harbî'ye öğrencilik yapan isimlere bakıldığında genel olarak Ehl-i hadîs mensubu râvilerin bulunduğu belirtilebilir. Özellikle daha sonraki süreçte mensup oldukları mezheplere az veya çok katkıda bulunmaları nedeniyle Hanbelî el-Hallâl ve Şâfiî Ebû Avâne dikkat çekmektedir.

C. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Bir âlimin farklı yönlerini bilmek onun ilgilendiği disiplinlerdeki yerini ve bunlar arasındaki bağlantıyı nasıl sağladığını ortaya koymak açısından önemlidir. Ayrıca döneminde hangi yönleriyle tanındığı hakkında bilgi sahibi olmak yapılacak değerlendirmeler için kolaylık sağlayacaktır.

İbrahim el-Harbî'nin ilmî yönüne genel olarak bakıldığında, malumat sahibi anlamında ansiklopedik bir özellikten ziyade ilgilendiği alanlarda zaman zaman kendi müstakil görüşlerini belirten bir âlim portresi karşımıza çıkmaktadır. Yeri geldikçe bu özelliği örneklerle somutlaştırılacaktır. Harbî'nin genel tabakât kitaplarının yanısıra dilciler, hadisçiler ve fıkıhçılar için müstakil olarak hazırlanan biyografik eserlerde de yer alması onun ilmî konumunu göstermesi açısından önemlidir.

Burada Harbî'nin yaşadığı dönemde ve sonrasında çevresi veya diğer âlimler/râviler tarafından hangi yönlerinin bilindiği daha açık bir ifadeyle ilmî anlamda

[257] İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 84.

onun nasıl nitelendirildiğini de incelemek, Harbî'nin ilgilendiği ilim sahasını ortaya koymada etkili olacaktır. Ayrıca hoca ve öğrencilerine bakıldığında da hangi ilimlerle meşguliyet gösterdiğine dair veriler de elde edilebilmektedir.

Kaynaklarda Harbî'nin dil, edebiyat, fıkıh, hadis gibi ilim dallarında mahir bir âlim olduğu övgü içeren ifadelerle geçmektedir.[258] Bu kısımda Harbî'nin ilgilendiği alanlar hakkında kısa bilgi verilerek genel ilmî yönü aktarılmaya çalışılacaktır. İtikâdî ve fıkhî mensubiyetine ilgili kısımlarda yer verileceğinden müstakil bir başlık açılmayacaktır. Ayrıca ilmî kişiliği verilirken ön plana çıkan yönleri dikkate alınarak başlıklandırmalar yapılmıştır.

1. Hadis

Farklı alanlarda ilmî birikimi olan Harbî'nin en önemli yönü şüphesiz hadis ilmiyle münasebetidir. Konuya ikinci bölümde müstakil olarak yer verileceğinden bu kısımda üzerinde durulmayacaktır.

2. Dil, Lügât ve Edebiyat

Ebû Esved ed-Düelî'den (ö. 69/688) itibaren sistemli bir şekilde Arap dili adına yapılan çalışmalar, Harbî'nin yaşadığı döneme kadar belli bir aşamaya gelmiş; hatta Basra ve Kûfe'de bu şehirlerin adını taşıyan nahiv ekolleri oluşmuştur.[259] Çağdaşı olan dilciler sık sık Bağdat'a gelmişler ve burada faaliyet göstermişlerdir. Bunda Bağdat'ın ilim merkezi olmasının yanı sıra bazı halife ve diğer devlet yöneticilerinin kendi çocukları için özel eğitimci getirtmelerinin de rolü bulunmaktadır. Nitekim Kûfe ekolünün önemli isimlerinden Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ (ö.207/822) halife çocuklarına hocalık yapmışlardır.[260]

---

[258] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 207; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 523, 532; Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 226; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 113-114; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 190; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, IV, 703.

[259] Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1968, s. 5-8, 13-17; Abduh er-Râcihî, *Durûs fî mezâhibi'n-nahviyye*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1980, s. 9-11; İbrahim es-Samerrâî, *el-Medârisü'n-nahviyye ustura ve va'kı*, Ammân: Dâru'l-Fikr, 1987, s. 9-13, Burada şunu belirtmek gerekir ki, Samerrâî bu oluşumları ekol olarak değerlendirmez. İki grup arasında metot farklılığı olduğunu savunur (s. 7-13). Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisü'n-nahviyye*, İrbed el-Ürdün: Dâru'l-Emel, 1422/2001, s. 25-28, 44-49, 116-128.

[260] Zehebî, *Siyer*, X, 119.

Harbî'nin yaşadığı dönemde Basra ekolünü Müberred (ö. 286/900), Kûfe ekolünü ise Ebü'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/904) temsil etmektedir. Müberred'in Harbî'den haberi olmakla birlikte görüştüklerine dair bir bilgi tespit edilememiştir.[261] Ancak Sa'leb ile sık sık karşılaştığı Sa'leb'in şahitliğinden anlaşılabilmektedir. "Elli yıl boyunca bütün dil ve nahiv meclislerinde Harbî'ye rastladım."[262]

Nahiv ekollerinden bahsetmişken Harbî'nin bu konudaki durumuna da işaret etmek faydalı olacaktır. Hem Basra hem de Kûfe ekolüne mensup dilcilere talebelik yapmış olan Harbî, tabakât kitaplarında herhangi bir ekole mensubiyetle anılmamaktadır. Bunda kendisine meslekten dilci olmadığı gözüyle bakılmasının bir etken olduğu düşünülebilir. Zira garîbü'l-hadîse dair eser yazdığı akranı Sa'leb'e haber edilince "İbrahim el-Harbî ve garîbü'l-hadîs ne alâka, o bir muhaddis" diyerek tepki vermiştir.[263] Bununla birlikte Harbî'nin her iki ekolden de istifade ettiği ortadadır. Ebû Abdirrahmân İbnü Âişe, Bâhilî, Riyâşî gibi Basra ekolüne, Kâsım b. Sellâm, İbnü'l-A'rabî ve Sa'leb gibi Kûfe ekolüne mensup hocalardan dersler almıştır. Dönemin aynı zamanda ilmî merkezi olarak Bağdat için normal olan bu durum aslında ileriye dönük Bağdat dil/nahiv ekolünün ortaya çıkmasında altyapı oluşturma vazifesi görmüştür.[264]

Nahiv ekolleriyle ilgili Harbî'nin duruşunu yansıtacak bir başka nokta ise Basralı dilciler hakkında söylediği bazı ifadelerdir. O, Ebû Amr b. el-Alâ el-Basrî (ö. 154/771), Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Yûnus b. Habîb ed-Dabbî (ö. 182/798) ve Ebû Saîd el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831) dışındaki dilcileri ehl-i ehva yani bidat ehli olarak değerlendirir. Bu dört dilciyi Ashâb-ı sünne olarak nitelendirir.[265] Onun nitelendirmeleri

---

[261] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 535-536.

[262] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 529; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 162; Zehebi, *Târîhü'l-İslâm*, VI, 704.

[263] Zehebî, *Siyer*, XIII, 361; İlk dönem garîbü'l-hadîs edebiyatına bakıldığında yazarların çoğunluğunu dilcilerin oluşturduğu dikkat çekecektir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 96.

[264] Ayrıntılı bilgi için bakınız, Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, s. 245-248; Râcihî, *Durûs fî mezâhibi'n-nahviyye*, s. 159-160; Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s. 196-199; Mahmûd Huseynî Mahmûd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fi târîhi'n-nahvi'l-'Arabî*, Müessesetü'r-Risâle, Dâru Ammâr, s. 47-54; Kaçar, "Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslam Kültürüne Katkıları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, I, 637; Muhsin Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri* (yüksek lisans tezi, 2010), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 67-69.

[265] İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 33; Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevi, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât* (nşr. Heyet), Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, II, 274; Zehebî, *Tezhîbü*

dönemin fikrî gerilimlerini göstermesi açısından mühimdir. Zira hocası Ahmed b. Hanbel'den naklettiğine göre Basra'nın üçte biri Kaderîdir.[266] Daha ziyade hadisçilerin kelamcılara karşı kullandığı bu nitelendirmeleri Harbî, dilcilikleri ön planda olanlara karşı da kullanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında halku'l-Kur'ân ve isim-müsemma tartışmaları gibi dille de alakalı olan konuların sebebiyet vermiş olabileceği belirtilebilir.

Harbî'nin dilciliği boyutunda dikkati çeken başka bir yönü de lügatçılığıdır. Arap Dili'ne dair yazılan sözlüklerde Harbî'ye atıflar bulunmaktadır.[267] Ayrıca, "Kim Arap diline (lügat) vâkıf olmaksızın fıkıh hakkında konuşursa eksik bir dille konuşmuş olur." diyerek dile verdiği önemi belirtmiştir.[268] Öyleki bu tavrı pratik tutumuna da yansımış, İmam Ebû Hanîfe'nin nahiv bilgisinin tam olmadığını ima edecek şekilde örnekler vermiş ve nahiv bilgisi tam olmadan fıkıh alanında kıyasa gitmesini eleştirmiştir.[269] Harbî dil alandaki bilgisini; kalb sanatını,[270] aşağıda değinileceği üzere şiiri kullanarak ve de zaman zaman hadisçilerin tashiflerine işaret ederek aktif bir şekilde kullanmıştır.[271] Bütün bunların yanısıra lahn yapmak gibi dil meselelerinde mütesâhil davrandığı da olmuştur. Sa'leb'in konuşmasında lahne düştüğü belirtilince Harbî, Hişâm en-Nahvî'nin de lahne düştüğünü, Ebû Hüreyre'nin de çocuklarla Nıbtıyye/Nabatıyye lügatıyla konuştuğunu ifade ederek bu durumda şaşılacak bir şey

---

Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl (thk. Eymen Selâme ve Abdüssemi' el-Bür'î), el-Fârûku'l-Hadîse li'ttıba' ve'n-neşr, 1425/2004, VI, 162; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 553, VI, 562.

[266] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 310.

[267] Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî, *ez-Zâhir fî meâni kelimâti'n-nâs* (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992, II, 249, 369, 397; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga* (thk. Muhammed İvaz), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001, I, 176, 227, VII, 264, IX, 68; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414, II, 497, 505, V, 406, VI, 150, 351.

[268] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih* (thk. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Yûsuf), es-Suûdiyye: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421, II, 42.

[269] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 455.

[270] Harflerin yerini değiştirerek kelime türetme. Garîbü'l-hadîse dair yazdığı eserinde bu usulü kulanmıştır. İkinci bölümde konu örnekleriyle birlikte ele alınacaktır. Ayrıca bakınız. İbrahim el-Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra*, 2. Baskı, Tahkik edenin girişi, s. 181-187.

[271] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 11-12, 71-72, 85-86.

olmadığını vurgulamıştır.[272] Garîbü'l-hadîse dair kaleme aldığı eseri dilciliğine dair somut veriler sunmaktadır.[273] Buradan itibaren Harbî'nin diğer bir yönü olan şiirle münasebetine yer vermek uygun olacaktır.

Sözlü kültürün hakim olduğu Arap toplumunda şiirin önemli bir yeri bulunmaktadır. Gerek İslâm öncesi dönemde gerekse İslâmiyet'in doğuşunun akabinde zaman zaman işlev değiştirse de edebiyat sahasındaki önemini hep korumuştur.[274] Abbâsîler döneminde hem şekil hem de içerik açısından şiirin yapısında bazı değişiklikler meydana gelmiştir.[275] Bununla birlikte sosyal ve siyâsî olaylar şiirlere konu olmaya devam etmiştir.

Daha önceki şairlerin şiirlerini rivayet etmesinin yanısıra kendisi de şiir inşâd eden[276] Harbî'nin bir divanının olabileceği belirtilebilir. Zira öğrencisi Ebû Bekr ed-Dîneverî, hilm konusuyla ilgili bir rivayeti hocası Harbî'den nakleder ve hocasının eserinden bir şairin beyitlerine yer verdiğini ifade eder.[277]

Harbî, râvi değerlendirmelerine dair sika gibi ifadeleri şiir nakledenleri nitelendirmek için de kullanmıştır.[278] Onun şiirle münasebeti noktasında orijinal bir yönü olarak beyitleri inşâdının akabinde üç defa İhlâs sûresini okuması dikkat çekicidir.[279] Bu tavrının bir izahına ulaşılamamıştır. Ancak burada şairlere yönelik

---

[272] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 450.

[273] Konuyla ilgili bakılabilir, Zâfir Hayrullah Cemîl, *Garîbü'l-hadîs liİbrâhîm b. İshâk el-Harbî 285 h.-dirâseten lügaviyyeten-* (yüksek lisans tezi, 1427/2007), el-Câmiatü'l-İslâmîyye, Külliyyetü'l-Âdâb.

[274] Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973, s. 9-12; Mehmet Yalar, "İslami Arap Şiiri ve Hz. Peygamber", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, XVIII, sayı: 1, s.61-65; Osman Nedim Yektar, "Cahiliye Döneminden Sonra Sahâbe Şiirinin Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD),* 2015, XIX, sayı, 2, s. 224-239.

[275] Kenan Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum: Şafak Yayınları, 1998, s. 117-132; Kadri Yıldırım, "Didaktik Şiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, XVIII, sayı: 1, s. 171; Özlem Züleyha Kuran, *Abbasi Dönemi Şiiri Nazım Türlerinde Yenilik Hareketleri* (yüksek lisans tezi, 2013), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 128-132.

[276] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 359, VI, 535-536; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 121-124.

[277] Ebû Bekr Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî el-Mâlikî, *el-Mücâlese ve cevâhiru'l-ilm* (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1998, V, 27.

[278] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 536; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 123.

[279] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 536; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 123; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 408.

olumsuz[280] bakışı varsayarak Allahü Teala'ya sığınma ya da hangi şiir olursa olsun Kur'ân'ın kısa bir suresindeki icâzı hatırlatma amacıyla bu şekilde bir uygulamada bulunduğu ifade edilebilir.

Görüldüğü üzere Harbî, zaman zaman hadis ve dil/lügat sahasındaki birikimini her iki alanı da etkileyebilecek şekilde kullanmıştır. Buradan itibaren dil altyapısını fıkıh için önemseyen Harbî'nin fıkhî yönüne temas edilecektir.

3. Fıkıh

İbrahim el-Harbî'nin fıkhî müktesabatına değinmeden önce onun fıkhî çizgisine işaret etmek faydalı olacaktır. Tarihçi Mes'ûdî (ö. 345/956) onu Irâk ehlinin fakîhi olarak tanıtır.[281] İbnü'n-Nedîm ö. 385/995 [?]) ve Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) fakîh muhaddisler içerisinde adına yer vermektedir.[282]

Erken dönemden itibaren Şâfiî mezhebinin tabakât kitaplarında da biyografisine yer verilmektedir. Bu durumu mezhebin önde gelen müntesipleriyle hoca-talebe ilişkisine dair bir çerçevede değerlendirmekle beraber bu bağlantıların mezhebi bir aidiyet oluşturma adına yüzeysel kaldığı belirtilebilir. Ayrıca o dönemde mezhepler adına çok net sınırların olmadığını da göz önüne alırsak – özellikle Şâfiî ve Hanbelî çevreler için- mesele Ashâb-ı hadîs'in içerisindeki bir vaziyet olarak değerlendirilebilir. Nitekim Harbî'nin, İmam Şâfiî ile ilgili sorulan bir soruya "eş-Şâfiî, üstadımızın (Ahmed b. Hanbel) üstâdı değil midir?" ifadesiyle karşılık vermesi bu konuyu izahta önemli bir cevaptır.

Buna mukabil gerek Hanbelî mezhebine dair gerekse genel çerçevede kaleme alınan tabakât kitaplarında Harbî'nin hocası Ahmed b. Hanbel'in fıkıh anlayışını takip ettiği belirtilmektedir.[283] Nitekim Ahmed b. Hanbel'den naklettiği fıkhî içeriğe sahip mesâil rivayeti Harbî'nin konumunu gösterme adına dikkate değerdir. Ayrıca Harbî,

[280] Burada Harbî'nin şiirle ilgili olumlu ve olumsuz bakış açılarını yansıtan rivayetlere vâkıf olduğunu belirtmeliyiz. Bakınız, *Garîbü'l-hadîs*, I, 144, II, 506-508; Ayrıca bakınız, Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra* (nşr. Hamed el-Câsir), 2. Baskı, Tahkik edenin girişi, s. 112-113.

[281] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 207; Zehebî, *Siyer*, XIII, 364.

[282] *el-Fihrist*, s. 281-289; Hâkim, *Ma'rife*, s. 77.

[283] Şirâzî, *Tabakâtu'l-fukaha*, s. 171; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, VI, 703; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 14.

Hanbelî mezhebi içerisinde kullanılan ve ıstılah anlamı kazanan "cemaa" kavramına dahil olan isimlerden biridir.[284]

Son dönem araştırmacılarından *Kitâbü'l-Menâsik*'in ilk iki baskısını Harbî'ye nisbetle yayınlayan Hamed el-Câsir ise (ö. 2000), yazdığı giriş kısmında Ahmed b. Hanbel'in tesirini de belirtmekle birlikte Harbî'yi Ehl-i hadîs içerisinde müctehid bir imam olarak tanımlar.[285] Ahmed b. Hanbel'in fıkıh anlayışını takip etmesini taklid olarak anladığı veya anlamlandırdığı[286] anlaşılan Câsir'in bu değerlendirmesini ihtiyatla karşılamak uygun olacaktır.

Burada Harbî ile ilgili değinebileceğimiz diğer bir konu re'ye bakışıdır. Takipçisi olduğu Ashâb-ı hadîs'in genel anlamda re'ye muhalif olduğu malumdur.[287] Harbî'nin re'ye mutlak anlamda karşı olduğuna dair bir bilgiye rastlayamadık. Ancak İmam Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) re'y[288] öğrenmenin zahmetine dair söylediği sözü aktaran Harbî, kaza makamına gelmeden re'yle meşgul olanın hem dünyasının hem de ahiretinin hüsrana uğrayacağını belirtir.[289] Mesele olarak re'ye karşı çok net itirazları olmasa da Harbî, pratik hayata yansıması bakımından Ashâb-ı re'y'in önderi konumundaki İmam Ebû Hânife'ye karşı olumsuz ifadeler kullanmaktan geri kalmamış ve muhtemelen geldiği gelenekten bu tavır konusunda etkilenmiştir.[290]

---

[284] İsmail Sâlim Abdül-Âl, *el-Bahsü'l-fikhî tabîatühü hasâisuhü usûlühü masadiruhü*, Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 1429/2008, s. 315.

[285] Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra* (nşr. Hamed el-Câsir), 2. Baskı, Tahkik edenin girişi, s. 29-34.

[286] Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra* (nşr. Hamed el-Câsir), 2. Baskı, Tahkik edenin girişi, s. 31; Ayrıca bakınız. İbn Teymiyye Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm ed-Dımaşkî, *Mecmû'u'l-fetâvâ* (nşr. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım), Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd, 1995, VI, 216.

[287] Kadir Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı – İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği* -, Bursa: Emin Yayınları, 2007, s. 196-207; Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*, İstanbul: İFAV, 2015, s. 165-167; Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 51.

[288] Burada re'y ifadesinden kasıt kıyas olabilir. Ayrıca bakınız, Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul: Klasik, 2011, s. 7.

[289] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 367; Harbî, eserinde yer verdiği İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) rivayetlerin birinde re'y kelimesi muhdes ifadesi ile takyid edilmiş ve bunun irca anlamına geldiği belirtilmiştir. Bakınız, *Garîbü'l-hadîs*, II, 769.

[290] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 455, 571.

Harbî dönemindeki fıkhî birikimden de haberdardır. Hocası Ahmed b. Hanbel'e sorduğu bir soru karşısında hocası böyle ince meseleleri nereden buluyorsun diye cevap vermesi neticesinde Harbî, İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) kitaplarında bulduğunu belirtir.[291] Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın Kûfelilerin fıkhını tarihçi kimliği ile tanınan Vâkıdî'nin vasıtasıyla öğrendiğini, Vâkıdî'nin de İmam Mâlik'in mesâilini iyi bildiğini ifade eder.[292] İmam Şâfiî geldiğinde Bağdat'ta yirmi kadar Ehl-i re'y halkasının bulunduğunu İmam Şâfiî'den sonraki süreçte ise bu sayının üçe[293] kadar düştüğünü belirterek günceli takip ettiğini göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel'in ferâiz konusunu öğrenmesi için oğlu Abdullah'ı (ö. 290/903) Harbî'ye göndermesi,[294] erken dönemin önemli sûfilerinden Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsım er-Rûzbârî'nin (ö. 322/934) hocalarını sayarken fıkıh ve hadiste üstadının İbrahim el-Harbî olduğunu belirtmesi[295] onun durumunu göstermesi açısından önemlidir.

Fıkhî konulardaki birikimine dair Harbî'nin gerek hocalarından yaptığı nakiller gerekse kendisinin belirttiği meseleler tabakât kitapları,[296] hadis şerhleri[297] ve özellikle Hanbelî mezhebinin fıkıh içerikli eserlerinde yer almaktadır.[298] İbadetler, alışveriş, miras, nikah, hadler ve cezalar gibi konular başta olmak üzere furu' fıkıh alanıyla ilgili rivayet ve görüşlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca garîbü'l-hadîse dair kaleme aldığı

---

[291] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 568.

[292] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, IV, 10.

[293] Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Menâkibü'ş-Şâfiî* (nşr. Ahmed Sakr), Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1391/1971, I, 225.

[294] Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, VI, 531; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 120; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, VI, 705.

[295] Sem'ânî, *el-Ensâb*, Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 181.

[296] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 531; Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 233.

[297] el-Kâdî Ebü'l-Fadl İyâz b. Mûsâ el-Mâlikî, *Meşârikü'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, Kahire: Dâru't-Türâs ve Tûnus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1978, II, 42, 63, 77, 368; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 141, VI, 106, VIII, 303

[298] Ferrâ, *el-Udde*, s. 85-86, 927; Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni* (thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417/1997, I, 267, II, 344, V, 253, 461; Muhammed Avvâme, *Eseru'l-hadîsi'ş-şerîf fi'htilâfi'l-eimmeti'l-fukahâi radıyellahü anhüm*, Kahire: Dâru's-Selâm, 1407/1987, s. 39. Ayrıca bakınız. Ramazan Özmen, *Hanbelî Usûlcülerin Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018, s. 250.

eserinde de gerek geçmiş fıkhî birikime olan vukufiyeti gerekse ele aldığı konularla fıkıhçılığını somutlaştırma adına okuyucularına veriler sunmaktadır.[299]

Her ne kadar eserlerinin çoğu günümüze ulaşmasa da teliflerinin isimlerinden yola çıkarak içeriği hakkında bazı yorumlar yapılabileceğine ilgili başlıkta değinilecektir. Burada Harbî'nin fıkıhçı kimliğinin yaptığı tasnif ve isimlendirmeleri etkilediği de belirtilebilir. Aynı şekilde dönemindeki güncel çekişmeleri de hatırlayacak olursak Ehl-i hadîs'in fıkıh anlayışını ortaya koyma ve güçlendirme açısından dikkat çekici katkısının olduğu söylenebilir.

Fıkıhçılığı ile ilgili yönüne özetle değinilen Harbî'yi genel anlamda Ehl-i hadîs çizgisinde daha özelde ise Ahmed b. Hanbel'in fıkıh anlayışını yansıtan zaman zaman da kendi görüşünü ifade etmekten uzak durmayan profile sahip bir âlim olarak nitelendirip tefsir alanıyla ilgili birikimine geçilebilir.

4. Tefsir ve Kur'ân İlimleri

Dönemindeki ilmî ortamdan istifade eden İbrahim el-Harbî'nin öne çıkan diğer bir yönü de tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasıdır. Kendisine bir tefsir de nispet edilmektedir.[300] Onun alanla ilgili meseleleri dikkatle takip ettiği görülmektedir. Tefsir ilminin tartışmalı simalarından olan Kelbî (ö. 146/763) ve Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) gibi müfessirler hakkında bazı değerlendirmeler nakletmiş ve kendisi de onlar hakkında eleştirilerde bulunmuştur. Mukâtil b. Süleymân'ın semâı olmaksızın rivayetleri toplayıp bunlara istinaden açıklamalarda bulunduğunu belirten Harbî ayrıca onun tâbiûnun önde gelen müfessirlerinden Mücâhid (ö. 103/721) ile görüşmediğini ve ondan bir şey işitmediğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Harbî, kendi tefsirine Mukâtil'den naklen bir ifadeye yer vermediğini belirtir.[301]

Burada Harbî'nin tefsir metoduna dair bazı sorular akla gelebilir. Her ne kadar tefsirinin ve Kur'ân ilimlerine dair eserlerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı belli değilse

[299] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 33-41, 45, 115-116, 156.

[300] Sezgin, *Târîhü't-türâs*, VIII, 307.

[301] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 436; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 675; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 144.

de ilgili alan kitaplarından, tabakât eserlerinden ve garîbü'l-hadîse dair yazdığı eserinden bazı çıkarımlarda bulunulabilmektedir.[302]

Ayetleri ayetle tefsir, ayetleri hadislerle/sünnet ile tefsir, sahâbe ve tâbiûn kavilleriyle tefsir, Arap dilinin imkanlarını kullanarak tefsir etme gibi bir üslubu kullandığı görülen Harbî'nin vücûh ve nezâir, isrâiliyyât, nâsih-mensûh, kırâat farklılıkları gibi meseleleri de dikkate aldığı görünmektedir.[303]

Tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân'a dair yazdığı eserlerine bakılırsa Harbî'nin alana vukufiyetinin bulunduğu belirtilmelidir. Rivayetlerine ve görüşlerine daha sonraki müelliflerce yer verildiği görülmektedir.[304]

5. Tarih, Siyer, Meğâzi ve Nesep

Erken dönemden itibaren benzerliklerinden dolayı İslâm tarihi ve hadis ilmiyle uğraşanlar genellikle aynı âlimlerdir.[305] Bununla birlikte ilk dönem hadisçileri için tarih ifadesi râvi biyografilerini özellikle de râvilerin vefat tarihlerini bilmek anlamında kullanılmaktadır.[306] *Kitâbü't-Târîh* adlı ilk dönem eserlerine bakıldığında bu durum daha somut bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.[307]

Bu başlık altında İbrahim el-Harbî'nin genel olarak İslâm tarihi, siyer ve meğazi alanındaki durumuna işaret edilecektir. Tarihu'r-ruvât ile ilgili müktesebatına ise ikinci bölümde yer verilecektir.

---

[302] Nitekim Ahmed b. Süleymân b. Sâlih el-Hudayr, Harbî'nin tefsir içerikli rivayetlerini toplayıp onun bu alandaki görüşlerini yansıtan yüksek lisans tezi hazırlamıştır. *Menhecü'l-İmâm Ebî İshâk el-Harbî ve Akvâlühü fi't-tefsîr (cem'an ve dirâseten),* Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Dîn Kısmu'l-Kur'ân ve Ulûmihî, 1426.

[303] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 3-12, 17, 24-25; Ayrıca bakınız, Hudayr, *Menhecü'l-İmâm Ebî İshâk el-Harbî ve Akvâlühü fi't-tefsîr (cem'an ve dirâseten)*, s. 22- 34.

[304] Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Kitâbü'n-nâsih ve'l-mensûh* (thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed), Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1408, s. 195, 446, 507, 551, 651; Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, Kahire: Mektebe ve Matbu'a Mustafa el-Bâbi'l-Halebi ve Evlâdihi, 1960, s. 13.

[305] Ali Yardım, "Buhâri ve et-Târih'ul-Kebîr'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, sayı: 5, s. 181; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayıları, 1998, s. 208-210.

[306] Yücel, "Hadis İlminde "Tarih" Anlayışı ve "Hadis Tarihi" Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) Türkiye'de İslami İlimler: Hadis*, 2013, sayı: 21, s. 271-274; Efendioğlu, "Vefeyât", *DİA*, XLII, 603.

[307] Yardım, "Buhâri ve et-Târih'ul-Kebîr'i", s. 181-182; Cirit, "Hicrî II. Asır Muhaddis ve Fakihlerinden Leys b. Sa'd, İlmî Kişiliği ve Eserleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sayı: 18, s. 200; Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2012, s. 48-50.

Harbî'nin bu alanda etkilendiği ve istifade ettiği hocaları içinde Zübeyrî'nin önemli bir yerinin olduğunu ondan yaptığı nakillerden anlamaktayız. Rivayetlerin ekseriyetini ise neseb bilgisinin oluşturduğu görülmektedir. Zübeyrî ve Harbî özelinde belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise Harbî'nin hocasına ait olan ve günümüze ulaşmadığı belirtilen[308] *Kitâbü'n-Nesebi'l-kebîr'*de bulunan rivâyetlerin tümüne veya *el-Müstedrek*'te geçtiği kadarıyla bir kısmına vâkıf olduğudur. Zira Zübeyrî'nin diğer eseri olan ve yayınlanan *Kitâbü Nesebi Kureyş*'inde Harbî'nin bazı rivayetlerinin olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla geriye kalan rivayetler Zübeyrî'nin diğer eserinde yer alabilir. Nesep ilmiyle alakalı bu birikiminin Harbî'nin hadis alanında ricâl ilmiyle ilgili yönüne katkıda bulunduğu belirtilebilir. Bunun yanısıra Rasülullah'ın evlilikleri, bazı sahâbeler hakkında bilgilendirme, yöneticilerle ilgili bazı anlatımlar Harbî'nin nakilleri vasıtasıyla eserlerde yer almaktadır.[309]

Ayrıca Harbî diğer alanlarda olduğu gibi tarihin güncelini takip etmede de geri kalmamıştır. Tarihçi kimliği ile öne çıkan ve bazı hadisçiler tarafından kendisi hakkında olumsuz nitelendirmeler kullanılan Vâkidî için güvenilir ifadesini kullanmış, bununla birlikte onun İslâmî dönem konusunda insanların en bilgilisi olduğunu ancak Cahiliyye dönemiyle ilgili pek bir şey bilmediğini belirtirtmiştir.[310]

Harbî'nin tarihçi kimliğini ve nesep alanındaki birikimini ortaya koymak adına müstakil bir çalışmanın yapılması yerinde olacaktır.

6. Kelâm

Döneminin inanç, fikir ve siyaset alanlarında ortaya çıkan hâdiselere bir ilim adamının kayıtsız kalması pek mümkün değildir. Bir de nisbeten halk tabanında geniş etkilere sahip bir grubun içinde bulunduğu da göz önüne alınırsa durumun ciddiyeti daha net anlaşılacaktır. Nitekim çevrelerinde söz sahibi olarak Ahmed b. Hanbel, İmam Buhârî gibi âlimlerin dönemlerinin akımlarına karşı takındıkları tavır ve yazdıkları

[308] Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 248; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 889.

[309] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 243, 354, 405, 422, 535, 557, 559, 679, 686, 725, IV, 68, 78, 167, 173; Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillah eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk ve zikru fazlihâ ve tesmiyetü men hallehâ mine'l-emâsil ev ictâze bi-nevâhihâ min varidîhâ ve ehlihâ* (Ömer b. Ğarâme el-Amravî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995, XVIII, 380, XXX, 333-334.

[310] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 186.

eserler mevcuttur.[311] İbrahim el-Harbî'nin halku'l-Kur'ân meselesine dair eseri bu çerçevede düşünülebilir. Kur'ân'ın yaratılmamış olduğuna vurgu yaparken[312] eserin içeriğinde de görüleceği gibi dönemin akımlarına dair karşı duruşu içeren nakillere de yer verir.

Aynı şekilde döneminin tartışma konularından bir diğeri olan nübüvvet müessesesinin ispatına yönelik bir eserinin olması, Harbî'nin bu tarz tartışmalara kayıtsız kalmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Harbî'nin, bir süre kelam ilmiyle ilgilendiği daha sonra da vazgeçtiği bilinmektedir.[313] Harbî isim-müsemma ve Allah'ın sıfatları gibi meseleler ile ilgili tavrına kaynaklarda işaret edilmektedir. Bir gün Harbî, isim-müsemma konusuyla ilgili bir imla meclisi kuracağını haber verir ve akabinde pek çok kişi evinin bulunduğu yere toplanır. Harbî oraya gelenlere konuyla alakalı sözünü hatırlatır ancak isim-müsemma meselesiyle ilgili kendinden önce görüşüne uyulacak bir üstadın bu mevzu hakkında bir görüş serdetmediğini belirterek bunun hakkında konuşmanın bid'at olacağını ifade eder. Bunun üzerine oraya gelenler dağılırlar.[314] Harbî "Güzel isimler Allah'ındır (el-A'raf, 7/180)." ayetine bağlı kalarak meseleyle ilgili olarak ne olumlu ne olumsuz bir görüş belirtmektir. Konuyu tartışmamak ve konunun tafsilatına girmemek gerekir. Aynı şekilde sıfatlarla ilgili hadisleri de olduğu gibi kabul etme yolunu benimsemiştir. Bu tavrı hocası Ahmed b. Hanbel'in ilgili konulardaki görüşlerini takip ettiğini göstermektedir.[315]

---

[311] Ali Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2003, sayı: 11, s. 171-174; Cirit, "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh ile Küleynî'nin el-Kâfî Adlı Eserlerinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Önemi", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 2005, II, sayı: 1, s. 211; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 339-358, Dinçoğlu, *Ebû Dâvud'un Sünen'i*, s. 286-296.

[312] Jean Claude Vadet, "İbrâhim al-Harbî", *The Encyclopaedia of Islam*, 1986, III, 994.

[313] Zehebî, *Siyer*, XIII, 362.

[314] Zehebî, *Siyer*, XIII, 359, 361.

[315] İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, XII, 86; M. Hayri Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, Ankara: Otto Yayınları, 2017, s. 171, 174, 293.

D. ESERLERİ

Hadis tarihinde özel bir yere sahip olan üçüncü asır, gerek çeşit gerekse telif edilen eserlerin sayısı açısından dikkat çekilen bir dönemdir. Bilhassa Bağdat'taki ilmî hareketlilik gözle görülür derecede gelişme göstermiştir. Hadis alanında yapılan çalışmalar diğer şehirlere oranla fazladır.[316] Ayrıca Müslümanlar arasındaki siyâsî ve fikrî münakaşaların Ehl-i hadîs'in de dahil olduğu bir eleştiri edebiyatının oluştuğu dönem olması nedeniyle de önemlidir.[317] Nitekim İbrahim el-Harbî'de bu tartışmalarda taraf olmuş ve bir risâle telif etmiştir. Eğitim öğretim boyutunun yanı sıra Harbî eser telifi ve istinsahı ile de ön plandadır. Kendisine, sahip olduğu kitapları şaşkın bir halde nasıl derlediğini soran bir kişiye kızgın bir şekilde "canla başla" cevabını vermiştir.[318]

Harbî'nin eserlerinin geneli belli bir konudaki nakilleri ihtiva eden hadis çalışması anlamında kitap[319] türü eserlerdir. Risâle hacminde telifleri de bulunmaktadır. Harbî'nin eserleri günümüze ulaşan, kaynaklarda adı geçen ve kendisine nispette şüphe olan müellafâtı olarak üç kısımda ele alınabilir.

1. Günümüze Ulaşan Eserleri

Bu başlık altında belirtilecek eserler, Harbî'nin telif anlayışını, hadis, lügat, edebiyat, sosyo-politik duruşu gibi ilmî ve siyâsî konumunu belirlemede önemli veriler sunmaktadır. Hakkında bilgi verilecek eserlerin ikisi doğrudan hadisle alakalı olduğu için burada sadece künye bilgileri aktarılacak ayrıntıları ikinci bölünde yer alacaktır.

Kaynaklarda *Kitâbü İkrâmi'd-dayf*[320] ve *İkrâmü'd-dayf*[321] olarak geçen telifin dört ayrı neşri yapılmıştır. İlki Muhammed Ahmed Ramazân el-Medenî tarafından 1349/1930' da yayınlanmıştır.[322] Daha sonra Abdülğaffâr Süleymân el-Bündârî

---

[316] Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Dünyasında Hadis,* s. 477- 478.

[317] Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 70; Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017, s. 135-140.

[318] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât,* I, 193.

[319] Hasan Cirit, *Hadise Giriş Tarihçe, Literatür ve Seçme Hadisler*, İstanbul: Raybet Yayınları, 2011; Ayrıca bakınız, Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* s. 150.

[320] İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres,* s. 66; Rûdânî, *Sılatü'l-halef,* s. 130.

[321] Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe,* s. 188; Eserin Türkçe tercümesinde okunuşu *K. İkrâmi'd-dîf* şeklindedir. *Hadis Literatürü* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994 s. 53.

[322] Harbî, *Kitâbü İkrâmi'd-dayf,* Kahire: Matbaatü'l-Menâr biMısr.

1406/1986,[323] Abdullah Haccâc 1407/1987,[324] Ebû Ammâr Abdullah b. Âiz el-Ğarâzî 1407/1987 tarafından[325] neşredilmiştir.

Harbî'nin günümüze ulaşan ve neşri gerçekleştirilen bir diğer ve önemli eseri garîbü'l-hadîs alanına aittir. Kaynaklarda *Garîbü'l-hadîs*,[326] *Kitâbü Şerhi garîbi'l-hadîs*[327] ve *Kitâbü Garibi'l-hadis*[328] adıyla geçmektedir. Günümüze sadece beşinci cildi ulaşan[329] bu eseri Süleymân b. İbrâhîm b. Muhammed el-'Âyid doktora tezi olarak üç cilt halinde *Garîbü'l-hadîs* adıyla tahkik etmiştir.[330] Günümüze ulaşan kısmı, Abdullah b. Ömer'in bazı rivayetleriyle başlar; Abdullah b. Mes'ud'un nakilleriyle sona erer. 'Âyid, Carl Brockelmann'ın (ö. 1956) Dımeşk'te beş cildinin de bulunduğuna[331] dair ifadesinin doğru olmadığını da belirtmiştir.[332]

Burada bazı kaynaklarda geçen ve Harbî'nin telifi olarak belirtilen müsnedler meselesine de değinilmelidir. Sayıları değişmekle beraber yirmiden fazla müsnede işaret edilmektedir.[333] Bunlar garîbü'l-hadîs türü eserinin kısımları olarak karşımıza

---

[323] Harbî, *İkrâmü'd-dayf*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

[324] Harbî, *İkrâmü'd-dayf*, Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî.

[325] Harbî, *İkrâmü'd-dayf*, Mısr: Mektebetü's-Sahâbeti biTanta.

[326] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 127; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 190; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, s. 212; Mücirüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Uleymî el-Hanbelî, *ed-Dürrü'l-müneddad fî zikri ashabi'l-İmam Ahmed radıyellahü anh* (nşr. Dr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin), Kahire: Mektebetü't-Tevbe, Mektebetü't-Tevbe, 1992/1412, I, 67; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, I, 7; İsmail Bâşa el-Bağdâdi, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 4; Ayrıca bakınız. Hâkim Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hâfız en-Nîsâbûrî, *Kitâbü ma'rifeti ulûmi'l-hadîs* (thk. es-Seyyîd Muazzam Hüseyn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1437/2016, s. 89.

[327] İbn Hayr el-İşbîlî, *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Muhammed Beşşâr Avvâd), Tûnus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, s. 244.

[328] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.287; Abbâdî, *Kitâbu Tabakâti'l-fukahâi'ş-Şafiiyye*, s. 50; Fuad Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî* (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî), İdâretü's-Sekâfeti ve'n-Neşri bi Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suud, 1403/1983, VIII, 307.

[329] Harbî'nin bu kitabını tamamlayamadan vefat ettiği de bazı kaynaklarda geçmektedir. *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî*, s. 245.

[330] Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1985. Farklı bir yayınevi tarafından herhangi bir yenilik olmaksızın tekrar baskısı yapılmıştır. Mısır, Mansure: Mektebetü İbn Abbâs, ts.

[331] Carl Brockelmann, *Ta'rîhü'l-edebi'l-Arabî* (ed. Mahmûd Fehmî Hicâzî), 1993, I, 564.

[332] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, Tahkik edenin girişi, I, 153.

[333] Sayılardaki farklılıklar için bakınız. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.287; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 127-129; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 16-17; Mahmûd Hasan et-Tünkî, *Mu'cemü'l-musannifîn*, Beyrut: Matbaatu Zengu Garaf Tabbare, 1344/1926, III, 77.

çıkmaktadır. Yani İbrahim el-Harbî, bu müsnedlerdeki garîb sözcüklerin geçtiği rivayetleri sahâbeden bazılarının adına göre sıralayarak kitabını, *Garîbü'l-hadîs*'ini meydana getirmiştir.[334]

Harbî'nin bu başlık altında değineceğimiz son çalışması ise döneminin güncel tartışmalarından olan halku'l-Kur'ân meselesine dair risalesidir. İlk dönem kaynaklarında geçmemekle birlikte Haydarâbâd'da bulunan ve Harbî'ye ait olduğu[335] belirtilen yazma nüsha Ali b. Abdilazîz b. Ali eş-Şebîl tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. [336] İlk kaynaklarda geçmemesini de dikkate alacak olursak daha sonraki bir zamanda öğrencileri veya takipçileri tarafından onun adına derlenip toplanmış olabileceği ifade edilebilir.

Harbî'nin halku'l-Kur'ân konusundaki net duruşunun somut bir yansıması olarak görebileceğimiz bu risâle on bir rivayetten oluşmaktadır. Risâle, hocası Ahmed b. Hanbel'in Kur'ân'ın mahlûk olmadığı yönündeki ifadelerini içeren nakille başlamaktadır. Bazı fırkalar hakkında kısa bilgiler verilmekte, ehl-i ehvaya karşı takınılacak tavra işaret edilmektedir.[337] Bu tarz içeriğinin yanı sıra risalenin ismi de aslında Harbî'nin konuya yaklaşımını açık bir şekilde yatsıtması dikkat çekmektedir.

2. Kaynaklarda Geçen Eserleri

Harbî'nin eserlerinin pek çoğunun sadece ismine ulaşılabilindi. Bu eserler, kitap başlıklarına bakıldığında genellikle konulu hadis çalışmaları şeklinde kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Akâid, fıkıh, tefsir, ahlâk, tarih konuları esas alınarak hazırlanan bu eserler Harbî'nin birikimini yansıtması açısından da ayrıca önemlidir.

---

[334] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 14; M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, XIII, 376.

[335] Sezgin, *Târîhü't-türâs*, VIII, 306-307; Tarikî, *Mu'cemü musannefâti'l-Hanâbile*, s. 207.

[336] Önce Ahmed b. Hanbel'in Halîfe el-Mütevekkil'e halku'l-Kur'ân meselesiyle ilgili yazdığı mektupla birlikte Ali eş-Şebîl tarafından kitap olarak basılmıştır. *Risâle fî enne'l-Kur'âne gayru mahlûkin ve yelîhe Risâletü İmâm Ehli's Sünne ve'l-Cemâati Ahmed b. Hanbel ile'l-Halîfeti'l-Mütevekkil fî mes'eleti'l-Kur'ân,* Riyad: Dârû'l-Âsıme li'n-neşr ve't-tevzi', 1416/1995. Sonra da aynı yazar tarafından *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*'de yayımlamıştır. Riyad: Yıl: 1418, Sayı: 51, s. 141- 175. Risâleyle ilgili dipnot verilirken kitap olarak baskısı dikkate alınmıştır.

[337] Harbî, *Risâle fî enne'l-Kur'âne gayru mahlûk*, s. 32, 35, 42.

Kitâbü Delâili'n-nübüvve, Kitâbü't-Tahâra,[338] *Kitâbü't-Teyemmüm,*[339] *Kitâbü'l-Hammâm ve âdâbihi, Kitâbü'l-Hedâyâ*[340] veya *Kitâbü'l-Hedâyâ ve's-sünneti fihâ, Mesâilü'l-İmâm Ahmed,*[341] *Kitâbü'l-Ferâiz,*[342] *Kitâbü'l-Menâsik,*[343] *Kitâbü't-Tefsir*[344]veya *Tefsîru'l-Kur'ân,*[345] *Kitâbü Sücûdi'l-Kur'ân,*[346] (*Kitâbü Sücûdi'l-Kur'âni'l-Mecîd*[347]veya *Kitâbü Adedi sücûdi'l-Kur'ân*[348]*) Kitâbü Nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih* veya *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-mensûh,*[349] *Kitâbü'l-İlel, et-Tarih,*[350] *ed-Duafâ, Kitâbü İtbâi'l-emvât, Kitâbü'l-Edeb,*[351] *Kitâbü Birri'l-vâlideyn, Kitâbü Zemmi'l-gıybe* veya *Kitâbü Tahrîmi'l-gıybe,*[352] *Kitâbü'n-Nehy ani'l-kizb,*[353] *Kitâbü'l-Kudât ve'ş-*

---

[338] Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye* (thk. Mahfûzurrahmân Zeynüddin es-Selefî), Riyad: Dâru Taybe, 1406/1986, IV, 83.

[339] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 287; İbnü'l-Müberrid Cemâlüddin, *Mu'cemü'l-kütüb* (Tamamlayan, Abdullah b. Dâvud ez-Zübeyrî el-Hanbelî; thk. Yüsrî Abdülganî el-Büşra), Mısır: Mektebetü İbn Sînâ, 1989, s. 22; İsmail Bâşa el-Bağdâdi, *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, İstanbul: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1951, I, 4.

[340] Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî, *Sılatü'l-halef bimevsûli's-selef* (nşr. Muhammed Hacî), Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988, s. 441.

[341] Bazı kaynaklarda *Mesâilü İbrâhîm el-Harbî* olarak geçmektedir. İbnü'l-Müberrid Cemâlüddin, *Mu'cemü'l-Kütüb*, s. 22; Bir bütün olarak günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eserle ilgili Abdurrahmân b. Halef Âl Mutlak yüksek lisans tezi hazırlamış ve Hanbelî mezhebinin kaynaklarında dağınık halde bulunan mesâilin İbrahim el-Harbî rivayetini oluşturmaya çalışmıştır. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed bi rivâyeti İbrâhîm b. İshâk el-Harbî – cem'an ve dirâseten*- Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.

[342] Alâuddîn Ali b. Süleymân el-Merdâvî (ö. 885/1480), *Tashîhu'l-fuû'* adlı eserinde Harbî'ye ait bu isimde bir kitaptan nakilde bulunur. Şemsüddin İbn Müflih, *Kitâbü'l-Furû' ve meahü Tashîhu'l-Furû'* (thk. Abdullah et-Türkî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003, VIII, 72.

[343] Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr* (thk. Münîra Nâci Sâlim), Bağdat: Dîvânü'l-Evkâf, 1395/1975, II, 12.

[344] İbrahim el-Harbî kendi ifadesiyle tefsirine, Mukâtil b. Süleymân'dan (ö. 150/767) menkul bir şey eklemediğini belirtir. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 144.

[345] Sezgin, *Târîhü't-türâs*, VIII, 307.

[346] Bazı kaynaklarda *Kitâbü secedâti'l-Kur'ân* olarak geçmektedir. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 61; Rûdânî, *Sılatü'l-halef*, s. 270; Şemsüddîn Ebü'l Hayr Muhammed b. Abdirrâhmân es-Sehâvî eş-Şâfiî, *Fethu'l-muğîs bişerhi Elfiyeti'l-hadîs* (thk. Abdüleriîm b. Abdillah b. Abdirrâhmân el-Hudayr ve Muhammed b. Abdirrâhmân b. Füheyd), Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426, III, 338.

[347] Sirâcüddîn Ömer b. Ali el-Kazvînî, *Meşyeha* (thk. Âmir Hasen Sabrî), Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1426/2005, II, 375.

[348] Sezgin, *Târîhü't-türâs*, VIII, 307.

[349] Sezgin, *Târîhü't-türâs*, VIII, 307.

[350] Ebû Muhammed Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, XV, 279.

[351] Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 163.

[352] Kazvînî, *Meşyeha*, II, 213.

şühûd, Kitâbü'l-Megâzî,[354] *Kitâbü'n-Nehy ani'l-lakab*[355] ve hocası Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadîs* adlı eserinde otuz beş hadisin aslının bulunmadığına dair yazdığı *Kitâbü's-Serva*[356] Harbî'nin günümüze ulaştığı bilinmeyen eserleridir.[357]

Adı geçen eserlerin bir kısmına yapılan atıflar, hem kitapların müellifine nispeti hem de içeriği hakkında bazı bilgiler vermektedir. Sirâcüddîn el-Kazvînî'nin (ö. 750/1349-50) secde ayetleri konusunda hangi ayetlerde sahabenin ve tabiûnun uygulamada bulunup bulunmadığını ihtiva ettiğini belirttiği *Kitâbü Sücûdi'l- Kur'âni'l-Mecîd*'e ve Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ile İbn Hacer'in hediyeleşmeye[358] dair *Kitâbü'l-Hedâyâ'*ya ve ricâl bilgisine[359] dair *Kitâbü'l-İlel* ile *ed-Duafâ'*ya yaptığı atıflara işaret edilebilir.

---

[353] Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fıkh* (thk. Ahmed b. Ali Seyr Mübarekî), Riyad: 1410/1990, s. 927 (Sayfa sırası devamlı takip ettiği için dipnot verilirken sadece sayfa numarası gösterilmiş, ayrıca cilt numarası yazılmamıştır.).

[354] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 287; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 127; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 16; İbnü'l Müberrid, *Mu'cemü'l-Kütüb*, s. 22-23; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 70, 84; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, s. 212, Uleymî, *ed-Dürrü'l-müneddad*, I, 67; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, I, 7; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 760, II, 1383, 1413, 1419, 1424, 1450, 1471; Kâtib Çelebi, *Süllem*, IV, 349; İsmail Bâşa el-Bağdâdi, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 4; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 179, 181, 188, 201; Zirikli, *el-A'lâm*, I, 32; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 14; Sezgin, *Târîhü't-türâs*, VIII, 307-309; Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarikî, *Mu'cemü musannefâti'l-Hanâbile min vefeyyâti 241 – 1420 hicriyye*, Riyad: 1422/2001, I, 206-212.

[355] İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 86.

[356] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 532; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 120.

[357] Bazı kaynaklarda geçen *Kitâbü'n-Nehyi ani'l-hicrân* adlı eser Ebû İshâk İbrahim b. el-Hasen el-Harbî'ye aittir. Rûdânî, *Sılatü'l-halef*, s. 439. Lüheydân, çalışmasında Harbî'nin eserleri içerisinde yer vermektedir. Karşılaştırınız, *Tahrîcü ve dirâsetü'l-ehâdîsi'l-merfüati fî Ğarîbi'l-hadîs li'l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min bâbi s-c-r ilâ bâbi r-e-y*, I, 93.

[358] İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, XXVIII, 280; İbn Hacer, *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfiî'l-Kebîr* (nşr. Ebû Âsım Hasen b. Abbâs b. Kutb, Müessesetü Kurtuba ve Dâru'l-Mişkât, 1416/1995, III, 155.

[359] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 61, III, 248; *Lisânü'l-mîzân* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1423/2002, VI, 380; Ayrıca bakınız, Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İstanbul: İFAV, 2014, s. 39. Burada ilk dönem ilel, mesâil, suâlât ve duafâya dair yazılan eserlerde içiçe geçmişliklere ve benzer yönlerin varlığına dikkat çekmekte fayda bulunmaktadır. Bakınız. Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler*, s. 62-66; Mustafa Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, İstanbul: Beka Yayınları, 2016, s. 65-70, 155-158.

Görülebildiği kadarıyla Harbî'nin biyografisine yer veren kaynaklarda *et-Târîh* ve *ed-Duafâ*'dan bahsedilmemektedir. Bu eserlerin varlığına yapılan atıflar neticesinde ulaştığımızı belirtmeliyiz.[360]

3. Kendisine Nispette Şüphe Olan Eser

Bu başlık altında ele alınacak eser özellikle hacc ibadetinin keyfiyyetini içeren rivayetlerin yer aldığı düşünülen *Kitâbü'l-Menâsik* adlı teliftir. Erken dönem kaynaklarından itibaren Harbî'nin bu tür bir eserinin olduğu belirtilmektedir.[361] Bunun yanı sıra kitabın ismi göz önünde bulundurulduğunda bundan önceki her iki başlıkta yer alan kitaplar ile en azından telif tarzı olarak benzerlikler taşıyabileceği düşünülebilir.

Bu konuda yapılan çalışmaların odak noktasını ise günümüze ulaşan bir eserin Harbî'ye ait olup olmama ihtimalinin tartışılması oluşturmaktadır. Neticede söz konusu eserin Harbî'ye ait olmadığı görüşü ön plana çıkmıştır. Burada konuyla ilgili sürece kısaca değinip tafsilatı yapılan çalışmalara havale edilecektir.

İlk olarak Hamed el-Câsir, bazı tereddütlerle birlikte Harbî'ye nispetle *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra* adıyla yayımlamıştır.[362] İbrahim el-Harbî'nin hayatına dair kıymetli bilgiler veren Câsir, kitabın nispetiyle ilgili bazı açıklamalarda da bulunmuştur. Yazmalarda net bir isim geçmediği için hangi müelliflerin neden mevcut kitabın yazarı olamayacaklarına değinmiştir.[363] Harbî'ye nispetinde ise Rasûlüllah'ın adı geçtiğinde salavat getirme şekli, döneminin bu telif

---

[360] Moğultay b. Kılıç'ın hadis ilmindeki yerine dair yazılan bir çalışmada onun istifade ettiği kaynaklar sıralanırken Harbî'nin *et-Târîhü'l-Kebîr* adlı eserine işaret edilmektedir. Ancak dipnotta gösterilen kaynağa bakıldığında "el-Kebîr" ifadesinin bulunmadığı görülecektir. İbrahim Tozlu, *Moğultay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017, s. 343.

[361] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 219; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 16; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 127; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 70; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 338.

[362] Riyad: Menşûrâtü Dâri'l-Yemâme li'l-Bahsi ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, Birinci Baskı, 1389/1969; İkinci Baskı, 1401/1981; Hamed el-Câsir'in ihtiyatlı ifadeleri için bakınız. 1. Baskı, s. 262.

[363] Kitap olarak basılmadan önce eserin nisbetiyle ilgili bazı yazılar kaleme alınmıştır. Bu bilgilere ayrıca kitabın giriş kısmında da yer verilmiştir. Hamed el-Câsir, "Mahtût an Meâlim Cezîrati'l-Arab li'l-İmâm el-Harbî (198 _ 285 h) _ 2_", *Mecelletü'l-Arab*, Yıl: 1388/ 1968, Sayı: 3/ 3, s. 196-198; Câsir, "Mahtût an Meâlim Cezîrati'l-Arab li'l-İmâm el-Harbî (198 _ 285 h) _ 3_", *Mecelletü'l-Arab*, 1388/1969, sayı: 3/4, s. 289-291; "Mahtût an Meâlim Cezîrati'l-Arab li'l-İmâm el-Harbî (198 _ 285 h) _ 4_", *Mecelletü'l-Arab*, 1388/1969, sayı: 5, s. 385-389; Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra* (thk. Hamed el-Câsir), 2. Baskı, Tahkik edenin girişi, s. 14- 273. Ayrıca hacla ilgili kitabın içinden bir bölümde "Mensek" başlığı ile makale olarak yayımlanmıştır. İbrahim el-Harbî, "Mensek", *Mecelletü'l-Arab*, Yıl: 1389/1970, Sayı: 4/5, s. 1-12.

yazımına uygun olması, muhaddis olması hasebiyle ilgili konuya muttali olma ihtimali gibi nedenler sıralanmıştır.[364]

Harbî'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini tahkik eden 'Âyid, çalışmasının giriş kısmında konuyla ilgili bazı açıklamalara yer vermiştir. Bilindiği üzere bir eserin müellifine nispetini belirlemede yardımcı olan unsurlardan biri de gerek çağdaş gerekse sonraki dönem müelliflerin yaptıkları atıflardır. 'Âyid bu çerçevede İbn Hacer el-Askalânî'nin yaptığı atıfları yayımlanan baskıda bulamadığını belirtmiş ve bu eserin Harbî'ye nispetini doğru bulmamıştır.[365]

Daha sonra Abdullah b. Nâsır el-Vüheybî konuyla ilgili bir makale yazmıştır.[366] Hamed el-Câsir ve Süleyman el-'Âyid'in görüşlerinden haberdar olan Vüheybî, kitabın Harbî'nin öğrencilerinden ve *Ahbâru'l-kudât* adlı eseriyle tanınan el-Kâdî Vekî' Muhammed b. Halef'e (ö. 306/918-19) nispet edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca kitabın adının *et-Tarîk* olduğunu belirtmiştir.[367]

Ahbâru'l-kudât adlı eseriyle söz konusu kitap arasında üslûp benzerliklerinin olması, kitapta geçen bazı isimlerin Harbî'nin nakilde bulunduğu hocaları olmadığı, kitap içerisinde bulunan istatiksel ve bazı resmi bilgilerin devlet işlerine muttali olan biri tarafından bilinebileceği dolayısıyla devletin adalet organında çalışan Vekî'nin bu bilgilere ulaşmada sıkıntı çekmeyeceği gibi nedenlere işarette bulunularak kitabın nisbeti gerekçelendirilmiştir.[368]

---

[364] Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra* (thk. Hamed el-Câsir), 2. Baskı, Tahkik edenin girişi, s. 268-269.

[365] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, Tahkik edenin girişi, I, 47- 48; Editör. Abdullah b. Nâsır el-Vüheybî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra li'l-Harbî: İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm (198/285 h.) ev Kitâbü't tarik li'l-Kâdî Vekî': Muhammed b. Halef b. Hayyân min telâmîzi'l-Harbî, müteveffâ sene 306 h*, Riyad: Dâru'l-Yemâme li'l-Bahsi ve't-Terceme, 1420/1999-2000. Üçüncü Baskı, s. 411-412.

[366] "Hel Hüve'l-Menâsik em Menâzilü't-Turuk ve Hel Hüve li'l-İmâmi'l-Harbî em li'l-Kâdî Vekî'", *Mecelletü'l-Arab*, Yıl: 1409/1988, 23/7, 8, s. 433-442.

[367] Vüheybî, "Hel Hüve'l-Menâsik em Menâzilü't-Turuk ve Hel Hüve li'l-İmâmi'l-Harbî em li'l-Kâdî Vekî'", s. 441.

[368] Vüheybî, "Hel Hüve'l-Menâsik em Menâzilü't-Turuk ve Hel Hüve li'l-İmâmi'l-Harbî em li'l-Kâdî Vekî'", s. 439-441.

Abdullah b. Nâsır el-Vüheybî'nin makalesini yayımlamasından on bir yıl sonra kitabın *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini-turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra li'l-Harbî: İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm (198/285 h.) ev Kitâbü't-Tarîk li'l-Kâdî Vekî': Muhammed b. Halef b. Hayyân min telâmîzi'l-Harbî, müteveffâ sene 306 h.* adıyla üçüncü baskısı yapılmıştır.[369] Bu baskıya önsöz yazan Hamed el-Câsir, kitabın Harbî'ye mi Vekî'e mi aidiyetinin muğlaklığının devam ettiğini bununla birlikte Vüheybî'nin görüşlerinin kendisini ikna ettiğini belirtmiştir.[370] Ancak kitabın bu isimle çıkmasını meseledeki kapalılığın devamının bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte *Kitâbü'l-Menâsik*'e dair daha sonraki dönemlerde yapılan atıfların mevcut baskılarda bulunmayışı eserin Harbî'ye nispetinin isabetli olmayacağı yönünde kuvvetli bir kanı oluşturmaktadır. Ayrıca yazım üslübu olarak da diğer eserleriyle bir benzerlik arz etmemektedir.

Yazdığı eserlerinden de anlaşılacağı üzere Harbî, İslâmî ilimlerin farklı disiplinlerinde birikimi olan bir alimdir. Hadisçiliğinin yanısıra dil, lügat ve fıkıh alanında da daha sonraki kaynaklar tarafından görüşlerine yer verilmiştir.

Buraya kadar İbrahim el-Harbî'nin yaşadığı dönem, çevre ile şahsî ve ilmî hayatına dair bilgilendirme yapılmıştır. İkinci bölümde ise hadis ilmindeki yerine dair konulara yer verilecektir.

---

[369] Editör. Abdullah b. Nâsır el-Vüheybî, Riyad: Dâru'l-Yemâme li'l-Bahsi ve't-Terceme, 1420/1999-2000.

[370] Vüheybî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra li'l-Harbî: İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm (198/285 h.) ev Kitâbü't-Tarik li'l-Kâdî Vekî': Muhammed b. Halef b. Hayyân min telâmîzi'l-Harbî, müteveffâ sene 306 h.* s. 5. Üçüncü baskısı yapılmasına rağmen ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda İbrâhîm el-Harbî'ye nispetle hazırlanan önceki baskılar kullanılmıştır. Bakınız. Nebi Bozkurt, "Mescîd-i Hayf", *DİA*, 2004, XIX, 277-278; Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescîd-i Nebevî", *DİA*, 2004, XIX, 289; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Zemzem", *DİA*, 2013, XLIV, 245; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Zülhuleyfe", *DİA*, 2013, XLIV, 563; Mahmut Kelpetin, "Hamed el-Câsir", *DİA*, EK-1, 526.

İKİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM el-HARBÎ'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

İslâm'ın Kur'ân'dan sonra ikinci kaynağı olan sünnet müstakil bir önemi haizdir. Diğer İslâm alimleri gibi İbrahim el-Harbî (ö. 285/899) de sünnete uyma konusunda hassas davranmıştır. Nitekim ona göre Rasülullah'ın ahlâkıyla ilgili bir söz işiten kimse ona tutunmalıdır, tâbi olmalıdır.[371] Bununla birlikte sahâbe ve tâbiûnun yani selefin sözleri de önceliklidir.[372] Ona göre sünnete bağlılık noktasında Ashâb-ı hadîs'ten daha hayırlı bir grup yoktur. Ayrıca Harbî bidat ehliyle oturmayı dahi uygun görmemektedir ve bidatı kabul eden kişi onun nezdinde kurtuluşa eremez.

Burada Harbî'nin genel tutumunu yansıtması açısından faydalı olabileceğinden bir meseleye işaret edilebilir. Ahmed b. Hanbel'e yaklaşık yirmi yıl talebelik yaptığını, gecesini gündüzünü, yazını kışını onun yanında geçirdiğini belirten Harbî, gençliğinden itibaren hadise/sünnete ve sahabe kavline bağlılık ile tabiînin rehberliğini kabul konusunda Ahmed b. Hanbel'in etkisinden bahseder. Ayrıca Harbî kendisinin kullandığı "bu Ashâb-ı hadîs'in sözüdür/görüşüdür" ifadesinden kastının Ahmed b. Hanbel'in o konudaki görüşleri olduğunu belirtmektedir.[373] Bu durum onun Ashâb-ı hadîs'i Ahmed b. Hanbel'den ibaret gördüğüne işaret etmesi bakımından dikkat çekmektedir.

Gerek önceki dönemde gerekse Harbî'nin yaşadığı zaman dilimi içerisinde hadis ilmi için emek veren muhaddislerin tamamının her konuda Ahmed b. Hanbel'in

[371] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, s. 51; Zehebî, *Siyer*, XIII, 358. Sünnete ittiba hususunda müstakil bir çalışma için ayrıca bakınız. Aynur Uraler, *Sahabe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, İstanbul: İFAV, 2016.

[372] Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî el-Lalekâî, *Şerhu Usûli'l-i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâa*, Dâru'l-Âsâr ve Dârû'l-Basîra, s. 84.

[373] Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 306.

anlayışına sahip olması beklenemez. Ayrıca dönemin güncel tartışmalarından olan halku'l-Kur'ân meselesinin neden olduğu ihtilaflar da göz önünde bulundurulursa bu durum daha anlaşılır olacaktır. Dolayısıyla dönem itibariyle yekpare bir Ashâb-ı hadîs topluluğundan bahsetmek mümkün olmamaktadır.

İslâmî ilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi hocası Ahmed b. Hanbel'in etkisi Harbî'nin hadis alanında farklı konulara yaklaşımı üzerinde etkili olmuştur. Bununla birlikte Harbî, zaman zaman hocasının tam aksine görüşler belirtip bazı uygulamalarda bulunarak kendi birikimini öğrencilerine aktarmış, taassup düzeyinde bir tutumu pek olmamıştır. Yeri geldikçe bu tarz farklılıklar gösterilmeye çalışılacaktır. Şimdi Harbî hakkında muhaddislerin nasıl değerlendirmelerde bulunduğuna yer verilebilir. Zira aşağıda gelecek konularla ilgili görüşlerinin incelenmesinden önce onun güvenilirlik durumunun verilmesi hadis ilmine sağladığı katkılara dikkat çekmek açısından faydalı olacaktır.

I. HARBÎ'NİN GÜVENİLİRLİK DURUMU

Konuyu hadis ilmi özelinde incelediğimiz için mecruhun cerhinin makbul olmayışı göz önüne alınacak olursa bu başlığın önemi ortaya çıkacaktır. Kaynaklarda Harbî hakkında bazı nitelendirmeler yapılmıştır. İmâm, hadis hâfızı, illet konusunda mahir gibi ifadeler bunlardan bazılarıdır. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında Harbî'ye yer verirken, Dârekutnî (ö. 385/995), onun için sadûk ve sika ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca onun kendi döneminde ilim, zühd ve vera' gibi konularda Ahmed b. Hanbel ile kıyaslandığını belirtmektedir.[374]

Öte yandan güvenilir olduğuna dair ifadelerin yanı sıra Hatîb el-Bağdâdî tarafından iki yerde vehme düşmekle eleştirilmiştir.[375] Harbî hakkında yapılan nitelendirmelerin geneline bakıldığında Hatîb'in değerlendirmesinin onun güvenilirliğine ciddi anlamda zarar vermeyeceği belirtilebilir.

---

[374] Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî* (ed. Sa'd b. Abdillah el-Humeyyid ve Hâlid b. Abdirrahmân el-Cüraysî), Riyad, 1427, s. 98-99; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 523; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XXIX, 83, XXXVIII, 363; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 124; İbnül-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 190; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, IV, 703.

[375] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Mûdih lievhâmi'l-cemi' ve't-tefrîk* (thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî), Mekke: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985, I, 302-315. Lüheydân bu konuda Harbî'nin *Garîbü'l-hadîs* eseri özelinde vehme düştüğü bir rivayet olduğunu belirtmiştir. *Tahrîcü ve dirâsetü'l-ehâdîsi'l-merfüati fî Ğarîbi'l-hadîs li'l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min bâbi s-c-r ilâ bâbi r-e-y*, I, 134.

Hadis ilminde güvenilir bir âlim olduğu anlaşılan İbrahim el-Harbî'nin bu ilmin meseleleriyle ilgili görüşleri alana katkı sunması açısından incelenebilir. Hadis ilminin çeşitli meseleleriyle ilgili görüşlerini derli toplu bir eserde bulmak mümkün olmadığından farklı kitaplarda Harbî'den nakledilen görüşleri esas alınarak bundan sonraki başlıklar yazılmaya çalışılmıştır.

II. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Bu başlık altında hadis talebesinin bilmesi gereken ve erken dönemde daha ziyade ahlâku'r-râvi, âdâbü's-sâmî'[376] gibi ifadelerin kapsamı içerisinde yer alan temel bilgilerle ilgili İbrahim el-Harbî'nin uygulama ve nakillerine değinilecektir.

A. RİVAYET KARŞILIĞI ÜCRET MESELESİ

Döneminde ön planda olduğu anlaşılan rivayet etme karşılığında ücret alma hakkında genel anlamda hadisçiler olumsuz görüş belirtmişlerdir. İbn Râhuye, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ahmed b. Hanbel'in bu tarz yapılan bir uygulama karşısında rivayetleri kabul etmedikleri kaynaklarda geçmektedir.[377] Hatîb el-Bağdâdî, bunun nedeninin muhaddis hakkında sû-i zanna düşülmemesi olduğunu ifade eder.[378] Konu Kur'ân'ın öğretilmesi karşılığında ücret alınıp alınamayacağına dair yapılan tartışmalara kıyas edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte muhaddisler nezdinde ücret karşılığı rivayette bulunmak mürûeti[379] zedeleyen bir kusur olarak görülmüştür.[380]

Diğer taraftan Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn ve Affân b. Müslim gibi önde gelen muhaddisler ücret karşılığı hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Bu durum ihtiyaç anında

---

[376] Bu konuyla ilgili Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sami'* adlı eseri ile Sem'ânî'nin *Edebü'l-imlâ' ve'l-istimlâ'* adlı eseri örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca bakınız, Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs* (nşr. Muhammed Behcet el-Baytâr), Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1431/2010, s. 242; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 14.

[377] Zeynüddîn Ebü'l-Fadl Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-Irâkî eş-Şâfiî, *Elfiyetü'l-Irâkî el-müsemmât bi't-Tabsırati ve't-tezkirati fî ulûmi'l-hadîs* (nşr. Abdülkerîm el-Hudayr), Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1428, s. 121; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 252.

[378] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (nşr. Ebû Abdillah es-Sûrakî, İbrahim Hamdî el-Medenî), el-Medînetü'l-Münevvera: el-Mektebetü'l-İlmiyye, s. 154.

[379] Genel olarak râvinin ahlâkî olgunluğunu yansıtan murûet kavramının kapsamı ile ilgili bakınız, Ömer Özpınar, "Hadîs ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürûet", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 32, s. 109-116.

[380] Irâkî, *Elfiye*, s. 121.

ruhsat olarak kabul edildiği şeklinde yorumlanmıştır.[381] Nitekim Ebû Nuaym evinde on üç ferdin geçiminden sorumlu olduğunu belirterek adeta mecbur kaldığını ifade etmek istemiştir.[382]

Harbî ise konuyla ilgili hiçbir şekilde ilmine karşılık ücret almadığını ifade eder.[383] İlk bölümde geçtiği üzere sahip olduğu maddî varlığı ilim uğrunda harcayan Harbî için bu konu pek de öncelikli değildir. Ayrıca istinsah işinden elde edebileceği bazı gelirlerin olması muhtemeldir. Buna mukâbil rivayet karşılığında ücret alınmasını râvi açısından bir problem olarak görmediği bir rivayette anlaşılmaktadır. Nitekim, Muhammed b. Malik el-İskâf, el-Hâris b. Muhammed b. Ebî Seleme et-Temîmî'den (ö. 282/895-896) hadis semâında bulunmak istediğini ancak onun ücret talep ettiğini Harbî'ye iletir. Harbî de el-Hâris b. Muhammed'in sika birisi olduğunu ve ondan hadis semâında bulunmasını ifade eder.[384]

B. YÖNETİCİLERE KARŞI TUTUMU

Bir âlimin ilimle meşguliyetini engelleyecek, ilmini istenilen amaçlar doğrultusunda kullanmasının önüne geçecek işlerle uğraşması hoş karşılanmamıştır. Özellikle heva ve heveslerini hayata geçirebilecek tarzdaki davranışlardan uzak durması gerekmektedir. Bu ve benzeri sebeplerle âlimlerin devlet ricâliyle fazla irtibatta bulunması, onların istedikleri tarzda bilgilerini kullanması uygun görülmemiştir. Bu çekinceler, devlet adamlarının tamamen ilim ehlinden uzak durması anlamına gelmez, bilakis ölçülü bir ilişkiyi düzenleme gerekliliğini göz önünde tutar.

Abbâsîlerin hüküm sürdüğü bir devirde yaşayan Harbî'nin, dönemin olaylarından etkilenmemesi düşünülemez. Ayrıca hem siyâsî açıdan ilerlemelerin olduğu hem de genel anlamda İslâmî ilimlerde özelde hadis ilminde önemli gelişmelerin meydana geldiği bir dönemde hayatını sürdürmesi doğal olarak gündemdeki konularla bir şekilde etkileşime girmesine neden olmuştur. Nitekim, Harbî, daha sonraki

[381] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 259.

[382] Zehebî, *Siyer*, X, 152.

[383] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 530; Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 224; Harbî, aynı şekilde halifeden gelen paraları da kabul etmemiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 528. Başından geçen bir olay için bakınız. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XIII, 246.

[384] İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, II, 527-528.

dönemlere de ciddi etkisi olan Mihne olayının başlangıcına, mihne sürecine ve mihnenin sona ermesine tanıklık etmiş, mihne döneminde ve sonrasında ilim ehlinin durumunu gözlemlemiştir. Bunlarla birlikte dönemin tartışma konuları olan halku'l-Kur'ân, isim-müsemma meselesi gibi önemli mevzularda eserler yazmış, kendi tavrını ortaya koymuştur.

Kaynaklarda Halife Me'mun ve Mu'tazıd-Billah ile Harbî arasında geçenlerden bahsedilmektedir. Halife Me'mun bir vesileyle fıkhî konularda Harbî ile tartışmaya başlamıştır. Harbî, konuşulan konular üzerinde farklı görüşler beyan edip, halifenin ifade ettiklerine muhalefeti çoğalınca, Me'mun, kızgın bir halde Harbî'ye "vallahi şimdi gidip arkadaşlarına Mü'minlerin emirinin hatalarını ortaya çıkardığını haber verirsin." deyip sitemini belirtmiştir. Bunun üzerine Harbî, "vallahi Mü'minlerin emiri senin bana geldiğini arkadaşlarıma bildirmekten haya ederim." deyince; Halife Me'mun, bu ifadeler üzerine Allah'a hamd etmiş ve secdeye gitmiştir.[385]

İlmî birikimi ve merakıyla Abbâsî halifelerinin içinde ön plana çıkan Me'mun ile genç yaşta bilgisine güvenerek tartışması Harbî'nin fıkıh alanında belli bir birikime sahip olduğunu göstermektedir.

Diğer Abbâsî Halifesi Mu'tazıd-Billah ile olan ilişkisi ise daha ziyade halifenin onunla dostluk kurma isteğiyle alakalıdır. Ancak Harbî, bu çerçevede halifenin farklı zamanlarda gönderdiği hediyeleri kabul etmemiştir. Bir defasında halifenin, gönderdiği hediyeyi kabul etmese de komşularına dağıtmasını istediği halifenin elçisi tarafından Harbî'ye iletilince, o, elde edilmesinde katkımızın olmadığı malın, dağıtılmasında da çabamız olmaz diyerek geri çevirmiştir.[386]

Bu konuda gelen diğer bir rivayette Halife Mu'tazıd-Billah'ın, Harbî'yi ziyarete gittiği, ona hediyeler verdiği belirtilmektedir. Ancak, Harbî, aynı şekilde bunları da kabul etmemiş; hatta bu görüşmeden kimsenin haberinin olmamasını istemiştir. Zira

---

[385] İbnü'l-Cevzî, *el-Misbahu'l-mudi' fî hilafeti'l-Mustazi*, Beyrut: Şirketü'l-Matbûât li't-tevzi ve'n-neşr, 2000, s. 413.

[386] Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 220; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 528- 529; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 406; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I,117; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 192; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, VI, 706; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 303.

Harbî, bu mesele duyulunca arkadaşlarının kendisini terk edeceklerinden çekinmektedir.[387] Bu tablo, o dönemde en azında İbrahim el-Harbî ve çevresindekilerin yöneticilere karşı tutumlarını tespit etmemize yardımcı olmaktadır.

Halife Me'mun ile ilmî konularda tartışmada tereddüt etmeyen Harbî, kendisine hediyeler gönderip dostluk kurmak isteyen Halife Mu'tazıd-Billah ile neden yakınlaşmayı hatta görüşmelerinin duyulmasını istemez? Bu soru dönemin olayları göz önünde bulundurulduğunda farklı açılımlar ortaya çıkmaktadır.

Mihne hadisesinde hadisçiler en çok etkilenen kesimdir. Mihne sürecini başlatan ise Halife Me'mun'dur. Rivayetlerde net bir tarihin bulunmayışı, Me'mun ile Harbî'nin bu süreçten önce görüştükleri yönünde yorum yapılmasına imkan sağlamaktadır. Bu durumda ortamın fazla gergin olmadığı, görüşüp konuşmanın ötesinde ilmî tartışmalara da müsaade ettiği anlaşılabilir.

Mu'tazıd-Billah'ın hilafeti ise mihnenin kaldırılmasından çok sonradır. Mihne sürecinin akabindeki dönemde hadisçiler belli baskılardan kurtulmuş, hatta devlet tarafından özellikle tercih edilen kesim olmuşlardır. Danışma kurullarında, çeşitli devlet kademelerinde kendilerine yer bulabilmişlerdir. Bütün bunlarla birlikte Harbî'nin Halife Mu'tazıd-Billah'a mesafeli duruşunda kendi tecrübesinin etkili olduğu ifade edilebilir. Zira, Harbî mihnenin her dönemine şahit olmuştur. Ayrıca Bağdat'ta yaşaması onun bazı durumlara vukufiyetinin daha fazla olmasına imkan vermektedir. Çünkü, o dönemde Bağdat önemli merkezlerin başında yer almaktadır. Bunların yanı sıra Mu'tazıd-Billah'ın Mu'tezile'ye yakınlığı,[388] Harbî'nin mesafeli duruşunun bir başka temel nedeni olabilir.

C. KISSACILARA KARŞI TUTUMU

Dönemin ön planda olan gruplarından biri de kıssacılardır. Bu başlık altında Harbî'nin kıssacılara karşı takındığı tavra değinilecektir. Hadis alanıyla ilgili temel bilgiler hakkında serdettiği görüşleri arasında vermemizin nedeni ise kıssacıları ilmî bir kaynak olarak görmediğine dair işaret edebilecek ifadelerinin olmasıdır. Ona göre

[387] Muhammed Abdullah İbn Müflih el-Makdisî, *el-Âdâbü'ş-şer'iyye* (thk. Şuayb el-Arnaûd, Ömer el-Kayyam), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999, III, 550.

[388] Ali Aktan, "Mu'tazıd-Billâh", *DİA*, XXXI, 384.

kıssacılıkta hayr olsaydı bu işle daha önce Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Bişr el-Hâfî (ö. 227/841) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de meşgul olurlardı.[389]

Bunun yanı sıra Harbî'nin kıssacılara, sinagoga ve kiliseyi gitmeyi nasip etmemesinden dolayı Allah'a hamd etmesi meseleyi anlama adına önemli bir alan açmaktadır.[390] Bu durum Harbî'nin bakış açısını yansıtmasının yanında kıssacıların o dönemki konumunun da incelenmesini gerektirmektedir.[391] İslâm'ın ilk asırlarında halka öğüt verme, tavsiyelerde bulunma anlamında irşad fonksiyonu bulunan kıssacılığın özellikle 3./9. asırdan itibaren sokaklarda yaygınlaştığı ve çıkar amaçlı bir işleve sahip olduğu ifade edilmektedir.[392] Dönemindeki bu durumun farkında olduğu anlaşılan Harbî'nin gösterdiği tepkinin hadis ilmini koruma adına takınılan bir tavır olduğuna işaret edilebilir.

D. RİVAYET YAZMA ŞEKLİNE DAİR METODU

Muhaddisler hadis yazımıyla ilgili karışıklık olmaması için ihtiyaç duydukça bazı usuller geliştirmişlerdir. Bu usuller hadis öğrenme yolları ile ilgili olabildiği gibi hadis yazma sürecinde karşılaşılan şekilsel bazı düzenlemeleri de içermektedir. Tashih işaretlerinin konması, yanlış yazılışların kazınması, iki hadis arasına ayırıcı işaretlerin konması bunlardan bazılarıdır.[393]

Nitekim Harbî'nin her iki rivayetin arasına daire çizerek diğer rivayetlerle karışmasını önlemek istediği belirtilmektedir.[394] Ayrıca hocalarından gördüğü usulleri de aktaran Harbî, Hişâm b. Halef el-Bezzâr'ın (ö. 229/844) yaptığı yanlışları düzeltmek

---

[389] Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Kussâs ve'l-müzekkirîn* (nşr. Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983, s. 356; Suyûtî, *Tahzîru'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs* (nşr. Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984, s. 257.

[390] İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Kussâs*, s. 356; Suyûtî, *Tahzîru'l-havâs*, s. 257-258.

[391] Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kısssacılık*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002, s. 186-187; Kıssacılığın tarihi serüveni için ayrıca bakınız, Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, s. 91-108, 145-151; Cirit, "Kussas", *DİA*, XXVI, 463-464; Cirit, "Vaaz", *DİA*, XL, 405-406.

[392] Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*; Cirit, "Kussas", *DİA*, XXVI, 464; Cirit, "Vaaz", *DİA*, XL, 405.

[393] Ahmet Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV, 2014, s. 38-42; Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 45-49, 141.

[394] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 40; Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009, s. 248.

için senelerce kitabıyla beraber kalemini de yanından ayırmadığını, Ahmed b. Hanbel'in ise yanında hokka bulundurduğunu ve düşme olan yerlerde düzeltmeler yaptığını belirtmiştir.[395] Bu bilgilerle birlikte Harbî'nin istinsah faaliyetiyle de uğraştığı göz önünde bulundurulursa yazım usulleri konusunda daha fazla malumata sahip olduğu ifade edilebilir.

E. TAHAMMÜLÜ'L-HADÎSLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

İlk dönemden itibaren ihtiyaç duyuldukça hadis öğrenim ve öğretimine dair bazı metodlar geliştirilmiştir. Bu metodlar tahammülü'l-ilm veya tahammülü'l-hadîs genel başlığı altında incelenmektedir. Semâ, kıraat, icâzet, münâvele, kitâbet, i'lâm, vasiyyet ve vicâde olmak üzere sekiz temel yöntem zamanla ortaya çıkmış ve kullanılmıştır. Bu kısımda Harbî'nin konuyla ilgili görüş, uygulama ve hocalarından yaptığı nakillere değinilecektir.

1. Semâ Metodu

Semâ, talebenin bizzat hocasından dinleyerek hadis alması manasındadır. Muhaddis rivayetleri ezberinden nakledebileceği gibi kitabından da okuyabilir ve imla ettirebilir. Hadis alma usûllerinin en üstünü olarak kabul edilen semâ metodunda, genellikle semi'tü, haddesenî, haddesenâ gibi rivayet sigaları kullanılır. [396]

Harbî'nin de sıkça kullandığı hadis alma metodunun semâ metodu olduğu belirtilebilir. Eserlerinde de görülebileceği gibi daha ziyade haddesenâ sigasını kullanmıştır. Bu konularda hassas olan Harbî, zamanla celîsü'l-âlim olarak tanımlanacak olan semâ esnasında yazma meselesine cevaz vermemiş, böyle yapan bir kişinin semâının sahih olmayacağını belirtmiştir.[397]

2. Kıraat Metodu

Kıraat, hadis öğrenmek isteyen talebenin hocasına onun rivayetlerini okumak suretiyle kontrol ettirip rivayet hakkını alması manasındadır. Aralarında bazı farklılıkların olduğu belirtilse de arz metodu da kıraat metoduyla birlikte anılmıştır.

---

[395] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 251.

[396] Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, s. 207; Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 64; Ayrıca bakınız, Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 274.

[397] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 66; Irâkî, *Elfiye*, s. 129; Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 163.

Genellikle kara'tü alâ fülân, kare'nâ alâ fülân, kurie alâ fülân ve ene esmau, araztü, ahberanî, ahberanâ gibi rivayet sigaları bu metot için kullanılmıştır.[398]

Yakın talebelerinden Ebû Eyyûb Süleymân b. İshâk el-Cellâb (ö. 334/945-46) Harbî'ye zaman zaman uzun tefsirler işittiklerini ve hocalarının isnadı kendilerinin ise metni okuduğunu aktarır. Bu durumda haddesenâ sigasını kullanmaları hakkında Harbî'nin görüşünü sorar. Bunun üzerine Harbî haddesenâyı değil kara'tü sigasını kullanmasını ifade eder. Rivayetleri okuduğu hocasının ismini vererek de (kara'tü alâ fülân) bu sigayı kullanabileceğini belirtir. Ayrıca Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan (ö. 211/826) tâlibin hocasına hadis okumasıyla, hocasının talibe hadis okumasını eşit kabul eden görüşü nakleder. Yani bu görüşe göre semâ ve kıraat arasında fark yoktur.[399]

3. İcâzet, Münâvele ve Kitâbet Metodu

İcâzet, muhaddisin semâ ve kıraat olmaksızın rivayetlerinin tamamının veya bir kısmının nakil haklarını talebesine devretmesi manasındadır. Genellikle ecâze lî sigası bu metot için kullanılır. Bunun yanı sıra enbeenâ, e'tânî, habberanî gibi kullanımlar da bulunmaktadır.[400] Münâvele, muhaddisin kendine ait nüshasını nakletmesi için talebesine vermesi manasındadır. Bu nüshayı verirken rivayet izni de veriyorsa icâzetli münâvele vermiyorsa icâzetsiz münâvele olarak isimlendirilir. Kitâbet ise muhaddisin kendi yazdığı veya yazdırdığı rivayetlerini talebeye vermesi veya göndermesi manasındadır.

İlmî ihtiyaçlara binaen zamanla uygulamaya konulan hadis tahammül yollarından icâzet ve münâveleye Harbî'nin pek olumlu yaklaşmadığı görülmektedir. Kendisine icâzet yöntemiyle alınan bir rivayette haddesenâ fülân sigasının kullanılması konusu sorulduğunda bunu uygun görmemiş hatta haddesenâ ifadesini bu şekilde kullananın yalancı durumuna düşeceğini belirtir. Ayrıca icâzet ve münâvele usulünün

---

[398] Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, s. 209-210; Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 64-67, Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 27, 150.

[399] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 301.

[400] İcâzet metodunun şartları ve çeşitleri için bakınız, Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, s. 220-230; Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 95-96; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 123-126.

onun nazarında pek değeri olmadığını ifade eder.[401] Aynı şekilde talebesi Ebû Eyyûb Süleymân b. İshâk el-Cellâb'ın konuyla ilgili bir sorusu üzerine kitâbet usulünü icâzete tercih ederek icâzet metodunu benimsemediğini gösterir.[402]

Bu tutumundan dolayı Hatîb el-Bağdâdî, Harbî'yi eleştirmiştir. Zira icâzet ve münâvelede hocanın belli rivayetlerine bizzat kendi ağzından izin vardır. Bu konuda Harbî'nin görüşünü de yorumlayan Hatîb el-Bağdâdî, icâzet verilen metnin aslından nakledilmiş bir nüshanın olmaması veya mukabele edilmemiş olması gibi meselelerden dolayı onun bu tutumu benimsediğini belirtmiştir.[403]

Genel olarak Harbî'nin bu görüşleri de dikkate alınarak incelendiğinde eserlerinde ve diğer kaynaklarda geçen rivayetlerinde semâ metodunun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra kıraat ve kitâbet yöntemiyle de nakilde bulunduğu olmuştur.[404] Doğrudan görüşmediği kimselerden rivayet ederken kâle sigasını kullanmaktadır.[405]

4. Telfik Hakkındaki Görüşü

Telfik, farklı isnatlarla ve çeşitli lafızlarla nakledilen bir rivayetin sened ve metinlerinin birleştirilmesi anlamındadır.[406]Genel anlamda hadisçiler arasında kabul görmeyen telfik meselesi daha ziyade tarihçilerle temayüz etmiştir. Bunda hadisçilerin gelen rivayetleri müstakil olarak nakletme hassasiyeti ile tarihçilerin olayın tamamını verme isteklerinin etkili olduğu ifade edilebilir.[407]

Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) gibi âlimler tarafından hadis alanında da kullanılan bu usûl zamanla bazı hadisçiler tarafından olumsuz karşılanan ve uygun görülmeyen bir yöntem

---

[401] İbn Receb el-Hanbelî, Zeynuddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî* (thk. Nurettin 'Itr), Beyrut: Dâru'l-Ata', 2001, I, 270-271; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 315; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs,* II, 396.

[402] Irâkî, *Elfiye*, s. 132; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs,* II, 405.

[403] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 335.

[404] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, II, 499, 509; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, I, 370.

[405] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 220, II, 647, 767.

[406] Bünyamin Erul, "Telfik", *DİA*, XL, 400.

[407] Yücel, "Hadis İlminde "Tarih" Anlayışı ve "Hadis Tarihi" Yazıcılığı", s. 276-278; Fuat İstemi, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 136.

olmuştur. Harbî'nin telfik hakkındaki görüşü Vâkıdî hakında yaptığı değerlendirmeden öğrenilebilir. Harbî'ye, Ahmed b. Hanbel'in neden Vâkıdî'nin rivayetlerini kabul etmediği sorulur. O da Vâkıdî'nin rivayetleri birleştirmesini sebep olarak zikreder.[408] Bunun akabinde Harbî, senedleri birleştirerek bir metin halinde nakletmenin bir kusur olmadığını, Zührî ve Hammâd b. Seleme gibi âlimlerin de bu usûlü kullandığını hatırlatır. Ayrıca hocasının Vâkıdî'den hadis semâında bulunmasının onun için faydalı olacağı görüşünde olduğunu ifade eder.[409]

Harbî'nin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere yeri geldiğinde hocasına karşı ilmî eleştiriler getirebilmektedir. Uzun yıllar talebesi olmasının ilmî meselelerde kendi görüşünü beyan etmesine engel olmadığı belirtilebilir.

Bu başlıkların yanı sıra ilim meclisine girişte selamlama, ezberlemeyi kolaylaştırıcı besinler, rivayette tesebbüt, yaşıtlarından ve küçüklerinden rivayette bulunulabileceği, hadisleri anlamada konuyla ilgili diğer rivayetleri de görmenin gerekliliği gibi konularda Harbî'nin hocalarından yaptığı nakilleri kaynaklarda görebilmekteyiz.[410]

III. RİCÂL BİLGİSİ

Hadis ilmiyle uğraşan birinin doğumu, kimliği, tahsil hayatı, güvenilirliği, vefatı gibi geniş bir alanı inceleyen ricâl bilgisi hadis ıstılahı olarak "Rivâyet veya dirâyet yönünden hadisçi kimliği taşıyan kimselerin, isim, zaman ve mekân boyutuyla şahsî, dinî ve ilmî durumlarını belli kurallar ve yöntemler çerçevesinde araştırıp meslekî ehliyet açısından kimlik ve kişiliklerini tesbit ve değerlendirmeyi, bu hedefe ulaşmak için yeni yöntemler geliştirmeyi amaçlayan bir hadis ilmidir."[411] Kapsamlı tanımından da anlaşalıcağı üzere yoğun uğraş isteyen bir alan olması nedeniyle hadis ilmi açısından müstakil bir öneme sahiptir.

---

[408] Vâkıdî'nin hadisçiler tarafından eleştirilmesinde tarihçi kimliğinin ön planda olduğuyla ilgili değerlendirmeler için bakınız, Rıdvan Yarba, "Cerh ve Ta'dîl Âlimlerine Göre Vâkıdî (ö. 207/823)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, XIV, sayı: 2, s. 163.

[409] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, IV, 24-25; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LIV, 446.

[410] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî'*, s. 75, 202, 370, 373.

[411] Emin Âşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, İstanbul: İFAV, 2007, s. 39.

Tarih, ilel ve duafaya dair yazdığı eserler göz önünde bulundurulduğunda Harbî'nin ricâle dair birikimi tahmin edilebilir. Ancak bu eserleri günümüzde mevcut olmadığından onun görüşlerinin ve nakillerinin bir kısmına kendisine yapılan atıflar sayesinde ulaşılabilmektedir. Dârekutnî, Hâkim en-Nisâbûrî, Hatîb el-Bağdâdî, İbn Asâkir (ö. 571/1176), Cemâlüddîn el-Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1348), Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimler özellikle ricâle dair kaleme aldıkları eserlerde Harbî'nin görüşlerine yer vermişlerdir.

Bu başlık altında Harbî'in isim, künye ve neseb bilgisi, vefat tarihleri bilgisi, tabaka bilgisi gibi konulara değinilecektir. Ricâl bilgisinin önemli kısmını oluşturan râvi tenkidiyle ilgili Harbî'nin görüşleri müstakil bir başlıkta ele alınacaktır.

A. İSİM, KÜNYE ve LAKAP BİLGİSİ

Bilindiği üzere hadisin yapısı sened ve metinden oluşmaktadır. Sened kısmında ise rivayeti nakleden râvilerin isimleri ve rivâyet lafızları bulunmaktadır. Râviler hakkında isabetli bir değerlendirme yapabilmek için ise öncelikle onların kimlik bilgileri diyebileceğimiz isim, künye, nisbe ve lakaplarının bilinmesi gerekmektedir. Bununla birlikte isimlerde ve diğer bilgilerde benzerliklerin olması bu konuya ayrı bir titizlikle yaklaşılmasına neden olmuştur.

el-Esâmî ve'l-künâ türü eserler bu tür konularda kolaylık sağlamak adına kaleme alınan teliflerdendir. Buhârî, Müslim, Ebû Abdillah el-Mukaddemî (ö. 301/913), Nesâî (ö. 303/915), Ebû Bişr ed-Dûlâbî (ö. 310/922), İbn Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi âlimler bu alanda eser veren müelliflerden bazılarıdır. Zamanla diğer kimlik bilgilerini de ilgilendirecek şekilde mü'telif – muhtelif, müttefik – müfterik, müştebih, mübhemât gibi konularda eserler telif edilmiştir.[412]

Benzer bir durum lakaplar için de geçerlidir. Diğer kimlik bilgilerindeki karışıklıkta ayırt edici bir unsur olması açısından lakapların önemli bir yeri vardır. Harbî'nin bu konudaki bilgisi için Mekke fakîhi Müslim b. Hâlid ez-Zencî (ö. 179/795-

[412] Âşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, s. 157-160, 169, 174, 185; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 126-140, 188, 223.

96) hakkındaki ifadesi örnek olarak verilebilir. Harbî onun soğan rengini andıran bir kumrallığa sahip olması nedeniyle ez-Zencî olarak isimlendirildiğini belirtir.[413]

İsim ve künyeler konusunda Harbî'nin dikkate değer bir birikiminin olduğu ifade edilebilir. Kendilerinden rivayette bulunulan Esed isminde yedi muhaddisin/râvinin bulunduğunu belirtir. Sahâbî Esed b. Huveylid, Esed b. Kürz, Esed b. Vedâa' et-Tâî, Esed b. Atâ, Esed b. Abdillah, sâhibü'r-re'y olarak nitelendirdiği Ebû'l-Münzir Esed b. Amr el-Becelî ve Esed b. Mûsâ el-Mısrî isimlerini sayar.[414] Bir vesileyle zikrettiği isnadda geçen ismin Ümmü Hakîm değil Ümmü'l-Hakem olduğunu belirtir. Aynı şekilde devamında gelen diğer bir açıklamasında ise râvinin isminin Safiyye bint Huyeyy olmadığını doğrusunun Safiyye bint Ebî Amr b. Ümeyye olduğunu ifade etmiştir.[415]

Benzer bir durum Rasülullah'ın eşlerinden Zeyneb bint Cahş'ın (ö. 20/641) kardeşinin ismi ve künyesi konusunda meydana gelmiştir. Harbî isminin Habîbe, künyesinin Ümmü Habîb olduğunu, ona Ümmü Habîbe veya Zeyneb diyenlerin vehme düştüğünü belirtir. Vâkıdî'nin görüşü de bu yöndedir. Harbî'nin ifadeleri üzerine Dârekutnî konu hakkında doğrusunun bu olduğuna ve Harbî'nin bu konularda en iyi bilgi sahibi kimselerden olduğuna işaret eder.[416]

B. NESEB BİLGİSİ

Kimlik bilgilerini tesbitte bir yere ait oluş değerli verilere işaret edebilecek kadar önemli bir meseledir. Özellikle Arapların örfünde dikkate değer bir yeri işgal eder. Birey ve toplum bazında önemli bilgileri içinde barındırır. İlmi alanda ise özellikle hadis içerisinde isim ve künyelerden doğan karışıklıkların giderilmesinden âlimlerin yaptığı yolculukların neticelerine değin kıymetli bilgiler ihsas ettirebilecek kadar

---

[413] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî'*, s. 279; Ayrıca bakınız. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 100.

[414] Dîneverî, *el-Mücâlese*, I, 408-409; Diğer bir örnek için bakınız. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXIV, 360.

[415] Alâuddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillah el-Hanefî, *Şerhu Sünen İbn Mâce* (thk. Kâmil Uveyza), Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1999, II, 472-473.

[416] Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlel* (nşr. Muhammed b. Sâlim b. Muhammed ed-Debâsî), Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1432/2011, VIII, 103; Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, Müessesetü Kurtuba, 1414/1994, IV, 33; Diğer örnekler için bakınız, Harbî, *İkrâmü'd-dayf* (thk. Abdullah Haccâc), Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, s. 39, 61; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 422, 487, 489, 504, 515, 538, 557, 577, 723.

önemlidir. "İslâmî literatürde nisbeler bir kabile, aile, rehber niteliğindeki şahsa veya kavme; köy, kasaba, şehir, bölge gibi bir yere; din, mezhep, tarikat gibi inanç ve dinî pratiğe ait yapılara; bir sanat, meslek veya ilim dalına ve herhangi bir kitaba, sınıfa ya da topluluğa mensubiyeti ifade etmek üzere kullanılan isimlerdir."[417]

İslâm öncesi dönemden itibaren Arapların ensâba ayrı bir önem verdikleri malumdur. Toplum içinde nessâb veya nessâbe olarak meşhur olan kimseler bulunagelmiştir. Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634), Ömer b. Hattâb (ö. 23/644), Cübeyr b. Mut'im (ö. 59/678-79) bu konuda önde gelen isimlerdendir. Sistematik olarak Hz. Ömer'in divanları oluşturmasıyla daha net bir çerçeve kavuşan ensâb ilmine İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741), Müerric es-Sedûsî (ö. 195/810), Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (ö. 204/819) gibi âlimler tarafından zikre değer katkılar sağlanmıştır.[418]

Zamanla ilerleme kaydeden nesep ilmiyle ilgili eser yazanlar arasında Belâzürî (ö. 279/892-93), Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951), Ebû Muhammed er-Ruşâtî (ö. 542/1147), Sem'ânî (ö. 562/1166), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232), Suyûtî (ö. 911/1505) gibi isimler sayılabilir.[419]

Gerek genel anlamda ensâb ilminde gerekse muhaddislerin nisbeleri konusunda birikimli olduğu görülen Harbî'nin bu birikimi sağlamasında ilgili alanda özellikle eser sahibi hocası Mus'ab ez-Zübeyrî'nin dikkat çeken bir katkısının bulunduğunu ifade edilebilir. Nesebe dair pek çok rivayet nakli bulunan Harbî'nin birikimine işareten daha sonraki kaynaklarda görünenin aksine nisbet alanlar için örnek verilen Ukbe b. Amr el-Bedrî zikredilebilir. Harbî onun oraya yerleştiğinden dolayı böyle bir nisbe aldığını

[417] Muhammed Enes Topgül, "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler," *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2017, XXII, sayı: 42, s. 3, Ayrıca bakınız, Casim Avcı, "Nisbe", *DİA*, XXXIII, 142; Âşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, s. 190; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 167, 178.

[418] Abdülazîz ed-Dûrî, "Kütübü'l-Ensâb ve Târîhü'l-Cezîra", *Mecmeu'l-Lugati'l-Arabî'l-Ürdinî*, 1979, Aralık, s. 5; Ahmet Önkal, "Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sayı: 3, s. 117-120; Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, XI, 244-245; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 162-164.

[419] Fayda, "Ensâb", *DİA*, XI, 248; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 178-187.

yoksa bu nisbeyi alışının nedeninin Bedir Savaşı'na katılmasından dolayı olmadığını belirtir.[420]

İsim, künye, lakap ve nisbeler konusunda Harbî'nin birikimine işaret ettikten sonra onun râvilerin doğum ve ölüm tarihleri hakkındaki birikimine geçilebilir.

C. DOĞUM TARİHİ ve VEFEYÂT BİLGİSİ

Râvilerin doğum ve ölüm tarihleri ile ilgili bilgiler muhaddisler özelinde genellikle tevârîhu'r-ruvât başlığı altında incelenmektedir. Daha çok ölüm tarihleri bilgisinin ön planda olduğu bu konu, râvilerin rivayette bulundukları hocalarına gerçek anlamıyla yetişip yetişmediklerini, ilmî seyahatlerini, ihtilata uğradıysa bu durumun öncesi ve sonrasını bilme adına önemlidir.[421] Ayrıca bu konuda Süfyân es-Sevrî'nin râvilerin yalanlarına karşı tarihi kullanmaya başlamalarını ve Hafs b. Ğıyâs'ın (ö. 194/810) râvinin yaşıyla sorgulanması ifadelerini hatırlatmak meselenin tarihi yönüne işaret etme adına faydalı olacaktır.[422]

Harbî bu konuda bazen net tarihler verirken bazen falancanın ölümünden sonra doğdu, şu olaydan sonra doğdu, falancadan bir yıl sonra öldü gibi ifadeler kullanabilmiştir. Örneğin râvilerden İbrâhîm b. Cerîr b. Abdillah el-Becelî'nin babasının vefatından sonra dünyaya geldiğini ifade ederek[423] onun babasından rivayette bulunduğuna dair var olan bilgilerin yanlışlığına işaret ettiği kaynaklarda yer almaktadır.

Râvilerin ölüm tarihlerine dair nakilleri de kaynaklarda geçmektedir. Örneğin Muğîre b. Şu'be'nin Hicrî 50, Ebû Kâmil Muzaffer b. Müdrik el-Horasânî'nin 207,

---

[420] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs,* IV, 338, Diğer örnekler için bakınız, Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 116, 485, 531, 738.

[421] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs,* IV, 365; Takıyyüddîn en-Nedvî el-Mezâhirî, *İlmü ricâli'l-hadîs*, el-Medînetü'l-Münevvera: el-Mektebetü'l-Îmân, 1408/1987, s. 23-25; Muhammed Ali Kâsım el-Umerî, *Dirâsâtü menheci'n-nakdi ında'l-muhaddisîn*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1420/2000, s. 221-222, 226-231; Âşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, s. 140-145; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 308-309; Yücel, "Hadis İlminde "Tarih" Anlayışı ve "Hadis Tarihi" Yazıcılığı", s. 272-274; Efendioğlu, "Vefeyât", *DİA*, XLII, 603.

[422] Suyûtî, *Kitâbü'ş-şemârîh fî ilmi't-târîh* (nşr. Chr. Fr. Seybold), Leiden: Brill, 1312/1894, s. 8.

[423] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 61.

Ahmed b. Ca'fer el-Vekîî'nin 215 yıllarında vefat ettikleri nakleder.[424] Dönemin pratiğine yansıyacak şekilde bazı ifadelerinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Deberî nisbeli râvinin Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) son zamanlarına yetiştiğini ifade eder. Hatta Abdürrezzâk b. Hemmâm vefat ettiğinde yedi yaşında olduğunu belirtir. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın ömrünün sonlarında maruz kaldığı rahatsızlıklar da göz önünde bulundurulursa bu bilginin önemi ortaya çıkmaktadır.[425]

D. TABAKA BİLGİSİ

Genel olarak tabaka kavramı birbirine denk veya yakın zaman, mekan veya mertebe olarak benzer durumda olan insan topluluğunu ifade eder. Dikey veya yatay olarak da topluluklar kendi içlerinde tabakalar oluşturabilmektedirler. Muhaddisler arasında da râvilerin genel olarak ve kendi içlerinde belli tabakalar halinde sınıflandırıldıkları olmuştur. Bu, tarihi ölçü alan bir sınıflandırma olabilceği gibi bir muhaddisle talebeleri arasındaki çeşitli ilişkileri göz önünde bulundurarak yapılabilen bir düzenleme de olabilmektedir.[426]

Kaynaklarda Harbî'nin gerek genel gerekse hoca talebe ilişkisine dair tabaka bilgisine yer verildiği görülmektedir. Rivayetlerin tasnif tarzını belirttiği bir ifadesinde müsned tabakası, sahabe tabakası, büyük ve küçük tâbiûn tabakası ile tebe-i tâbiîn tabakasını zikreder. Nehaî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 104/722) ve Mekhül b. Ebi Müslim (ö. 112/730) gibi isimleri tâbiûnun büyükleri arasında saymıştır.[427]

Tabaka içi tasnif konusunda da bilgi sahibi olduğu anlaşılan Harbî, sahabeden Ebû Seleme es-Sâ'ib b. Hallâd'ın Hendek Savaşı'na (5/627) ve daha sonraki savaşlara şahid olanların bulunduğu üçüncü tabakaya dahil olduğunu belirtir.[428] Bir muhaddisin

---

[424] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, I, 553, XV, 159; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, V, 259; Diğer örnekler için bakınız, Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 339, 631; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, XI, 155.

[425] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 64; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ* (nşr. Nureddîn Itr), Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, I, 555; Diğer örnekler için bakınız. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LX, 62.

[426] Âşıkkutlu, "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, sayı: 32, s. 6-7; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 329-330

[427] Zehebî, *Siyer*, XIII, 364; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs,* III, 340.

[428] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, V, 201.

talebeleri arasındaki ilişkiyi ve etkileşimi gösterme adına da bazı tasnifler yapılmıştır.[429] Bu çerçevede Harbî'ye, Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) ashâbı içerisinde ihtilaf olduğunda kime başvurulacağı sorulduğunda İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) cevabını vermiştir.[430]

Bu başlık altında Harbî'nin sahabe bilgisine de dikkat çekilebilir. İbn Kâni' (ö. 351/962),[431] Ebû Nuaym el-İsbehânî (ö. 430/1038), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) ve İbn Hacer el-Askalânî gerek nakilleri gerekse kendi görüşlerinden faydalanmak suretiyle eserlerinde ona atıfta bulunmuşlardır.[432] el-Hakem b. Süfyân b. Osmân b. Âmir es-Sekafî, Ebû Züheyr b. Muâz es-Sekafî ve Kelbe bint Yesribî gibi isimlerin sahabeden olduğuna dair Harbî'nin ifadelerine yer vermişlerdir.[433] Harbî, Abdullah b. Hanzale b. Ebi'l-Âmir (ö. 63/683) gibi bazı isimlerin ise sahabeden olmadığını belirtmiştir. Ancak daha sonraki bazı müelliflerce bu görüşü isabetli bulunmamıştır. [434]

Buraya kadar Harbî'nin genel anlamda ricâl bilgisine dair vukufiyetine işaret edilmiştir. Ricâl tenkidi boyutuyla ilgili konumuna ise aşağıda değinilecektir. Daha sonraki eserlere kaynaklık etmesi açısından bu yönünün de müstakil bir önemi bulunmaktadır.

---

[429] Âşıkkutlu, "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı", s. 14.

[430] İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, II, 516.

[431] Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, s. 252.

[432] Yer verilen nakiller hadis rivayeti olabildiği gibi doğrudan sahabe bilgisini içeren aktarımlarda olabilmektedir. Bakınız. Ebü'l-Hüseyn Abdülbâki b. Kâni', *Mu'cemü's-sahâbe* (thk. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Sâlim el-Misrâtî), Medîne: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1418, I, 148, 155, 259, 294, II, 7, 18, 25, 223, III, 86; Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe* (thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî), Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419/1998, (Sayfa sırası devamlı takip ettiği için dipnot verilirken sadece sayfa numarası gösterilmiş, ayrıca cilt numarası yazılmamıştır.), s. 161, 402, 461, 502, 546, 588, 890, 910, 911, 960, 1890-1891; İzzüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-ğabe fî ma'rifeti's-sahâbe*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012, s. 559, 724; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (thk. Âdil Ahmed Abdü'lmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010, I, 265, 317, 688, II, 8, 90, 128, 255, 257, 376, III, 314, 376, 401, 438, IV, 223, 335, 341, V, 117, 505, 552, VI, 322, 460, VII, 124, 131, 339, VIII, 297, 396.

[433] İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 89-90, VII, 131, VIII, 297; Editör: Ali b. Abdillah es-Sayyâh, *et-Terâcimü's-sâkıta min kitâbi İkmâli Tehzîbi'l-Kemâl li-Moğultay*, Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 1426, s. 267.

[434] İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, II, 324. Ayrıca bakınız, 'Isâvî, "Ebû İshâk el-Harbî ve akvâlühü fî'l-cerhi ve't-ta'dîl", s. 128.

IV. RİCÂL TENKİDİ

Râvilerin hadis rivâyet etmek için gereken şartları sağlayıp sağlamadıklarını yani bu işe ehil olup olmadıklarını inceleyen ricâl tenkidi daha özel anlamıyla cerh-ta'dîl ilmi hadis alanı için müstakil bir öneme sahiptir. Bu başlık altında Hicrî ilk üç asırda genel hatlarıyla cerh-ta'dîl ilminin durumuna değinilecek ve bir münekkid olarak Harbî'nin konumu belirtilecektir.

A. CERH-TA'DÎL FAALİYETİNİN KISA TARİHİ (I-III./VII- IX. ASIR)

Cerh, râvinin tenkid edildiği yönünün ortaya çıkarılıp rivâyetinin kabul edilmemesidir.[435] Ta'dîl ise râvinin adaletinin tespit edilip açıklanması ve nakillerinin kabülü yönünde görüş belirtilmesi, tezkiye edilmesidir.[436] Zamanla müstakil bir alan haline gelen cerh- ta'dîl ilmi, "Bir takım özel lâfızlar kullanarak rivâyetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvilerin hallerinden ve haklarında kullanılan lâfızların mertebelerinden bahseden bir ilimdir."[437] ifadeleriyle tanımlanmıştır.

İnsan olmanın getirdiği birtakım eksiklikler ve zaaflar, hadis uydurmacılığı, fitne hâdisesi, toplumsal güvenin zedelenmesi, isnâdın ortaya çıkışı ve kullanımının yaygınlaşması gibi etkenler vesilesiyle cerh-ta'dîl ilmi ortaya çıkmış ve zamanla sistemleşmiştir.[438] Rasülullah zamanında ve ashâbın çoğunlukta olduğu dönemde hadis râvilerinden ve rivâyetlerin kabulünden pek şüphe edilmemiş, zaman zaman birbirlerini eleştirselerde bu tenkitler genele yayılmamış ve daha ziyade insan olma hasebiyle

---

[435] Nedvî, *İlmü ricâli'l-hadîs*, s. 91; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi Cerh ve Ta'dîl İlmi*, İstanbul: İFAV, 1997, s. 17; Muhammed Edîb Sâlih, *Lemehât fî usûli'l hadîs,* Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1418/1997, s. 324; Seyyid Abdü'lmâcid el-Ğavrî, *el-Medhal ilâ dirâseti ilmi'l-cerhi ve't-ta'dîl,* Dımeşk: Dâru İbni Kesîr, 1433/2012, s. 27; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 270.

[436] Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 17-18; Ğavrî, *el-Medhal ilâ dirâseti ilmi'l-cerhi ve't-ta'dîl,* s. 28; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 271; Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 41.

[437] Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 18.

[438] M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadîsler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkîdi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980, s. 93-129; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 27-29, 45-52; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 167-181; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul: İFAV, 1998, s. 27, 30-31; Ebû Lübâbe et-Tâhir Sâlih Hüseyn, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1431/2010, s. 31-35; Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, s. 270-331, 361- 389.

unutkanlık, yanlış işitme/ anlama gibi durumların neticeleri olduğu yönünde değerlendirilmiştir.[439]

Sahâbeden ilmî hassasiyetle alan tâbiûn nesli de hadislerin sıhhati hakkında olumsuz bir olaya meydan vermemek için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. Özellikle isnâdın yerleşip yaygınlaşmaya başlamasıyla belli başlı kontrol mekanizmaları gündeme gelmiştir. Bu dönemde tenkit faaliyeti daha ziyade siyâsî ve itikâdî hareketlerin hadisi kullanmalarına karşılık olarak gelişmiştir. Ayrıca râvilerin zabtlarının yanı sıra adalet yönlerinin de yavaş yavaş araştırılmaya başlandığı görülmektedir.[440] Bu dönemin râvi değerlendirme üslubu hakkında genel anlamlı ifadelerin kullanımının daha yaygın olduğu belirtilmektedir.[441] Bu dönemin önde gelen münekkidleri arasında Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 93/712), Urve b. Zübeyr (ö. 94/712), İbrâhîm en-Nehaî (ö. 95/713-714), Tâvûs (ö. 101/719), Şa'bi (ö. 104/722), İbn Sîrîn (ö. 110/728), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741), A'meş (ö. 148/765) gibi isimler sayılabilir.[442]

Yeni bir döneme girildiği ve tenkitçilikte tedvinin başlangıcı olarak değerlendirilen[443] etbâu't-tâbiîn devrinde ise nicelik ve nitelik açısından farklı gelişmeler meydana gelmiştir. Siyâsî ve itikâdî hareketlerin yaygınlaşması alanla ilgili birikimin korunması konusunda yeni adımların atılmasına neden olmuştur. Ayrıca, rıhlelerin yaygınlaşmasıyla münekkidler sadece kendi bölgelerindeki birikimle yetinmemiş, ilmî seyahate çıktıkları diyarların râvileri hakkında da genel bilgiler edinmişlerdir. Bütün bunlarla birlikte başlangıçta şifâhî olarak gerçekleştirilen tenkid faaliyeti bu dönemde tedvin edilmeye başlanmıştır.[444]

---

[439] Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 36-39; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: İFAV, 2015, s. 40-47; Bünyamin Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara: Otto Yayınları, 2016, s. 81-82.

[440] Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 52-54; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 271-274; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 47-49.

[441] Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 111.

[442] Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 53; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 53-63.

[443] Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 54.

[444] Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 55-56; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 521.

Bu dönemin önde gelen münekkidleri arasında aynı zamanda sistemli râvi tenkitçiliğinin kurucusu olarak da ifade edilen Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), İbnü'l Mübârek (ö. 181/797), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813) gibi isimler sayılabilir.[445] Mezkûr isimlerden ve akranlarından ilim alan daha sonraki nesil ise ricâl tenkidinin önemli bir dönemi olan hicrî üçüncü asırda bu alana mümtaz katkılar sunmuşlardır.

Mihne hadisesi, kelamcılar ve fukaha ile Ehl-i hadîs arasındaki tartışmalar, bid'at fırkalarıyla mücâdele gibi meseleler dönemin güncel tartışmaları olarak karşımıza çıkmakta ve ilgili alanı doğrudan etkileyerek müstakil cerh ve ta'dil kitaplarının yazılmasına imkan vermektedir. Ayrıca kendine özgü uzmanlık isteyen bir alan olma özelliği de daha ziyade bu dönemde ön plana çıkmıştır.[446] İbn Sa'd (ö. 230/844), Yahya b. Ma'în (ö. 233/847), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel, 'Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 247/861), Buhârî gibi isimler dönemin önde gelen ve daha sonraki gelişmelerde önemli etkileri olan âlimleri arasında sayılabilir.[447]

Tahsil hayatı daha ziyade bu döneme rastlayan Harbî de Ehl-i hadîs içerisinde özellikle Ahmed b. Hanbel'in çizgisinde bir tavır sergileyerek hadis ilmine katkısını sunmuştur. Burada Ahmed b. Hanbel'in çizgisinde olduğunun vurgulanması dönemin içinde bulunduğu ortam göz önünde bulundurulduğunda daha net anlaşılacaktır. Zira,

---

[445] Ebû Ahmed Abdullah b. Adiyy el-Cürcânî, *el-Kâmil fi'd-duafâi'r-ricâl* (thk. Âdil Ahmed Abdü'lmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997, I, 149-150; Muhammed Mustafa el-'Azamî, *Menhecü'n-nakd ında'l-muhaddisîn neş'etühû ve ta'rîhuhû*, el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's-Su'udiyye: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1990, s. 17; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 55; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 115-126; Dönemin önde gelen isimlerinin cerh-ta'dil yönleriyle ilgili ayrıca bakınız, Abdulvahap Özsoy, *Şu'be İbnü'l-Haccâc ve Hadisçiliği* (yüksek lisans tezi, 2004), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Raşit Küçük, "Abdullâh İbnu'l- Mübârek ve Hadîs İlmindeki Yeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sayı: 3, s. 287-290; Ömer Faruk Akpınar, "Süfyan Es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyan Es-Sevrî", *Diyanet İlmî Dergi*, 2015, LI, sayı: 1, s. 52-55; Ramazan Özmen, "Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hadis İlmindeki Yeri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, IX, sayı: 2, s. 76-79.

[446] Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 56.

[447] Dönemin önde gelen isimlerinin cerh-ta'dil yönleriyle ilgili bakınız, Ali Çelik, "İbn Sa'd'ın Hadisçiliği", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, VII, sayı: 13, s. 286-288; Erdinç Ahatlı, *Yahya b. Main ve Cerh ve Ta'dildeki Metodu* (yüksek lisans tezi, 1992), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Mustafa Taş, *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu*, Gece Kitaplığı, 2016, s. 109, 245.

bilindiği gibi halku'l-Kur'ân meselesi ve akabinde gerçekleşen mihne olayı hadis ilmiyle uğraşanlar arasında da birtakım ihtilaflara yol açmış, neticede zamanın siyâsî otoritesinin dayattığı görüşü benimseyenler olduğu gibi muhalif olanlar hatta bu konuda konuşulmaması gerektiğini savunanlar olmak üzere çeşitli yaklaşımlar/ gruplar oluşmuştur.

Konunun çalışmamız açısından Harbî'yle ilgili pratik bir yönü bulunmaktadır. Mihne hadisesinden önce iyi ilişkileri bulunan ve yakın arkadaş olan Ali b. el-Medînî ile Ahmed b. Hanbel'in arası mihne sürecinde açılmıştır. İmtihanın başladığı ilk zamanlarda Ali b. el-Medînî de siyâsî idarenin görüşüne karşı direnç gösterdiyse de bir süre sonra idarenin istediği cevabı vermiştir. Ayrıca onun mihnenin önde gelen isimlerinden İbn Ebî Duâd'a (ö. 240/854) yakınlık göstermesi kendisine karşı mesafe alınmasına neden olmuştur. Bir dönem Harbî, Ali b. el-Medînî'den hadis derlemesinde bulunduğunu belirtir. Akşam namazı için mescide giderken Ali b. el-Medînî'ye rastlar ve nereye gittiğini sorar. İbn Ebî Duâd'ın arkasına namaz kılmaya gittiğini öğrenince daha sonra ondan hadis rivayetini bıraktığını belirtir.[448]

Genel olarak böyle bir ortamda yetişen ve çalışmalarda bulunan Harbî'nin münekkid vasfıyla nasıl bir konumda olduğu sorusu akıllara gelebilir. Buradan itibaren onun cerh-ta'dil yönü hakkında bilgi verilecektir.

B. MÜNEKKİT OLARAK İBRAHİM EL-HARBÎ

Ricâl tenkidinin yoğun bir şekilde işlerlik kazandığı dönemde yaşaması nedeniyle Harbî'nin bu alandaki tutumunu bilmek, hadis ilmindeki yerine işaret etmede önemli veriler sunacaktır. Gerek döneminde gerekse daha sonraki zaman dilimi içerisinde Harbî'nin münekkid olarak nitelendirildiği kaynaklarda geçmektedir. Kendisi râviler hakkında araştırma yapmış, kendisine de râviler hakkında sorular sorulduğu olmuştur.

Ayrıca hadis metinlerindeki illetlerle de ilgili olabileceği gibi kendisinden nakledilen ve kaleme aldığı *el-İlel*, *et-Târîh* ve *ed-Duafâ* gibi eserlerine atıfta bulunulan görüşleri daha ziyade ricâl tenkidiyle ilgilidir. Bunun yanı sıra Zehebî ve Sehâvî'nin ricâl değerlendirmesinde bulunan âlimlerden bahsettikleri eserlerinde Harbî'nin ismi de

[448] Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra*, II, 257.

geçmektedir. Zehebî, beşinci tabakada zikrederken; Sehâvî, on üçüncü tabakada yer vermiştir.[449] Harbî'nin ricâl tenkidi yönüne dair makale yazan İdrîs el-'Isâvî, onun bu alanda muksirûn içinde olmadığını belirtir.[450] Harbî'nin konuya ilişkin eserleri tam olarak günümüze ulaşamadığı için bu yargıya net bir şekilde varılamayacağı belirtilmelidir.

Son dönemde yapılan bazı çalışmalarda onun bu yönüne değinilerek "affü'l-lisân" ve "mutedil" gibi ifadelerle nitelendirildiği görülmektedir.[451] Ricâl ilmindeki genel görünümü bu şekilde olan Harbî'nin cerh-ta'dil lafızlarındaki kullanımına bakarak onun alandaki değerlendirmelerini görmek mümkün olacaktır.

1. Ricâl Değerlendirmelerinde Kullandığı Ta'dil Lafızları

Önceki asırlara nispeten cerh-ta'dil lafızlarının daha sistematik bir hal aldığı hicri üçüncü yüzyıldaki genel kullanımlardan Harbî'nin istifade ettiği görülmektedir. "Sika", "mutkin", "sadûk", "hâfız/huffâz", "sikatün leyse bihi be's" gibi teknik ifadelerin yanı sıra "sâlih", "burada ondan daha hayırlısından rivayet yazılmadı (لم نكتب ها هنا عن أحد خير منه)", "yalan söylemek mübah olsa yine de yalan konuşmazdı (لو كان الكذب حلالا لتركه تنزها)"gibi ifadeler de Harbî tarafından kullanılmıştır.

Ricâle dair değerlendirmeleri ricâl kitaplarında dağınık halde bulunan Harbî'nin tespit edilebildiği kadarıyla tevsik ettiği râvilere burada yer vermek uygun olacaktır. Sâlim b. Ebi'l-Ca'd el-Eşcaî (ö. 100/718-719),[452] Ebû Sâlih Zekvân b. Abdillah es-Semmân ez-Zeyyât el-Medenî (ö. 101/719-20), Ebû Abdirrahman ed-Dımeşkî el-Kâsım b. Abdirrahman eş-Şâmî (ö. 112/730-731),[453] Ebû Abdirrahmân el-Kâsım b.

---

[449] Zehebî, *Zikru men yu'temedü kavlühü fi'l-cerhi ve't-ta'dîl* (*Erbeu resâil fi ulûmi'l-hadîs* içinde) (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1428/2007, s. 193; Sehâvî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl* (*Erbeu resâil fi ulûmi'l-hadîs* içinde), s. 108.

[450] İdrîs 'Asker Hasen el-'Isâvî, "Ebû İshâk el-Harbî ve Akvâlühü fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", *Mecelletü'l-'Ulûmi'l İslâmiyye*, sayı: 13, 2016, s. 177.

[451] Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra* (thk. Hamed el-Câsir), 2. Baskı, Tahkik edenin girişi, s. 84; Hâlid Hammâde Sâlih el-Cübûrî, "el-İmâm Ebî İshâk el-Harbî (285 h.) ve Kavlühû " ve ğayruhû evsaku minhü" Dirâse Nakdiyye Mukârane", *Mecelletü Câmi'ati Tikrît li'l-'Ulûmü'l-İnsâniyye,* 2015, XXII, s. 140; Besîm Mehdî Dervîş Halef el-Cübûrî, "el-Akvâlü'n-Nakdiyye li'l-İmâm İbrâhîm b. İshâk el-Harbî (285 h.) Dirâse Mukârane", *Mecelletü Câmi'ati Tikrît li'l-'Ulûmü'l-İnsâniyye, ,* 2016, XXIII, sayı: 1s. 491.

[452] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 675.

[453] İbn Hacer, *Tehzîbüt-Tehzîb*, III, 415.

Abdirrahmân eş-Şâmî (ö. 112/730-731), Ali b. Ali er-Rifâî (ö. 160'tan / 776'dan sonra), Ebü'l-Abbas el-Mısrî Yahya b. Eyyûb el-Ğâfikî (ö. 168/784-785),[454] Hüşeym b. Beşir (ö. 183/799),[455] Ebû Kâmil Muzaffer b. Müdrik Horasânî (ö. 207/822-823), Ebû Sehl el-Hâfız el-Heysem b. Cemil el-Bağdâdî (ö. 214/829-830),[456] Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn, Yahya b. Ğaylân (220/835),[457] Ebû Ca'fer el-Varrâk Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb el-Bağdâdî (ö. 228/842-843),[458] Ebü'l-Fadl Şücâ b. Mahled el-Fellâs el-Beğavî (ö. 235/849-850),[459] Ebû Mûsa Hârûn b. Abdillah b. Mervân el-Bağdâdî el-Bezzâz el-Hammâl (ö. 243/857-858),[460] Ebû İshâk İbrahim b. Abdillah b. Hatim el-Herevî (ö. 244/858-859),[461] Ebû Abdillah el-Kûfî el-Kâdî Şerik b. Abdillah b. Ebî Şerik en-Nehai (ö. 278/891-892),[462] el-Hâris b. Muhammed b. Ebî Üsâme el-Bağdâdî (ö. 282/895-896),[463] Ebû Ya'kûb İshâk b. el-Hasen el-Harbî (ö. 284/897-898),[464] Muhammed b. Bişr b. Matar (ö. 285/898-899),[465] Yahya b. Muhammed b. Sâ'id el-Bağdâdî (ö. 318/930-931), Ebû Süleyman el-Mekki Dâvud b. Şâbûr (ö. ?),[466] Ebü'l-Hasen Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî (ö. ?),[467] İbrahim b. İsmâîl b. Ebî Habîbe el-Ensârî (ö. ?),[468] Sâbit b. Ubeyd

[454] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 343.

[455] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 281.

[456] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 368; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 294.

[457] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 524.

[458] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 432; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 42.

[459] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 380; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 153.

[460] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 31; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 99; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 255.

[461] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 122; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 71.

[462] İbn Hacer, *Tehzîbüt-Tehzîb*, II, 165.

[463] Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî), Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, 1377/1958, II, 619; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, II, 528.

[464] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 413; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963/1382, I, 190.

[465] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 441.

[466] İbn Hacer, *Tehzîbüt-Tehzîb*, I, 564.

[467] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 325; Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 148; İbn Hacer, *Tehzîbüt-Tehzîb*, I, 25.

[468] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 58.

el-Ensârî el-Kûfî (ö. ?),[469] Mûsa b. Ebî İsa et-Tahhân, Mus'ab ez-Zübeyrî, Ebû Muhammed İshâk b. Meymûn et-Temîmî[470] gibi isimler sayılabilir.

Harbî, bazı râviler hakkında teknik tabirlerle olmasa da genel manada olumlu ifadeler serdederek onlar hakkında hüsn-i şehadette bulunmuştur. İbrahim b. İsmâîl b. Ebî Habîbe el-Medenî, Muhammed b. Hüseyin el-Bürcülânî (ö. 138/755-756),[471] Ahmed b. Ca'fer b. el-Vekîî (ö. 215/830-831), Ahmed b. Abdirrahmân b. Merzûk (ö. 297/909-910) bu duruma örnek olarak verilebilir.[472]

Kendi değerlendirmelerinin yanı sıra hocalarından da bazı râvilerin tevsikine dair nakillerde bulunmuştur. Hocası Ahmed b. Hanbel'in Evzâî (ö. 157/774) için hadisi de reyi de zayıftır; Mâlik b. Enes için hadisi sahihtir, reyi zayıftır; İmam Şafiî için hem hadisi hem de reyi sahihtir dediğini nakleder.[473] Aynı şekilde Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm ve Mus'ab ez-Zübeyrî'den Vakıdî'nin sika olduğuna dair görüşlerini nakleder.[474]

2. Ricâl Değerlendirmelerinde Kullandığı Cerh Lafızları

İbrahim el-Harbî, "zayıf", "leyse (hüve) bi-hücce", "münkeru'l-hadîs", "fihi da'fun", "meçhul", "ğayru ma'rûf", "lâ yu'raf", "emsikû anh", "leyse hüve evsaku'n-nâs", "fi hadîsihi şey'ün", "münker rivayetleri bulunmaktadır (له أحاديث منكرة)", "muhaddisler rivâyetlerinden uzak durur (رغب المحدثون عن حديثه)", "tekelleme fîhî" gibi ifadeleri cerh lafızları olarak kullanmıştır. "Lâ 'ârifü" kullanımı ise onun râvi hakkında bilgi sahibi olmadığını ifade etmek için tercih edilen lafız olarak yorumlanmıştır.[475]

Bununla birlikte ibare anlamı karşılaştırmayı çağrıştıran ancak yapılan değerlendirmelerde zayıf anlamında kullanıldığı belirtilen *ğayruhu evsaku minh* (غيره أوثق منه)ve *ğayruhu esbetü minh* kavramları da Harbî'nin tercih ettiği cerh

[469] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 266.

[470] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 360; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, VIII, 147.

[471] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 5, Zehebî, *Mîzân*, III, 522.

[472] Benzer bir durum için bakınız. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXIII, 97.

[473] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XXXV, 184; Zehebî, *Siyer*, VII, 113.

[474] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 191-192. Diğer nakilleri için bakınız, İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXIII, 416; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 456, XXIV, 419, XXV, 131, XXIX, 213, XXX, 473.

[475] 'Isâvî, "Ebû İshâk el-Harbî ve Akvâlühü fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", s. 177.

ıstılahlarındandır. Bu sigada ism-i tafdîl kalıbı değişecek şekilde farklı ifadeler de yer almaktadır. "Akva, ahfaz, emten, erdâ" gibi kelimeler bu kullanımda yer alan diğer tabirlerdir. Abdülfettâh Ebû Ğudde (ö. 1997), bu kalıbın genel olarak râvinin cerhinden kinaye olarak kullanıldığını belirtir.[476] Konuya Harbî özelinden bakılarak yazılan birkaç makalede Harbî'nin bu lafzı kullandığı râvilerin bir kısmı tespit edilmiş ve diğer münekkitlerin değerlendirmeleri de göz önünde bulundurularak onun bu lafızdan kastının zayıf anlamının olduğu ifade edilmiştir.[477] Bu anlamı içermekle birlikte bazı râvileri nitelendirirken kullandığı ifadeler *ğayruhu evsaku minh* kalıbının ibare olarak çağrıştırdığı mukayese özelliğini de hissettirebilmektedir. Örneğin, Ebû Abbâd Abdullah b. Sa'îd el-Leysî için bu lafzı kullandıktan sonra babası ve dedesi ondan daha güvenilirdir anlamındaki "evsaku minh" ifadesine yer vermiştir.[478]

Bahr b. Kenîz el-Bâhilî (ö. 160/776-777), er-Rabî' b. Bedr Uleyle es-Sa'dî (ö. 178/794-795), Ömer b. Hârûn b. Yezîd es-Sekafî (ö. 194/809-810), Ebû Hâlid Yezîd b. Abdirrahmân ed-Dâlânî (ö.?) "zayıf";[479] Ebû İshâk İbrahim b. Müslim el-'Abdî el-Kûfî el-Hecerî (ö. 130-150 arası / 747-768 arası), es-Serîy b. İsmâîl el-Hemedânî el-Kûfî (ö. ?), 'Îsâ b. Ebî 'Îsâ el-Hannât el-Ğıfârî (ö. 151/768-769) "fîhi da'fun";[480] Ebû Bekr Sülmâ b. Abdillah b. Sülmâ el-Hüzelî el-Basrî (ö. 159/776), Ebû 'Amr Hureys b. Ebî Matar el-Fezârî (ö. ?) "leyse (hüve) bi-hücce";[481] Ömer b. Kays el-Mekkî Sendel (ö.?), "emsikû anh";[482] İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî (ö. 184/800-801), "rağibe'l-muhaddisûn an hadîsihi";[483] Ebu İshak İsmail b. Müslim el-Mekkî el-Basrî (ö.

---

[476] Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî el-Hindî, *er-Raf'u ve't-tekmîlü fi'l-cerhi ve't-ta'dîl* (thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde), Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1433/2012, s. 180, İkinci dipnot; Sehâvî, bu lafzı cerhin altıncı mertebesinde saymıştır. Ona göre bu tarz râvilerin hadisleri itibar için alınır. *Fethu'l-muğîs*, I, 125; Ayrıca bakınız. Ömer b. Mesûd el-Hadûşî, *Delîlü'l-felâh fî ma'rifeti ba'zı elfâzi'l-mustalah*, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, s. 452.

[477] Hâlid Hammâde Sâlih el-Cübûrî, "el-İmâm Ebî İshâk el-Harbî (285 h.) ve Kavlühû "ve Ğayruhû Evsaku Minhü" Dirâseten Nakdiyyeten Mukârane", s. 140; 'Isâvî, "Ebû İshâk el-Harbî ve Akvâlühü fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", s. 177.

[478] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, VII, 382.

[479] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 350, X, 123; *Şerhu Süneni İbn Mâce*, I, 21.

[480] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 687; III, 365; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 293, V, 220.

[481] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 374; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, IV, 42.

[482] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 248.

[483] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 286.

?), "fî hadîsihi şey'";[484] Abdullah b. 'Arâde b. Şeybân eş-Şeybânî (ö. ?), "ğayru ma'rûf";[485] Ebû Zeyd el-Mahzûmî (ö. ?), "meçhul"[486]; Tarîf b. Şihâb İbn Sa'd (ö. ?), "leyse hüve evsakü'n-nâs";[487] Hilâl b. Abdillah el-Bâhilî (ö. ?) "lâ yu'raf";[488] Abdullah b. Umeyra (ö. ?), Sa'd b. Saîd b. Ebî Saîd (ö. ?) "lâ a'rifühü; Abdülkerim b. Ebi'l-Mühârik Kays (ö. 126/743-744), el-Vezîn b. 'Ata b. Kinâne el-Huzâ'î (ö. 149/766-767), Abdullah b. 'Âmir el-Eslemî (ö. 150/767-768), Abdurrahmân b. Ziyâd b. En'am eş-Şa'bânî (ö. 156/772-773), Yahya b. el-'Alâ er-Râzî (ö. 160/776-777), Ebû Bekr b. Abdillah b. Muhammed b. Ebî Sebre el-Kuraşî el-'Âmirî (ö. 162/778-779), Abdülmüheymin b. Abbâs b. Sehl b. Sa'd es-Sâidî (ö. 170/786-787), Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem el-Medenî (ö. 182/798-799), Ubeydullah b. Zühr ed-Damrî (ö. ?), Ebû Abdilazîz Abdullah b. Abdilazîz b. Abdillah b. Âmir b. Üseyd b. Harrâz el-Leysî el-Medenî (ö. ?), Ebü'l-Cârud Ziyâd b. el-Münzir el-Hemedânî en-Nehdî es-Sekafî (ö. ?), Ebû Ubeyde Ubeys b. Meymûn et-Teymî er-Rakkâşî el-Hazzaz el-Basrî (ö. ?), Ebû Sehl Husâm b. Misak b. Zâlim b. Şeytân el-Ezdî el-Basrî (ö. ?), el-Haris b. Nebhân el-Cermî (ö. ?), Rişdîn b. Küreyb (ö. ?), Ebû Abbâd Abdullah b. Sa'îd b. Ebî Sa'îd el-Leysî (ö. ?), Ebü'l-Hasen Sa'îd b. Sellâm el-Attâr (ö. ?), el-Vâzı' b. Nâfi' el-Ukaylî el-Cezerî (ö. ?), Abdülmelik b. Hârûn b. Antere (ö. ?), Abdurrahmân b. Abdillah b. Dînâr el-Medenî (ö. ?) "ğayruhu evsaku minh";[489] Ebû Yezîd Dâvûd b. Yezîd b. 'Abdirrahmân el-Evdî ez-Ze'âfirî el-Kûfî (ö. ?), el-Celd b. Eyyûb (ö. ?) "ğayruhu esbetü minh";[490] Velîd b. el-Husayn Şarkî b. Kutâmî (ö. ?)[491] "tekelleme fîhi" lafzıyla Harbî tarafından cerh edilen râviler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Abdullah b. Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî'nin (ö. 115/733-734) babasından münker rivayetler naklettiğini belirten Harbî, Abdullah'ın kardeşi Süleymân'ın

[484] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 168; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 205.

[485] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 385; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 67.

[486] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 525.

[487] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, VII, 59.

[488] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 290.

[489] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXIII, 52; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 451; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, V, 123, VIII, 40, 359; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 338, II, 377, 507, 630, III, 10, 47; *Lisânü'l-Mîzân*, V, 278, VIII, 368.

[490] İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, II, 483.

[491] Zehebî, *Mîzân*, II, 268; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, IV, 241.

rivayetlerinin daha sahih olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca her iki râvinin de babalarından semâlarının bulunmadığına işaret etmiştir.[492] Sâlih b. Hayyân el-Kuraşî de (ö. ?) rivayetlerinin içinde münker nakillerinin olmasıyla nitelendirilmiştir.[493]

Harbî, mukayeseli ifadelerden "ehabbü ileyye minh" lafzını da kullanmıştır. Abdullah b. Lehia el-Hadramî (ö. 174/790-791) hakkında değerlendirme yaparken Leys ve Abdülhumeyd bence tercihe daha şayandır anlamında "ehabbü ileyye minh" ifadesine yer vermiştir.[494]

Harbî, bazı râviler hakkında genel ifadelerle olumsuz anlamda nitelendirmelerde de bulunmuştur. Muhammed b. Abbâd el-Mühellebî'yi (ö. 216/831-832) hadiste basiret sahibi değildir ifadeleriyle değerlendirmiştir.[495] Harbî, bazı anlatımlarında râvinin içinde bulunduğu durumu belirtmiş ancak o râvi hakkında herhangi bir hükümde bulunmamıştır. Sika olarak bilinen Muhammed b. el-Fadl es-Sedûsî (ö. 224/838-839) ile görüşmeye giden Harbî, onun bazı davranışlarını gözlemlemiş ve ihtilata maruz kaldığını anladığını belirtmiştir.[496]

3. Ricâl Değerlendirmelerine Dair Bazı Mukayeseler

İbrahim el-Harbî'nin tespit edilebildiği kadarıyla yetmişten fazla râvi hakkında yaptığı değerlendirmelere yukarıda yer verilmiştir. Kaynaklara bakıldığında Harbî'nin değerlendirmelerinde dönemindeki diğer münekkitler ile büyük oranda uyum içinde olduğu görülmektedir. Bu başlık altında Harbî'nin farklı değerlendirmelerde bulunduğu otuz iki râviye yer verilmiş ve döneminin önde gelen ricâl alimlerinin bu râviler hakkındaki cerh-ta'dil nitelemeleri tablo halinde gösterilmiştir.

Münekkitler içerisinde uzun süreli birlikteliği olması nedeniyle Ahmed b. Hanbel'in önemi bir yeri vardır. Nitekim Harbî'nin değerlendirmelerinin çoğunda nitelendirmelerinde derece farkı da olsa hocasıyla hemen hemen aynı kanaatte olduğu görülmektedir. Bazı râvilerde de hocasının aksine hüküm verdiği görülmektedir. Bu

[492] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 307.

[493] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 192.

[494] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 144.

[495] Zehebî, *Mîzân*, III, 589.

[496] Zehebî, *Mîzân*, IV, 8. İhtilat konusundaki farklı bir rivayeti için bakınız. *Mîzân*, I, 464.

durum Harbî'nin bazı değerlendirmelerinde hocasıyla aynı kanaatte olmadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Örnek olarak seçilen râvilerde farklı değerlendirmelerin kullanılmasına göre bir tercih yapılarak çeşitlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle Harbî'nin *ğayruhu evsaku minh* lafzını kullandığı râviler sayısal anlamda çoğunlukta verilerek bu lafzın yukarıda değinilen sınırlarının biraz daha netleşmesi hedeflenmiştir.

Tablo 1: Dönemindeki ricâl değerlendirmelerine dair bazı mukayeseler

MÜNEKKİDLER → / RÂVİLER ↓	**YAHYA B. MAİN (ö. 233/848)**	**AHMED B. HANBEL (ö. 241/855)**	**BUHÂRÎ (ö. 256/870)**	**HARBÎ (ö. 285/899)**	**İBN EBÎ HÂTİM (ö. 327/938)**
Sâlim b. Ebi'l-Ca'd el-Eşcaî (ö. 100/718-719)	Sika			**Mücmeun ale tevsikıhi**	Ebû Zür'a (ö. 264/878): Sika
Ebû Abdirrahmân el-Kâsım b. Abdirrahmân eş-Şâmî (ö. 112/730-731)	Sika		Sika	**Sika**	Ebû Hâtim (ö. 277/890): Lâ be'se bihi
Ebü'l-Abbas el-Mısrî Yahya b. Eyyûb el-Ğâfikî (ö. 168/784-785)	Sika	Seyyiü'l-hıfz	Sadûk, Sika	**Sika**	Ebû Hâtim: Mahallü Yahya es-Sıdk, Yüktebü hadisühü ve lâ yuhteccü bihi
Ebû Sehl el-Hâfız el-Heysem b. Cemil el-Bağdâdî (ö. 214/829-830)		Sika		**Sika**	
Ebû Ca'fer el-Varrâk Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb el-Bağdâdî (ö. 228/842-843)	Kezzâb	Lâ be'se bihi		**Sika**	Ebû Hâtim: Ebû Bekr b. Ayyâş'tan münker rivayetleri bulunmaktadır.

Ebû İshâk İbrahim b. Abdillah b. Hatim el-Herevî (ö. 244/858)	Lâ be'se bihi			**Mutkın, Hâfız**	Ebû Zür'a Sadûk Ebû Hâtim Şeyh
Ebû Abdillah el-Kûfî el-Kâdî Şerik b. Abdillah b. Ebî Şerik en-Nehai (ö. 278/891)	Sika, Muhalefet etmediği sürece sikadır.	Muhalefet etmediği sürece sadûktur, sikadır.		**Sika**	Ebû Hâtim ve İbn Ebî Hâtim Sadûk, Lehü eğâlid
Ebû Süleyman el-Mekki Dâvud b. Şâbûr (ö. ?)	Sika	Mâ alimtü illâ hayran		**Sika**	Ebû Zür'a: Sika
İbrahim b. İsmâîl b. Ebî Habîbe el-Medenî (ö. ?)	Sâlih	Sika	Indehü menâkir	**Sâlih, fazilet sahibi bir zât ancak hafız değil.**	Ebû Hâtim: Münkeru'l-hadîs
Abdülkerim b. Ebi'l-Mühârik (ö. 126/743-744)	Leyse bi şey'in	Zayıf		**Ğayruhu evsaku minh,** Mürci	Ebû Hâtim: Daifü'l-hadîs
Ebû İshâk İbrahim b. Müslim el-'Abdî el-Kûfî el-Hecerî (ö. 130-150 arası / 747-768 arası)	Leyse bi şey'in	Zayıf, raffa'	Münkeru'l-hadîs	**Fîhi da'fun**	Ebû Hâtim: Leyse bi kaviyyin, leyyinü'l-hadîs
el-Vezîn b. 'Ata b. Kinâne el-Huzâ'î (ö. 149/766-767)	Sika Lâ be'se bihi	Leyse bihi be's, Sika Kaderidir.		**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Hâtim: Ta'rif ve tünkir
Abdullah b. 'Âmir el-Eslemî (ö. 150/767-768)	Leyse bi şey'in Zayıf	Leyse bi kaviyy fi'l-hadîs	Yetekellemü ne fi hıfzıhi	**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Zür'a: Daifü'l-hadîs, Ebû Hâtim: Zayıf, leyse bi'l-metrûk
'Îsâ b. Ebî 'Îsâ el-Ğıfârî (ö. 151/ 768/-69)	Ve leyse hadisühü bi şey'in	Leyse yüsevve şey'en	Lâ yüşteğalü bihadisihi	**Fîhi da'fun**	Ebû Hâtim: Leyse bi'l-kaviyy, muzdaribü'l-hadis
Ebû Bekr Sülmâ b. Abdillah b. Sülmâ el-Basrî (ö. 159/776)	Leyse bi şey'in	Duife emruhü	Leyse bi'l-hâfız	**Leyse bi hücce**	Ebû Hâtim: Leyse bi kaviyyin, leyyinü'l-hadîs

Bahr b. Kenîz el-Bâhilî (ö. 160/776-777)	Lâ yüktebu hadisühü		Leyse ındehüm bi kaviyyin	**Zayıf**	Ebû Hâtim: Zayıf
Ebû Bekr b. Abdillah b. Muhammed b. Ebî Sebre el-Kuraşî el-'Âmirî (ö. 162/778)	Leyse hadîsühü bi şey'in Daifü'l-hadîs	Hadis uydururdu	Zayıf	**Ğayruhu evsaku minh**	
Abdülmüheymin b. Abbâs b. Sehl b. S'ad es-Sâidî (ö. 170/786-787)			Münkeru'l-hadîs	**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Hâtim: Münkeru'l-hadîs
İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî (ö. 184/800-801)	Leyse bi Sika Kezzâb Kaderidir. Râfızîdir.	Hadisi alınmadı. Kaderidir.	Kaderidir. İbnü'l-Mübârek ve diğer âlimler terk etmiştir.	**Rağibe'l-muhaddisûn an hadîsihi**	Ebû Hâtim: Kezzâb, metrûku'l-hadîs
Ömer b. Kays el-Mekkî Sendel (ö.?)	Leyse bi Sika Zayıf Leyse bi şey'in	Ehâdisühü bevâtil	Münkeru'l-hadîs	**Emsikü anh**	Ebû Zür'a: Leyyin, zayıf, Ebû Hâtim: Metrûkü'l-hadîs
Ebû 'Amr Hureys b. Ebî Matar el-Fezârî (ö. ?)	Lâ şey'e		Fihi nazar	**Leyse hüve bi hücce**	Ebû Hâtim: Metrûku'l-hadîs
es-Serîy b. İsmâîl el-Hemedânî el-Kûfî (ö. ?)	Leyse bi şey'in	Leyse bi'l-kaviyy		**Fîhi da'fun**	Ebû Hâtim: Hüve zâhibün
Ebû Sehl Husâm b. Misak b. Zâlim b. Şeytân el-Ezdî el-Basrî (ö. ?)	Leyse hadîsühü bi şey'in	Matrûhu'l-hadîs	Leyse bi'l-kaviyy ındehüm	**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Zür'a: Vâhi'l-hadîs, münkeru'l-hadîs Ebû Hâtim: Leyse bi kaviyy
Ebû Yezîd Dâvûd b. Yezîd ez-Ze'âfirî el-Kûfî (ö. ?)	Leyse hadîsühü bi şey'in	Daifü'l-hadîs	Mukâribü'l-hadîs	**Ğayruhu esbetü minh**	Ebû Hâtim: Daifü'l-hadîs

Abdullah b. Abdilazîz b. Abdillah b. Âmir b. Üseyd b. Harrâz el-Leysî el-Medenî (ö. ?)	Leyse bi şey'in		Münkeru'l-hadîs	**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Zür'a: Leyse bi'l-kaviyy Ebû Hâtim: Münkeru'l-hadîs, Daifü'l-hadîs
Ebû Ubeyde Ubeys b. Meymûn et-Teymî er-Rakkâşî el-Hazzaz el-Basrî (ö. ?)	Zayıf	Münker rivayetleri bulunmaktadır.	Münkeru'l-hadîs	**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim: Daifü'l-hadîs
Ebü'l-Cârud Ziyâd b. el-Münzir el-Hemedânî en-Nehdî es-Sekafî (ö. ?)	Kezzâb	Metrûku'l-hadîs Daifün cidden	Yetekellemü ne fihi	**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Zür'a: Daifü'l-hadîs, Vâhi'l-hadîs Ebû Hâtim: Münkeru'l-hadîs cidden
Tarîf b. Şihâb İbn Sa'd (ö. ?)	Daifü'l-hadîs Leyse bi şey'in	Leyse bi şey'in Lâ yuktebü anhü	Leyse bi'l-kaviyy ındehüm	**Leyse hüve evsaku'n-nâs**	Ebû Hâtim: Daifü'l-hadîs, leyse bi kaviyy
Abdullah b. Sa'îd b. Ebî Sa'îd el-Leysî (ö. ?)	Zayıf	Leyse hüve bi-zâke	Terakûhü	**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Hâtim: Leyse bi kaviyy
Ubeydullah b. Zühr ed-Damrî (ö. ?)	Daifü'l-hadîs	Zayıf	Sika	**Ğayruhu evsaku minh**	Ebû Hâtim: Leyyinü'l-hadîs, Ebû Zür'a: lâ be'se bihi, sadûk
Abdullah b. 'Arâde b. Şeybân eş-Şeybânî (ö. ?)	Zayıf		Münkeru'l-hadîs	**Ğayru ma'rûf**	
Ebû Zeyd el-Mahzûmî (ö. ?)			Meçhul	**Meçhul**	Ebû Zür'a: Meçhul

V. FIKHÜ'L-HADÎS İLMİ İLE İLGİSİ

Fıkhü'l-hadîs tabirine isim tamlamasını oluşturan sözcüklerin kendi anlamlarıyla bağlantılı olarak farklı anlamlar yüklenmektedir. Bu ifade geniş, dar ve Ehl-i hadîs'in anlayışı merkeze alınarak oluşturulan tanımlarla çalışmalara konu olmuştur.[497]

Lügatta kavramak, anlamak ve bilmek gibi anlamlara gelen fıkh kelimesi, aynı zamanda terkibin geniş anlamlı tanımı yapılırken dikkate alınan yönünü yansıtmaktadır. Ayrıca hadislerde bu anlamıyla kullanıldığı da görülmektedir. Nitekim bir rivayette "…Nice fıkıh bilgisi nakledenler vardır fakîh değildirler. Nice kişiler vardır kendilerinden daha fakîhlere sahip oldukları bilgileri ulaştırırlar." buyrulmuştur.[498] Buna göre geniş manada fıkhü'l-hadis "genel olarak hadisleri ve hadislerden hareketle Hz. Peygamber'in gayesini kavramak" olarak tanımlanmaktadır.[499]

Dar anlamda yapılan tanımda ise fıkıh kelimesinde hüküm istinbatı anlamı öncelenecek şekilde bir yaklaşım görülmektedir. Bu durumda "hadislerden fıkhî hüküm çıkarmayı konu edinen ilim dalı" olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu tanımın yapılmasında Ehl-i hadîs'in, Ehl-i re'y'e karşı takındığı tavrın bir yansıması olduğu belirtilmektedir.[500]

Konuyla ilgili yapılan bir diğer tanım ise Ehl-i hadîs'in anlayışı merkeze alınarak oluşturulmuştur. "Ehl-i hadîs'in hüküm istinbât usûlü olup tek bir tarikten gelse bile isnadı, metni ve varsa illetleriyle birlikte hadis rivâyetinin bir bütün olarak ele alındığı, sıhhati tespit edildikten sonra naklî veya aklî olsun başka bir delile arz edilmediği bir metodoloji."[501] ifadeleriyle tanımlanmıştır. Bununla birlikte fıkhü'l-hadîsin fıkhî konuların yanı sıra itikâdî meseleleri de kapsadığı belirtilmiştir.[502]

---

[497] Ayrıntılı açıklamalar için bakınız, Mehmet Görmez, "Fıkhü'l-hadîs", *DİA*, XII, 547; Özpınar, *Hz.Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak (Fıkhu'l-hadîs İlmi)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 160-168; Fahreddin Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs* (doktora tezi, 2016), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11-12.

[498] Tirmîzî, İlim, 7.

[499] Görmez, "Fıkhü'l-hadîs", *DİA*, XII, 547; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 79; Özpınar, *Hz.Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak*, s. 162, Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, s. 94.

[500] Görmez, "Fıkhü'l-hadîs", *DİA*, XII, 547.

[501] Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs*, s. 12.

[502] Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs*, s. 70.

İmam Şâfiî (ö.204/820) ile ivme kazanan ve Ehl-i hadîs'in hüküm istinbat anlayışını ortaya koymada önemli olan fıkhü'l-hadîs terkibi ibare olarak Râmhürmüzî tarafından kullanılmakla beraber ilk defa Hâkim en-Nîsâbûrî tarafından müstakil bir hadis ilmi olarak ele alınmıştır. Hâkim, tanım vermemekle birlikte tavsifî birtakım ifadeler kullanmış ve bazı isimlere yer verip onların ifadelerini sunarak konuyu somutlaştırmaya çalışmıştır.[503]

Bu çalışmayla ilgili ve Hâkim'in verdiği isimlerden olması nedeniyle Harbî'nin bu yönüne temas etmek yerinde olacaktır. O, Hâkim'in özellikle *Ma'rife*si dikkate alınarak oluşturulan üçüncü tanıma örnek isimlerden biridir. Bundan dolayı Harbî'nin fıkhü'l-hadîs yönüne değinirken üçüncü tanım merkeze alınarak bir anlatım takip edilecektir. Rivayetlere vukufiyeti, isnada ve illete dikkat etmesi, garîbü'l-hadîs birikimini kullanması, ahkama dayalı konulardaki birikimi Harbî'nin fıkhü'l-hadisçiliğini göstermesi açısından öne çıkan başlıklardır.

Günümüze ulaşan eserlerinde de görülebileceği gibi Harbî, mümkün olduğu kadar rivayetlerin farklı tariklerini de nakletmeye özen göstermektedir. *Kitâbü İkrâmi'd-dayf* adlı eseri bu konuda müstakil bir örnek olarak verilebilir. Onun hakkında kullanılan hadis hafızı nitelemesi bu konudaki durumuna işaret etmesi açısından önemlidir.[504] Ayrıca, onun rivayetlere gösterdiği sadakât konuyla ilgili titizliğini yansıtacak tarzdadır. Humeyd b. Zencûye (ö. 251/865) vasıtasıyla Abdullah b. Sâlih el-İclî'den bir rivayet aktardıktan sonra Abdullah el-İclî'den bir mecmua hacminde rivayetinin bulunduğunu buna mukabil Humeyd'den sadece o anda elinde bulunandan başka rivayetinin bulunmadığını belirtir. Akabinde bu durumu açıklamayı hamd vesilesi kılarak ellerini semaya kaldırıp Allah'a şükreder. Olaya şahit olan birisi ise işitmediklerini işitmiş gibi yapıp rivayet etmesi durumunda Allah'ın ona olan teveccühü nasip etmeyeceğini ifade etmektedir.[505]

---

[503] Hâkim, *Ma'rife*, s. 72-80.

[504] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 523; Zehebî, *Siyer*, XIII, 356; Hafız terimi hakkında yapılan müstakil bir çalışma için bakınız. Betül Yılmazörnek, *Ta'd'îl Lafzı ve Unvan Olarak Hâfız Terimi* (yüksek lisans tezi, 2014), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

[505] Hâkim, *Ma'rife*, s. 77.

Harbî'nin isnadı ve isnaddaki illetleri merkeze alarak bazı değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. "الْمتَشَبعُ بِمَا لَمْ يُعْطَ كَلَابِسِ ثَوْبَيْ زُور" rivayeti hakkında söz ederken "burada gösterişten sakındırma vardır" çıkarımını yaptıktan sonra isnad incelemesine geçen Harbî, naklin dört değişik tarikine yer vererek seneddeki illeti beyan etmektedir.[506] Burada fıkhü'l-hadis ameliyesinin unsuru olarak isnadın önemi dikkat çekmektedir.[507]

Anlam boyutuyla da ilgili olması nedeniyle Harbî'nin fıkhü'l-hadisçiliğinde değinilmesi gereken bir diğer konu ise garîbü'l-hadise dair birikimidir. Eserinde de görülebileceği gibi özellikle ahkâma dair gelen bazı rivayetlerdeki garîb sözcükler hakkında açıklamalar yapıp bir hükme varmada altyapı hazırlamaktadır. Yaralama ve diyet, oturma şekilleri, pislik yiyen hayvanların (cellâle) etlerinin ve sütlerinin durumu, müteraccilât, hayvanların kesimi ve kurban edilişi gibi kelimelerin anlamlarını vererek bunlar hakkında bir hüküm verileceğinde meselenin inceliğini belirtme adına açıklamalarda bulunmuştur.[508]

Mevcut fıkıh birikimi Harbî'nin fıkhü'l-hadisçiliğine katkı sağlayan bir diğer unsurdur. Hocası Ahmed b. Hanbel'in mesâiline muttali olması ve onu nakletmesi ile kaynaklarda da geçtiği üzere ferâiz alanındaki uzmanlığı bu yönünü göstermesi açısından dikkate değerdir.

Bu başlık altında değerlendirilebilecek bir diğer husus ise fıkhü'l-hadîs ameliyesinin tarihi süreci içerisinde Harbî'nin konumudur. İlmi bir alan olarak fıkhü'l-hadîsin gelişiminin ele alındığı bir çalışmada "disiplinleşme dönemi" ve "mezhepleşme dönemi" olarak ikili sınıflandırma yapılmıştır. Harbî "mezhepleşme dönemi" kısmında yer almaktadır.[509] Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinden ve takipçilerinden olması bu meseleyi açıklamada anlaşılabilir bir durum olarak değerlendirilebilir.

---

[506] Hâkim, *Ma'rife*, s. 77-78.

[507] Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs*, s. 193.

[508] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 13-40, 60-62, 115, II, 416, 444.

[509] Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs*, s. 134.

Aynı çalışmada fıkhü'l-hadîs yönü bulunan muhaddislerin ortak yönlerinden biri olarak itikâdî meselelere dair de görüş belirttiklerine dikkat çekilmiştir.[510] Daha önce de ifade edildiği gibi Harbî, dönemin tartışmalı konularından olan halku'l-Kur'ân ve isim-müsemma meselelerinde fikir beyan etmiştir. Görüşlerine bakıldığında özellikle nassların zahirini ve selefin tutumunu önceleyen Ehl-i hadîs tavrının hakim olduğu olduğunu düşündürmektedir.

VI. HADİS İLMİYLE ALAKALI ESERLERİN TAHLİLİ

Daha sonra Kütüb-i Sitte, Sünen-i Erbe'a gibi isimlerle ön plana çıkacak eserlerin kaleme alındığı bir dönemde yaşayan Harbî, aynı konudaki rivayetleri toplayıp kitap haline getirerek ve garîbü'l-hadîs alanında eser vererek alana katkısını sunmuştur.

Onun eser telifinde Ahmed b. Hanbel'den aktardığı "bütün tarikleri toplanmadıkça hadis anlaşılmaz, rivayetler birbirlerini açıklar."[511] ifadesinin etkisi olduğu ifade edilebilir. Zira günümüze ulaşan eserlerine bakıldığında aynı konuya dair rivayetleri isnadlı bir şekilde topladığı görülmektedir.

Bu kısımda Harbî'ye ait hadis alanıyla ilgili günümüze ulaşan *Kitâbü İkrâmi'd-dayf* ve *Garîbü'l-hadîs* adlı eserleri hakkında bilgi verilecektir.

A. *KİTÂBÜ İKRÂMİ'D-DAYF*

Eserde, misafir ağırlamanın fazileti, âdâbı, Hz. İbrâhîm'in bu konudaki örnekliği ile ilgili rivayetlere yer verilmiştir.[512] Yaklaşık elli sekiz râviden nakledilen 131 rivayet bulunmaktadır. Bir rivâyet için muttali olunan bütün isnatlara yer verilmiştir. Bazı durumlarda isnaddan sonra "mislehü", "nahvehü", "eşbâhahü" gibi ifadeler kullanılarak metin tekrarına gidilmemiştir.[513] Yaygın olmamakla birlikte bazı isnadlarda tahvil yapılmıştır.[514]

---

[510] Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs*, s. 12.

[511] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî'*, s. 370.

[512] Eser hakkında bilgi verilirken Abdullah Haccâc neşri esas alınmıştır.

[513] Harbî, *İkrâmü'd-dayf*, s. 23- 25, 31, 35.

[514] Harbî, *İkrâmü'd-dayf*, s. 47, 49, 61, Tahvil, Farklı isnadları bulunan bir hadisi rivayet ederken isnadların birinden diğerine geçmeyi ve bunların ortak râvisinden sonra konulan özel işareti belirten hadis terimidir. Emin Âşıkkutlu, "Tahvil", *DİA*, XXXIX, 440.

Kitap, hadislerin içeriğine göre kısımlara ayrılmamakla birlikte yüz ikinci rivayetten sonra "bâbu men kâle: ed-Diyâfetü Selâsün" başlığı açılmıştır. Bazı kısımlarda ise müsned tarzını andıran sıralamalar olsa da bu eser içerisinde devamlılık arz etmemiştir. Merfû rivayetlerin yanı sıra mevkuf ve maktu' nakillere de yer verilmiştir.[515]

Müellif tarafından zaman zaman sened ve rivayet tahlili yapılmış, ricâl bilgisine yer verilmiştir. Örneğin, bir rivayetin kitabında yer verdiğinin haricinde başka kimlerin vasıtasıyla aktarıldığına işaret ederken Harbî, rivayet hakkında Ma'mer'in isnadına irsal yaptığı için delil değeri olmayan bir sened olarak bakmaktadır. Aynı rivayette İbnü Câbir'in de rivayetin senedi konusunda yanlışının olduğunu belirterek kendisinin tercihinin el-Hâris b. 'Abdirrâhmân'ın görüşü olduğunu belirtir.[516]

B. *GARÎBÜ'L-HADÎS*

Harbî'nin döneminin telif geleneğine uygun bir yazım üslubu bulunduğu belirtilebilir. Günümüze ulaşan en önemli çalışması *Garîbü'l-hadîs* adlı eseridir. Kendi dönemine kadar ve yaşadığı zaman diliminde bu alanda kaleme alınan eserler mevcuttur. Harbî konuları işlerken özellikle dil bilginlerinden daha ziyade faydalandığı görülmektedir. Eserin genel özellikleri ve içeriğine geçmeden önce Harbî'ye kadar garîbü'l-hadîs edebiyatının seyrine kısaca değinmek uygun olacaktır.

Vatanından uzak kalan, bilinmeyen, türü içerisinde ender olan, kapalı olan gibi sözlük anlamlarını içerisinde barındıran garîb kelimesi, ıstılahî manada az kullanılması sebebiyle hemen anlaşılamayan kelimeler anlamındadır.[517] Garîb ifadesinin hadis ilmiyle alakalı iki temel kullanımı vardır. Birincisi, ferd hadis anlamında ikincisi ise hadis ilimleri içerisinde müstakil bir alanı oluşturan ve hadis metinlerinde geçen nadir sözcükler ile kapalı ifadeleri inceleyen ilim dalı anlamındadır.[518] Bu başlık altında hadis

---

[515] Harbî, *İkrâmü'd-dayf*, s. 58.

[516] Eserinde el-Hâris b. 'Abdirrahmân olarak geçen isim Ebü'l-Hâris b. 'Abdirrahmân olmalıdır. Yani İbn Ebi'z-Zi'b. Harbî, *İkrâmü'd-dayf*, s. 37.

[517] Hüseyin Elmalı, Şükrü Arslan, "Garîb", *DİA,* XIII, 375.

[518] Hâkim, *Ma'rife*, s. 88; İbn Salâh, *Ulûmü'l-hadîs* (nşr. Nureddîn Itr), Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986, s. 272; Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, XIII, 376; Adem Dölek, *Garibü'l-hadis Edebiyatı ve Abdullatif el-Bağdadi'nin el-Mücerred fi garibi'l-hadis İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi* (doktora tezi, 1996), Erciyes Ünibersitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 2-3.

ilminin alt şubesi olarak garîbü'l-hadisin Harbî'ye kadarki seyrine kısaca temas edilip onun bu alandaki eserinin tanıtımına geçilecektir.

Hem kapalı ve bilinmeyen hem de ender görülen anlamında garîb ifadeler zaman zaman Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır. Zira, Resûl-i Ekrem'in Arapça'yı farklı lehçeleriyle bilme ve edebî inceliklerine vakıf olma gibi bir özelliği bulunmaktaydı. Ayrıca bunlarla birlikte ve daha da önemli olan bir diğer husus onun cevâmiu'l-kelim yönünün olmasıdır. Bu gibi durumlarda sahabe Hz. Peygamber'in ifade buyurdukları bazı kullanımları anlayamamışlar ve manalarını Allah Rasûlü'ne sorma ihtiyacı hissetmişlerdir. İşte bu durum garîbü'l-hadîs faaliyetinin ilk nüvelerinden birini teşkil etmiştir.[519]

Her şeyden önce dil ve lügat ilmiyle alakalı olan garîb lafızlar/ifadeler meselesine Arapça'nın içinde bulunduğu gelişim ve değişim çizgisini dikkate alarak değerlendirmek daha isabetli sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilecektir. Bu durumu da göz önünde bulundurduğumuzda Arapça'nın farklı lehçelere sahip olması, Hz. Peygamber'in bazı kelimelere özel manalar vermesi ve kullandığı nadir kalıpların bulunması, İslam'ın ilk döneminden itibaren özellikle fetihler vesilesiyle farklı coğrafya ve kültürlerle karşılaşılması, manayla rivayet, hadislerin anlaşılması konusunda hadisçilere yapılan eleştiriler gibi unsurlar garîbü'l-hadîs ilminin oluşum ve gelişiminde önemli etkenler olarak görülmektedir.[520]

Konuyla ilgili olarak hadislerdeki garîb lafızlar hakkında ilk defa ciddi bir çaba gösterenlerin Mâlik b. Enes, Şu'be b. Haccâc ve Süfyân es-Sevrî olduğu

---

[519] Mecdüddin Ebü's-Seadat el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser* (nşr. Ali b. Hasen el-Halebî), el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421, s. 10; Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, XIII, 376; Adem Dölek, *Garibü'l-hadis Edebiyatı ve Abdullatif el-Bağdadi'nin el-Mücerred fi garibi'l-hadis İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, s. 7; Abdülkadir Palabıyık, *Garibu'l-hadis Nevinin Doğuşu ve Abdülgafir b. İsmail'in el-Müfhim li şerh-i garibi Sahih-i Müslim Adlı Eseri* (doktora tezi, 1997), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 17, 31.

[520] İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 10-11; Taha er-Râvî, "Garîbü'l-hadîs", *el-Mecmeu'l-İlmî el-Arabî*, 1941, s. 319- 320; Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, XIII, 376; Dölek, *Garibü'l-hadis Edebiyatı ve Abdullatif el-Bağdadi'nin el-Mücerred fi garibi'l-hadis İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, s. 8-11; Palabıyık, *Garibu'l-hadis Nevinin Doğuşu ve Abdülgafir b. İsmail'in el-Müfhim li şerh-i garibi Sahih-i Müslim Adlı Eseri*, s. 22-48, Yusuf Akgül, *Edebî Tür Olarak Garîbû'l-hadis (Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi)* (doktora tezi, 2006), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 26-37; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 308.

belirtilmektedir.[521] Bununla birlikte garîbü'l-hadîs alanında yazılan ilk eserlerin çoğu dil bilgini yönü ön planda olan isimlerin telifi olarak dikkat çekmektedir. Bu çerçevede Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), Kutrub Muhammed b. Müstenir (ö. 206/821), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsenna (ö. 209/824?), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828 [?]), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), İbnü'l-'Arabî (ö. 231/846), Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî (ö. 245/859), Ebû Adnân Abdurrahmân b. Abdil'alâ b. Sem'un es-Sülemî (ö. 250/864?), Şemir b. Hamdeveyh (ö. 255/868), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Müberred (ö. 285/898), İbrahim el-Harbî, Ebü'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/904) gibi isimler dönemin garîbü'l-hadîs müellifleri arasında yer almaktadır.[522]

Yukarıda yer verilen bazı isimler ile Harbî arasında hoca-talebe ilişkisinin olması dikkat çeken bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanısıra Harbî, eserinde kendinden önceki pek çok garîbü'l-hadîs müellifine atıfta bulunarak çalışmasını zenginleştirmiştir. Buradan itibaren Harbî'nin eserinin telif sistematiğine, kaynaklarına, istişhad metoduna ve kendinden sonra literatüre etkisine değinilmeye çalışılacaktır.

1. Eserin Telif Sistematiği

İbrahim el-Harbî, eserini dilcilerin ve hadisçilerin belli yöntemlerini birleştirerek kaleme almıştır. Dikkate aldığı asıl rivayetleri sahabe isimlerine göre müsned tertibiyle vermiştir. Bununla birlikte bab başlıkları bu asıl rivayetteki garîb kelime dikkate alınarak oluşturulmuştur.[523] Bir sonraki bab başlığı ise söz konusu garîb lafzın harflerinin yerinin değiştirilmesi ile yani terim anlamıyla kalb sanatını kullanarak düzenlenmiştir. Bu durum, kalb sanatının gelişmesinde, sistemleşmesinde ve uygulanmasında ciddi katkısı olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791), Harbî tarafından örnek alındığını göstermesi açısından önemlidir. Konuyla ilgili bir diğer boyut ise zihin yapısı olarak Harbî'nin bu yöntemi kullanmış olabileceği meselesidir.

---

[521] Hâkim, *Mârife*, s. 88.

[522] İbnü'n-Nedîm, el-*Fihrist*, s. 96; Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, XIII, 376; Dölek, *Garibü'l-hadis Edebiyatı ve Abdullatif el-Bağdadi'nin el-Mücerred fi garibi'l-hadis İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, s. 14-34.

[523] Neclâ Abdüddâim Muhammed, *Eşheru kütübi garîbi'l-hadîs mine'l-karni's-sâlisi'l-hicrî ile'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, Câmi'atu Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Sudan, 2013/1434, s. 116.

Zira o, Halîl b. Ahmed'i Basralı dilciler arasında Sünnî olan dört dil bilgininden biri olarak kabul etmektedir.[524]

Bâb başlıklarında yer verilen rivayetlerde ise asıl rivayetin râvi sahabisinden nakil getirme durumu her zaman geçerli değildir. Yani müsned tertibi daha ziyade ilk rivayetler için geçerlidir. Aynı şekilde bu tarz bab başlıkları için istişhad getirilirken hadis nakledilmeyip sadece lügat ve şiirle yetinildiği durumlar da olmuştur.[525] Zaman zaman anlamı açık kelimerin de manasına değinen Harbî, bazı sözcükleri ilk defa hadiste gördüğünü itiraf ederek o konuda rivayet varsa serdetmekte yoksa kendi zannını belirtmektedir.[526] Ayrıca zaman zaman istişhâd için kullandığı malzemedeki sözcüklerin anlamlarını vermekte hatta onlar için başka kullanımları da belirtebilmektedir.[527]

Yaygın olmamakla birlikte garîbü'l-Kur'ân'a da yer veren Harbî birkaç yerde bu konu hakkında müstakil bablar açabilmiştir. Aynı şekilde sadece kıraat farklılıklarını belirtmek için oluşturduğu bir başlık da bulunmaktadır.[528]

Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) kısmen müsned tertibi, İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) konu ağırlıklı yöntemi ve özellikle Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'den (ö. 401/1010) itibaren daha sonraki garîbü'l-hadîs müelliflerinin alfabetik tercihleri göz önüne alındığında Harbî'nin hadisçiler ve dilcilerin yöntemlerini mezc ettiği metodu dikkat çekici bir hal almaktadır.

İbrahim el-Harbî, dönemin ilmî usulüne uygun olarak hadisleri ve bilgileri isnadlı bir şekilde vermeye özen göstermektedir. İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) bu durumun eserin hacmini arttırdığı için kullanımını güçleştirdiğinden dolayı eleştirmektedir.[529] Eserde, merfû rivayetlerin yanı sıra mevkuf ve maktu rivayetler de yer almaktadır.

---

[524] İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, s. 33.

[525] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 247, 287, 314, II, 426, 441, 454, 552, 615, 697, 702, 810, III, 953, 1196, Ayrıca bakınız, Tahkik edenin girişi, s. 96.

[526] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, II, 485, 514, 687, 729, 877, III, 1001, 1014, 1190.

[527] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, II, 374, 377, 407, 457, 499, 579, 684, 786, 840.

[528] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, II, 467, 677.

[529] İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 12.

Harbî'nin bu eserinin belli bölümleri hakkında tahriç çalışması yapan Lüheydân, vardığı sonuçlardan biri olarak Harbî'nin bilgi naklinde isnadı önemsediğini bununla birlikte sıhhat açısından bir önceliğinin olmadığını belirtir. Dolayısıyla eserde sahih, hasen, zayıf hatta mevzu rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca bidatçı râviler konusunda hassasiyetinin istisnası olmakla birlikte sadece şeyhleriyle sınırlı olduğunu isnadın geri kalan râvilerinde bu durumun gözetilmediğini ifade etmektedir.[530]

Bu değerlendirmeye, *Garîbü'l-hadîs*'in kelimelerin açıklanması açısından lügat boyutunun ön planda olması nedeniyle bu tarz bir yol izlendiği yönünde bir açıklama getirilebilir. Zira, garîbü'l-hadîs ilmi dil bilimleri açısından da büyük bir önemi haizdir. Hatta burada Harbî'nin lügatla alakalı bir bilgide dahi isnadı kullanması onun konu hakkındaki titizliğine işaret edebilir.

2. Eserin Kaynakları

Alanındaki birikime vakıf olduğu anlaşılan Harbî'nin çalışmasında dönemindeki ve kendinden önceki müelliflere sıklıkla yer verdiği görülmektedir. Bu çerçevede garîbü'l-hadîs müelliflerinden Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsenna (ö. 209/824 [?]), Kutrub (ö. 210/825 civarı), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), el-Ahfeş el-Evsat, Asmaî (ö. 216/831), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, İbnü'l-A'râbî, Esrem (ö. 232/846), Sa'leb, Amr b. Ebî Amr eş-Şeybânî, Ebû Adnân Sem'un (ö. ?) onun temel kaynakları arasında yer almaktadır. Bu isimlerin yanı sıra Ebû Amr b. el-'Alâ (ö. 154/771), Halîl b. Ahmed, Halefü'l-Ahmer (ö. 180/796 [?]),Yahya b. Saîd el-Emevî (ö. 194/809-810), Müerric b. Amr es-Sedûsî (ö. 195/810-811), Ferrâ (ö.207/822), İbn Âişe (ö. 228/843), Ebû Nasr el-Bâhilî (ö. 231/846) gibi dil bilginlerinden doğrudan veya hocaları vasıtasıyla istifade etmiştir. Ayrıca sıklıkla istişhâd için başvurduğu şiir unsuru dikkate alındığında Nâbiga (ö. 604 [?]),Züheyr (ö. 609 [?]),Hansâ (ö. 24/645), İmruülkays (ö. 25/645), Şemmâh (ö. 30/650 [?]),Temîm b. Übeyy (ö. 70/689'dan sonra), Zü'r-rumme (ö. 117/735), Ru'be (ö. 145/762) gibi pek çok şairi eserin kaynakları arasında sayılabilir. Rivayetlerine yer verdiği hocaları dışında Mesrûk (ö. 63), Şa'bî (ö. 104/722), Mekhûl (ö. 112/730), Şu'be (ö. 160/776), Hammâd b. Seleme

[530] Lüheydân, *Tahrîcü ve dirâsetü'l-ehâdîsi'l-merfüati fî Ğarîbi'l-hadîs li'l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min bâbi s-c-r ilâ bâbi r-e-y*, VI, 1651; Lüheydân, "el-Ehâdîsü'l-merfüa fî Kitâbi Ğarîbi'l-hadîs li'l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min bâbi r-y-e ilâ bâbi nihâyeti bâbi n-ş-f dirâseten ve tahrîcen", *Mecelletü Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, sayı, 34, s. 201.

(ö. 167/784), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14) gibi muhaddisler de onun atıfta bulunduğu isimler arasında yer almaktadır.[531]

Dönemindeki diğer garîbü'l-hadîs telifâtı gibi Harbî'nin eseri de sadece bilinmeyen veya anlaşılamayan kelimelerin izah edildiği bir çalışma değildir. Aynı zamanda Arap Dili'nin ve İslâmî ilimlerin çeşitli konularının yer aldığı eserler olarak ciddi bir önemi haizdir. Bu itibarla mezkûr alanlarda istifade ettiği âlimlerin belirtilmesi onun kaynaklarını değerlendirme adına kolaylık sağlayacaktır.

Kur'ân ilimleri ve kıraat alanında İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-688), Mücâhid (ö. 103/721), ed-Dahhâk (ö. 105/723), Muhammed b. K'ab (ö. 108/726 [?]),Hasen el-Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735), Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773), Nâfi' (ö. 169/785), İkrime, Şeybe, Ebû Ca'fer (ö. 130/747-748), İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 154/771), Kisâî (ö. 189/805), Ferrâ, Muâviye b. Kurre gibi âlimler bu kısımda sıralanabilir. Fıkhî meselelerde ise Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]), İbn Ömer (ö. 73/692), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-712), Urve (ö. 94/713), Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İmâm Mâlik (ö. 179/795) gibi isimler ön plana çıkmaktadır.

3. Eserdeki İstişhâd Metodu

Bir konuda destek ve delil mahiyetinde şahid getirmek anlamına gelen istişhâd, işlenilen meselenin doğruluğunu tespit etme adına önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Özellikle dildeki bozulmaların ve değişmenin takip edilmesinde sağlıklı bir yöntem sunmaktadır. Arap dilinde başlıca istişhâd kaynakları ayet, şiir, hadis ve darb-ı meseller olarak karşımıza çıkmaktadır.[532]

Harbî, eserinde garîb kelimeleri açıklarken mümkün mertebe ayetlere öncelikle yer verir. "Bir kimse alışverişte sürekli aldanıyordu. Hz. Peygamber ona alışveriş yaptığında aldatma yok de, diye buyurdu"[533] rivayetinde geçen aldatma (غبن) kelimesini

[531] Harbî, *Garîbü'l-hadîs,* II, 510.

[532] İsmail Durmuş, "İstişhâd", *DİA,* XXIII, 397.

[533] İbn Mâce, Ahkâm, 24.

açıklarken Tegâbun Sûresi 9. ayeti şâhid olarak getirir.[534] Ayette "aldanışın ortaya çıkacağı gün" anlamında (ذلك يوم التغابن) ifadesi geçmektedir.

Rivayetlerdeki garîb lafızların açıklanmasında hadisle istişhâd konusuna ise (حرج) babında yer verilen örnek gösterilebilir. Kelimenin anlamı verilirken Hz. Peygamber'in "Beni İsrail'den haber verin, bu konuda size hiçbir sıkıntı yoktur."[535] rivayeti şâhit olarak getirilmiştir.[536]

Bir diğer istişhâd malzemesi ise şiirdir. Harbî, eserinde çoğunlukla şiirden şâhit getirmiştir. Bu durum onun edebiyat alanıyla ilgisi konusunda önemli veriler sunmaktadır. (سمك) babında kelimenin "inşâ etme, büyük bir yapı dikme" gibi anlamlara geldiği Amr b. Ebî Amr'ın "Gökyüzünde bize bir bina diktiler, Direkleri kuvvetli ve uzun" (إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بَنَى لَنَا ... بَيْتًا دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ)şiiriyle delil getirilerek tespit edilmiştir.[537]

Darb-ı meseller de zaman zaman kelime açıklamalarında kullanılmıştır. (شف) babında kelimenin anlamlarından birinin "içip tüketmek" manasına geldiğini tespit için atasözü şâhit olarak getirilmiştir. "Bardağı tüketmekle suya kanılmaz." anlamında (ليس الري عن التشاف) ifadesine yer verilmiştir.[538]

4. Eserin Literatürdeki Yeri

Kendinden önceki garîbü'l-hadîs sahasına dair olan birikimden istifade eden Harbî'nin eserinin kendinden sonraki döneme nasıl bir etkide bulunduğu eserin önemini gösterme adına merak edilen bir husustur. Harbî eserini telif ettiğinde dil bilgini Ebü'l-Abbâs es-Sa'leb'in (ö. 291/905) bir muhaddisin bu türden bir kitap yazabilmesine şaşırdığı görülmektedir. Ancak Harbî'nin eseri kaynaklarda yer aldığına göre zaman içinde Endülüs'e kadar ulaşabilmiştir.[539]

---

[534] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 29; Diğer örnekler için bakınız, I, 16, 231, 235, II, 395, 557, 762, III, 931, 937, 938, 1108, 1194, 1212.

[535] Buhârî, Enbiya, 60.

[536] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 241; Diğer örnekler için bakınız, I, 292, 322, II, 347

[537] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, II, 570; Diğer örnekler için bakınız, I, 46, 123, 134, II, 507, 684, 761, III, 1002, 1104.

[538] Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, II, 818; Diğer örnekler için bakınız, I, 64, 75, 91, 180, 195, III, 927, 1025, 1144.

[539] İbn Hayr el-İşbîlî, *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî*, s. 245.

Garîbü'l-hadîs kitaplarının en güzellerinden olduğunu ifade edenlerin yanı sıra[540] özellikle bu alanda önemli bir yeri olan Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) değerlendirmesi olumsuz içeriğe sahiptir. İbnü'l-Esîr, kitabın hacimli oluşunun kullanımı güçleştirdiğini ve insanları eserden uzaklaştırdığını ifade etmektedir.[541]

Eser telif yöntemi olarak muhaddisler ve dilcilerin belli yöntemlerini birleştirerek oluşturduğu üslup görebildiğimiz kadarıyla daha sonraki garîbü'l-hadîs müelliflerince benimsenmemiştir. Ancak bu durum Harbî'nin bilinmediği veya eserinden istifade edilmediği yönünde anlaşılmamalıdır. Zira garîb kelimeler ile ilgili izahları ve nakilleri Ebû Süleymân el-Hattâbî (ö. 388/998), Ebû Ubeyd el-Herevî (ö. 401/1011), Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin eserlerinde yer almaktadır.[542]

Ayrıca sadece garîbü'l-hadîs edebiyatı içerisinde değil sözlükler ve şerhlerde de Harbî'nin eserine atıflar görmek mümkündür. Ebû Bekr el-Enbârî (ö. 328/940), Ebû Mansûr el-Ezherî (ö. 370/980), Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002), Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebû Mansûr el-Cevâlîkî (ö. 540/1145), Bedrüddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), İbn Hacer el-Askalânî, Bedrüddîn el-Aynî gibi alimler bu konuda örnek olarak verilebilir.[543]

[540] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 190.

[541] İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 12.

[542] Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî el-Büstî, *Garîbü'l-hadîs* (thk. Abdülkerîm İbrahim), Dımeşk: Dâru'l-Fikir, 1402/1982, I, 251, 499; Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kurân ve'l-hadîs* (thk. Ahmed Ferîd el-Müzeydî), Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999, I, 71, 109, 126, II, 440, 442, 443, 543, 565, III, 769, 1001; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 347, 422, 607, 918, 970.

[543] Ayrıca bakınız. Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, I, 58-90

SONUÇ

Ebû İshâk İbrahim b. İshâk el-Harbî, III./IX. asırda Abbâsîler döneminde başkent Bağdat'ta yaşamıştır. Bu dönem sosyal, siyâsî ve ilmî boyutuyla farklı dinamikleri içinde barındıran bir zaman dilimidir. Harbî, bu alanlardaki gelişmelere kayıtsız kalmamış, gerek yaşayışıyla gerekse eserleriyle olaylara yaklaşımını ortaya koymuştur. İdarecilerle yakın bir münasebete girmemiş, dönemin güncel konularından olan halku'l-Kur'ân meselesinde ğayri mahlûk görüşünü savunanlardan olmuştur.

Hadis ilmine duyduğu ilgi servetini bu yolda harcamasına vesile olmuş ancak dönemin yaygın uygulamalarından biri olan ilmî seyahat düzenlediğine dair açık ve somut bilgiler tespit edilememiştir. Bununla birlikte başkette bulunmanın avantajını kullanarak çok sayıda muhaddisten ilim almıştır. İsnadlı rivayete önem veren Harbî, diğer alanlarda da hadisçilerin tutumunu imkan nispetinde sürdürmüştür. Nakil bulunan bir konuda kendi görüşünü belirtmekten uzak durmaktadır. Anlayış olarak Ehl-i hadîs içerisinde Ahmed b. Hanbel'in tavrına yakın bir tutum içerisinde olan Harbî, hocasının görüşlerini ve eserlerini nakletmesiyle de ön plana çıkmıştır.

Hadis dışında dil, fıkıh, ensâb ve tefsir gibi alanlarla da temayüz eden Harbî, çoğu günümüzde mevcut olmayan eserler kaleme almıştır. Nispetinde şüphelerin bulunduğu *Kitâbü'l-Menâsik* adlı eser, ülkemizde daha ziyade ona nispetle anılmaktadır. Onun günümüze ulaşan diğer eserleriyle mukayese edildiğinde bariz farkların bulunması eserin ona ait olamayabileceğine dair veriler sunmaktadır.

Çalışmada Harbî'nin hadis usûlü konularının çeşitli meselelerine dair görüşlerinin de tespiti için uğraşılmıştır. Semâ esnasında imlayı kabul etmeyen Harbî, icâzet ve münâvele metotlarıyla hadis naklini uygun görmemektedir. Ancak telfik konusunda mütesâhil bir tavır takınmıştır. Râvilerin isimleri, nisbeleri, doğum ve ölüm tarihleri hakkında da dikkate değer müktesebâtı bulunan Harbî, bu bilgilerini râvi değerlendirmelerinde aktif bir şekilde kullanmıştır.

Münekkit kimliği olmasına ve bu alanda eserler kaleme almasına rağmen bazı tabakât kitaplarında bu yönünden bahsedilmemiştir. Bu durumun oluşturduğu olumsuzluk son zamanlarda yapılan bazı çalışmalarla giderilmeye çalışılmıştır. Ricâl

tenkidinde Mizzî, Moğultay b. Kılıç ve İbn Hacer gibi alimlerin kaynakları arasında yer almaktadır.

Ricâl değerlendirmelerinde kullandığı lafızlar döneminin genel gidişatına uygun olmakla birlikte "ğayruhu evsaku minhü" gibi kullanımları kapalılık arz etmektedir. Günümüzde yapılan çalışmalarda bu lafzın zayıf râviler için kullanıldığı neticesine varılmıştır. Kendi değerlendirmelerinin yanı sıra hocalarının ifadelerini de nakletmesi alandaki birikimini göstermesi açısından dikkat çekmektedir.

Muhaddislerin ve dil bilginlerinin belli yöntemlerini mezc ederek hazırladığı *Garîbü'l-hadîsi*'n daha sonraki literatürü telif usulü olarak etkilemediği belirtilebilir. Bununla birlikte sözlükler ve şerhlerde kelime açıklamaları hakkında Harbî'ye atıflar bulmak mümkündür.

Ülkemizde kendisiyle ilgili herhangi bir çalışmanın yapılmadığı bir âlim olması nedeniyle araştırılacak yönlerinin bulunduğu belirtilmelidir. Dil, fıkıh, tefsir ve ensâb alanlarında Harbî'nin birikiminin araştırılması onun İslâmî ilimlere sunduğu katkıyı ortaya koyma adına somut bir adım olacaktır.

KAYNAKÇA

Abbâdî, Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Tabâkâti'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye* (thk. Gösta Vitestam), Leiden: E. J. Brill Yayınevi, 1964.

Abdurraûf, Muhammed, "Müsnedü Ahmed b. Hanbel", *el-Va'yü'l-İslâmî*, 1974, sayı: 120.

Abdül-Âl, İsmail Sâlim, *el-Bahsü'l-fıkhî tabîatühü hasâisuhü usûlühü masadiruhü*, Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 1429/2008.

Ahatlı, Erdinç, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târihi* (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1998.

Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm 1- 3*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Akgül, Yusuf, *Edebî Tür Olarak Garîbû'l-hadis (Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi)* (doktora tezi, 2006), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Ali Aktan, "el-Mu'temid-Alellâh", *DİA*, XXXI, 387-388.

--------, "el-Mu'tazıd-Billâh", *DİA*, XXXI, 383-384.

Akyüz, Ali, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, XI, 2003, s. 161-176.

Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi Cerh ve Ta'dil İlmi*, İstanbul: İFAV, 1997.

--------, *Ricâl İlmine Giriş*, İstanbul: İFAV, 2007.

--------, "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXII, 2007/1, s. 5-18.

--------, "Tahvil", *DİA*, XXXIX, 400.

Attâr, Feridüddin, *Tezkiratü'l-evliya* (nşr. Ahmed Ârâm), ts.

Avcı, Casim, "Nisbe", *DİA*, XXXIII, 142-144.

Avvâme, Muhammed, *Eseru'l-hadîsi'ş-şerîf fi'htilâfi'l-eimmeti'l-fukahâi radıyellahü anhüm*, Kahire: Dâru's-Selâm, 1407/1987.

Ayas, Tahir, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği* (yüksek lisans tezi, 2017), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2013.

'Azamî, Muhammed Mustafa, *Menhecü'n-nakd ında'l-muhaddisîn neş'etühû ve ta'rîhuhû*, el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's-Su'udiyye: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1990.

Bağdatlı İsmâil Paşa, İsmâil b. Muhammed Emîn b. Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, I-II, İstanbul: Vekâletu'l-Ma'ârif, 1951.

Başer, Hacı Bayram, *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci*, İstanbul: Klasik, 2017.

Bedevî, Abdurrahman, *Min târîhi'l-ilhâd fi'l-İslâm*, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1980.

Bedir, Murteza, "Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 07-08-09 Kasım 2008, 2011, I, 621-632.

Bedrüddîn el-Aynî, Ebû Muhammed, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut: Dâru'l Fikr, ts.

Bekr Ebû Zeyd, *Tabakâtü'n-nessâbîn*, Riyad: Dârü'r-Rüşd, 1407/1987.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *Kitâbü'l-esmâ ve's-sıfât* (nşr. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî), I-II, Cidde: Mektebetü's-Sevâdî.

----------, *Menâkibü'ş-Şâfiî* (nşr. Ahmed Sakr), Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1391/1971.

----------, *el-Câmi' li-Şuabi'l-imân* (thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî ve Abdülalî Abdülhamîd), I-XIV, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.

----------, *es-Sünenü'l-kübra* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), I-XI, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Bozkurt, Nahide, *Mutezile'nin Altın Çağı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

----------, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi* (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, ss. 11-25.

Brockelmann, Carl, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî* (Arapça editörü, Mahmûd Fehmî Hicâzî), 1993.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cü'fî, *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr* (thk. Hâşim en-Nedvî ve diğerleri), I-IX, Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, ts.

Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (doktora tezi, 2009), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Câsir, Hamed, "Mahtût an Meâlim Cezîrati'l-Arab li'l-İmâm el-Harbî (198 _ 285 h) _ 2_", *Mecelletü'l-Arab*, Yıl: 1388/1968, Sayı: 3/3, s. 196-198.

----------, "Mahtût an Meâlim Cezîrati'l-Arab li'l-İmâm el-Harbî (198 _ 285 h) _ 3_", *Mecelletü'l-Arab*, Yıl: 1388/1969, Sayı: 3/4, s. 289-291.

Cemîl, Zâfir Hayrullah, *Garîbü'l-hadîs liİbrâhîm b. İshâk el-Harbî (285 h.) -dirâseten lügaviyyeten-* (yüksek lisans tezi, 1427/2007), el-Câmiatü'l-İslâmî, Külliyyetü'l-Âdâb.

Cirit, Hasan, Halkın İslam Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.

----------, *Hadise Giriş Tarihçe, Literatür ve Seçme Hadisler*, İstanbul: Raybet Yayınları, 2011.

----------, "Süleyman b. Harb", *DİA*, XXXVIII, 89.

----------, "Hicrî II. Asır Muhaddis ve Fakihlerden Leys b. Sa'd, İlmî Kişiliği ve Eserleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sayı: 18, s. 183-201.

----------, “Buhârî’nin el-Câmi’u’s-Sahîh ile Küleynî’nin el-Kâfî Adlı Eserlerinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Önemi”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 2005, II, sayı: 1, s. 203-220.

----------, “Kussas”, *DİA*, XXVI, 463-464.

----------, “Vaaz”, *DİA*, XL, 405-406.

Cübûrî, Besîm Mehdî Dervîş Halef, “el-Akvâlü’n-nakdiyye li’l-İmâm İbrâhîm b. İshâk el-Harbî (285 h.) Dirâse Mukârane”, *Mecelletü Câmi‘atü Tikrît li’l-‘Ulûmü’l-İnsâniyye*, 2016, XXIII, sayı: 1, s. 469-510.

Cübûrî, Hâlid Hammâde Sâlih, “el-İmâm Ebî İshâk el-Harbî (285 h.) ve kavlühû “ ve ğayruhû evsaku minhü” Dirâse Nakdiyye Mukârane”, *Mecelletü Câmi‘atü Tikrît li’l-‘Ulûmü’l-İnsâniyye*, 2015, XXII, sayı: 11, s. 122-155.

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri*, İstanbul: İFAV, 2013.

Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973.

----------, “Arap”, *DİA*, III, 276-309.

Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, *el-İlel* (nşr. Muhammed b. Sâlim b. Muhammed ed-Debâsî), I-X, Beyrut: Müessesetü’r-Reyyân, 1432/2011.

Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd, *Nakzu Osmân b. Saîd ale’l-Merisiyyi’l-Cehmiyyi’l-anid fime’ftera alellahi mine’t-tevhid* (nşr. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî), Kahire: Mektebetü’l-İslâmiyye, 1433/2012.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu’l-müfessirîn*, I-II, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983.

Dayf, Şevki, *el-Medârisu’n-nahviyye*, Kahire: Dâru’l-Meârif, 1968.

Demirayak, Kenan, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum: Şafak Yayınları, 1998.

Dinçoğlu, Mehmet, *Ebû Dâvud’un Sünen’i (Kaynakları ve Tasnif Metodu)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Dîneverî, Ebû Bekr Ahmed b. Mervân el-Mâlikî, *el-Mücâlese ve cevâhiru’l-ilm* (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen), I-X, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419.

Dölek, Adem, *Garîbu'l-Hadis Edebiyatı ve Abdullatîf el-Bağdâdî'nin "el-Mücerred fi Ğarîbi'l-Hadîs" İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi* (doktora tezi, 1996), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dukr, Abdülğanî, *Ahmed b. Hanbel İmâmü Ehli's-Sünne*, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1420/1999.

Dûrî, Abdülazîz, "Kütübü'l-Ensâb ve Târîhü'l-Cezîra", *Mecmeu'l-Lugati'l-Arabî'l-Ürdinî*, 1979.

Durmuş, İsmail, "İstişhâd", *DİA,* XXIII, 396-397.

Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâinî, *Müsnedü Ebî Avâne* (thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî), I-V, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998.

Ebû Hâtim el-Büstî, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî, *es-Sikât* (ed. Muhammed Abdülmuîd Hân), I-X, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, 1393/1973.

Ebû Gudde, Abdülfettâh, *Mes'eletü halkı'l Kur'anî ve eseruhâ fî sufûfi'r-ruvâti ve'l-muhaddisîne ve kütübi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah b. Ahmed el-İsfehânî, *Hilyetu'l-evliyâ' ve tabakâtu'l-esfiyâ'*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Fikr ve Mektebetü'l-Hanci, 1416/1996.

----------, *Ma'rifetü's-sahâbe* (thk. Âdil b. Yûsuf el-Azârî), I-VII, Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1419/1998.

Ebû Zehv, Muhammed, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn ev Inayetü'l-ümmeti'l-İslâmiyyeti bi's-sünneti'n-Nebeviyye*, Riyad: Şirketü't-Tıbâati'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, 1404/1984.

Ebü't-Tayyib el-Luğavî, Abdülvâhid b. Ali el-Halebî, *Merâtibu'n-nahviyyîn* (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim), Kahire: Mektebetu Nehda, ts.

Efendioğlu, Mehmet, "el-Musannef", *DİA*, XXXI, 237-238.

----------, "Vefeyât", *DİA*, XLII, 603-605.

Elmalı, Hüseyin, Şükrü Arslan, "Garîb", *DİA,* XIII, 374-375.

Enbârî, Kemâlüddîn Ebü'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillah el-Ensârî, *Nüzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'* (thk. İbrâhim es-Sâmerrâî), Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985.

Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım, *ez-Zâhir fî meâni kelimâti'n-nâs* (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.

Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2012.

Erkaya, Musa, "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, XIII, sayı: 2, s. 247-274.

Erul, Bünyamin, "Telfik", *DİA*, XL, 400-401.

----------, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbu'l-luğa*, I-VIII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.

Fayda, Mustafa, "Ensâb", *DİA*, XI, 244-249.

Ferrâ, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *el-Udde fî usûli'l-fıkh* (thk. Ahmed b. Ali Seyr Mübarekî), I-V, Riyad: 1410/1990.

----------, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (nşr. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), I-III, Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal, 1999/1419.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kub b. Süfyân, *el-Ma'rife ve't-târîh* (nşr. Halil el-Mansûr), I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

Görmez, Mehmet, "Fıkhü'l-hadîs", *DİA*, XII, 547-549.

Gürler, Kadir, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı -İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği-*, Bursa: Emin Yayınları, 2007.

Ğavrî, Seyyid Abdü'lmâcid *el-Medhal ilâ dirâseti ilmi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, Dımeşk: Dâru İbni Kesîr, 1433/2012.

Hadîsî, Hadîce, *el-Medârisü'n-nahviyye*, İrbed el-Ürdün: Dâru'l-Emel, 1422/2001.

Hadûşî, Ömer b. Mesûd, *Delîlü'l-felâh fî ma'rifeti ba'zı elfâzi'l-mustalah*, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Hâkim, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hâfız en-Nîsâbûrî, *Kitâbü ma'rifeti ulûmi'l-hadîs* (thk. es-Seyyîd Muazzam Hüseyn), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1437/2016.

----------, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (thk. Mustafa Abdülkâdir Ata), I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.

Hanbel b. İshâk b. Hanbel, *Zikru mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Muhammed en-Nağş), 1403/1983.

Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk, *Garîbü'l-hadîs* (thk. Süleyman b. İbrâhîm b. Muhammed el-Âyid), I-III, Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1985.

----------, *Risâle fî enne'l Kur'âne gayru mahlûkin ve yelîhe Risâletü İmâm Ehli's Sünne ve'l-Cemâati Ahmed b. Hanbel ile'l Halîfeti'l-Mütevekkil fî mes'eleti'l Kur'ân* (thk. Ali eş-Şebîl), Riyad: Dârû'l-Âsıme li'n-neşr ve't-tevzi', 1416/1995.

----------, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra* (thk. Hamed el-Câsir), Riyad: Menşûrâtü Dâri'l-Yemâme li'l-Bahsi ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, Birinci Baskı, 1389/1969; İkinci Baskı, 1401/1981.

----------, *İkrâmü'd-dayf* (thk. Abdullah Haccâc), Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî.

Hasen, İbrâhîm Hasen, *Târîhü'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, I-IV, Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, 1416/1996.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târihu Medineti's-Selâm* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, I- XVII, 2001/1422.

----------, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih* (thk. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Yûsuf el-Ğarâzî), I-II, Riyad, Dâru İbni'l-Cevzî, 1421.

----------, *el-Mûdih lievhâmi'l-cemi' ve't-tefrîk* (thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî), I-II, Mekke: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985.

----------, *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (thk. Mahmûd Tahhân), I-II, Riyad, Mektebetu'l-Ma'ârif, 2007.

----------, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (nşr. Ebû Abdillah es-Sûrakî, İbrahim Hamdî el-Medenî), el-Medînetü'l-Münevvera: el-Mektebetü'l-İlmiyye.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Büstî, *Garîbü'l-hadîs* (thk. Abdülkerîm İbrâhîm), I-III, Dımeşk: Dâru'l-Fikir, 1402/1982.

Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed, *el-Garîbeyn fi'l-Kurân ve'l-hadîs* (thk. Ahmed Ferîd el-Müzeydî), I-VI, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.

Hibetullah b. Selâme, Ebü'l Kâsım, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, Kahire: Mektebe ve Matbu'a Mustafa el-Bâbi'l-Halebî ve Evlâdihi, 1960.

Hudayr, Ahmed b. Süleymân b. Sâlih, *Menhecü'l-İmâm Ebî İshâk el-Harbî ve Akvâlühü fi't-tefsîr (ceman ve dirâseten)*, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Dîn Kısmu'l-Kur'ân ve Ulûmihî, 1426.

Hüseynî, Ebû Bekr b. Hidâyetillah, *Tabakâtü'ş-Şafiiyye* (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1982.

'Isâvî, İdrîs 'Asker Hasen, "Ebû İshâk el-Harbî ve akvâlühü fî'l-cerhi ve't-ta'dîl", *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*, 2016, sayı: 13, s. 100-182.

İbn Adiyy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adiyy el-Cürcânî, *el-Kâmil fi'd-duafâi'r-ricâl* (thk. Âdil Ahmed Abdü'lmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz), I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillah eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dımaşk ve zikru fazlihâ ve tesmiyetü men hallehâ mine'l-emâsil ev ictâze bi-nevâhihâ min varidîhâ ve ehlihâ* (Ömer b. Ğarâme el-Amravî), I-LXXX, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995

İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (thk. Muhammed Hâmid el-Fakî), I-II, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, ts.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), I-X, Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1423/2002.

----------, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvid), I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

----------, *el-Mu'cemu'l-müfehres ev Tecrîdu esanîdi'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-mensûra* (thk. Muhammed Şükür el-Meyâdînî), Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998.

----------, *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfiî'l-Kebîr* (nşr. Ebû Âsım Hasen b. Abbâs b. Kutb), I-IV, Müessesetü Kurtuba ve Dâru'l-Mişkât, 1416/1995.

----------, *Tehzîbü't-Tehzîb* (nşr. İbrahim ez-Zeybek ve Âdil Mürşid), I-IV, Müessesetü'r-Risâle, ts.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zaman* (thk. Dr. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 2013.

İbn Kâni', Ebü'l-Hüseyn Abdülbâki b. Kâni', *Mu'cemü's-sahâbe* (thk. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Sâlim el-Misrâtî), I-III, Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Basrî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (thk. Yâsin Muhammed), I-XX, Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1431/2010.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni* (thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), I-XV, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417/1997.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî Rüveyfiî, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânuddîn İbrâhim b. Muhammed b. Abdullah ed-Dımaşkî, *el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed* (nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn), I-III, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1990/1410.

İbn Müflih el-Makdisi, Muhammed, *el-Âdâbü'ş-şer'iyye* (thk. Şuayb el-Arnaûd, Ömer el-Kayyam), I-III, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.

----------, *Kitâbü'l-Furû' ve meahü Tashîhu'l-Furû'* (thk. Abdullah et-Türkî), I-XII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003.

İbn Receb el-Hanbeli, Zeynuddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî* (thk. Nurettin 'Itr), I-II, Beyrut: Daru'l-Ata', 2001.

İbn Tağrîberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tagriberdi el-Atâbeki, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XVI, Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, 1383/1963.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm ed-Dımaşkî, *Mecmû'u'l-fetâvâ* (nşr. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım), I-XXXV, Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd, 1995.

İbn Salâh, *Ulûmü'l-hadîs* (nşr. Nureddîn Itr), Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *el-İlelu'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye* (thk. İrşâdulhakk el-Eserî), I-II, Faysalâbâd: İdâratu'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1981/1401.

----------, *el-Muntazam fî târîhi'l-mulûki ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XIX, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

----------, *Sıfatu's-safve* (nşr. Mahmûd Fâhûri), Dâru'l-Ma'rife, II. Bs. 1979/1399.

----------, *A'mârü'l-a'yân* (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî) Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994/1414.

----------, *el-Misbahu'l-mudi' fî hilafeti'l-Mustazi*, Beyrut: Şirketü'l-Matbûât li't-tevzi ve'n-neşr, 2000.

----------, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki), Cize: Dâru Hicr, 1409.

----------, *Kitâbü'l-Kussâs ve'l-müzekkirîn* (nşr. Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.

İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddin b. Abdurrahmân b. Muhammed, *Nüzhetü'l-elibba fi tabakâti'l-üdebâ* (thk. Dr. İbrâhim es-Samerrâî), Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985.

İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü’l-ğâbe fî ma‘rifeti’s-sahâbe*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

----------, *el-Kâmil fi’t-târîh* (thk. Halîl Me’mûn Şîhâ), I-IX, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1432/2011.

----------, *el-Lübâb fî tehzîbi’l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır, 1400/1980.

İbnü’l-Esîr, Ebu’s-Sa‘âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî ğarîbi’l-hadîs ve’l-eser* (nşr. Ali b. Hasen el-Halebî), el-Memleketü’l-Arabiyyetü’s-Suûdiyye: Dâru İbni’l-Cevzî, 1421.

İbnü’l-Fakîh, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbü’l-büldân* (thk. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1416/1996.

İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Şihâbüddîn Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb* (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), I-IX, Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1433/2012.

İbnü’l-Kıftî, Cemâlüddîn Ebü’l-Hasen Ali b. Yûsuf b. İbrâhim eş-Şeybânî, *İnbâhu’r-ruvât alâ enbâhi’n-nuhât* (thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim), Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, I-IV, Beyrut: Müessesetu’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1982.

İbnü’l-Müberrid, Cemâlüddin, *Mu‘cemü’l-kütüb* (Tamamlayan, Abdullah b. Dâvud ez-Zübeyrî el-Hanbelî (thk. Yüsrî Abdülganî el-Büşra), Mısır: Mektebetü İbn Sînâ, 1989.

İbnü'l-Mülakkın, Siraceddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed el-Endelüsî et-Tekrûri eş-Şâfii, *el-Akdü'l-müzheb fî tabakati hamaleti'l-mezheb* (nşr. Eymen Nasr el-Ezheri ve Şehid Mühenna), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1997.

İbnü’n-Nedîm, Ebü’l-Ferec, *el-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), ts.

İbn Tayfûr, Ebü’l-Fadl Ahmed b. Ebî Tâhir, *Kitâbü Bağdâd* (nşr. es-Seyyîd İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1423/2002.

İğde, Muhyettin, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, İstanbul: İFAV, 2016.

İsbehânî, Ebu'l-Kasım b. Muhammed b. el-Fadl, *Siyeru's-selefi's-sâlihin* (nşr. Dr. Kerim b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed), Dâru'r-Râye, 1999/1420.

İsnevî, Cemaleddin Abdürrahim, *Tabakâtü'ş-şafiiyye* (thk. Abdullah el-Cübûri), Riyad: Dârü'l-Ulum, 1981.

İstemi, Fuat, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

İşbîlî, İbn Hayr, *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Muhammed Beşşâr Avvâd), Tûnus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

Kaçar, Halil İbrahim, "Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslam Kültürüne Katkıları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 07-08-09 Kasım 2008, İstanbul: İFAV, 2011, I, s. 633-645.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Mûsâ el-Mâlikî, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, I-II, Kahire: Dâru't-Türâs ve Tûnus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1978.

Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadîsler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkîdi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980.

----------, "Harbi", *DİA*, XVI, 115-119.

----------, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, XIII, 376-378.

----------, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 75-80.

Karabudak, Muhsin, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri* (yüksek lisans tezi, 2010), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İstanbul: İFAV, 2014.

Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

----------, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 80-82.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs* (nşr. Muhammed Behcet el-Baytâr), Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1431/2010.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillah el-Kustantini el-Usmâni Hacı Halife, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), I-VI, İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye; İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.

----------, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. M. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge Kilisli), I-II, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi.

Kaya, Mahmut, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88-90.

Kazvînî, Sirâcüddîn Ömer b. Ali, *Meşyeha* (thk. Âmir Hasen Sabrî), Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1426/2005.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Dımeşk: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.

Kelpetin, Mahmut, "Hamed el-Câsir", *DİA*, EK-1, 525-527.

Kırbaşoğlu, Mehmed Hayri, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, Ankara: Otto Yayınları, 2017.

----------, "Allah'ın Kelâm'ı Olması Açısından Kur'ân'ın Mâhiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Maqdisî'nin "Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Haqîqati'l-Qur'ân'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, XXVIII, s. 427-444.

Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

Koçyiğit, Talat, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: Tükiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

----------, *Hadis Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayıları, 1998.

Kuran, Özlem Züleyha, *Abbasi Dönemi Şiiri Nazım Türlerinde Yenilik Hareketleri* (yüksek lisans tezi, 2013), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kurayse, Hişam, "el-Harbî, Ebû İshâk İbrâhim b. İshâk", *Mevsûatü a'lami'l-ulemâi ve'l-udebi'l-Arabi ve'l-Müslimin*, VI, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2005.

Kutlu, Sönmez, *Selefiliğin Fikrî Arkaplanı-İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*, Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Kuzudişli, Bekir, *Hadis Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.

Kütübî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeylü aleyhâ* (thk. Dr. İhsân Abbâs), I-V, Beyrut: Dâru Sadır, ts.

Lalekâî, Ebü'l Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî, *Şerhu Usûli'l-i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâa*, Dâru'l-Âsâr ve Dârû'l-Basîra, 1422/2001.

Landau, Jacob M., "Küttâb", *DİA*, XXVII, 3-4.

Leknevî, Ebü'l Hasenât Muhammed Abdülhay el-Hindî, *er-Raf'u ve't-tekmîlü fi'l-cerhi ve't-ta'dîl* (thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde), Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l İslâmiyye, 1433/2012.

Lüheydân, Dahîl b. Sâlih, *Tahrîcü ve dirâsetü'l-ehâdîsi'l-merfüati fî Ğarîbi'l-hadîs li'l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min bâbi s-c-r ilâ bâbi r-e-y* (doktora tezi, 1415/1416), I-VIII, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye.

----------, *Ziyâdâtü'l-Katîî ale Müsnedi'l-İmâm Ahmed diraseten ve tahricen*, Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1422.

----------, "el-Ehâdîsü'l-merfüa fî Kitâbi Ğarîbi'l-hadîs li'l-İmâm el-Harbî (198-285 h.) min bâbi r-y-e ilâ bâbi nihâyeti bâbi n-ş-f", *Mecelletü Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, 1422/2001, sayı, 34, s. 67-218.

Mahmûd, Huseynî Mahmûd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fi târîhi'n-nahvi'l-'Arabî*, Müessesetü'r-Risâle, Dâru Ammâr, ts.

Mağribi, Ebû Ya'la el-Beydavi, *er-Risâletü'l-müstetrafe libeyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe ve yeli et-Ta'likâtü'l-müstazrafe ale'r-Risâleti'l-müstetrafe,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Makdîsî, Takiyyüddin Abdülğâni b. Abdilvâhid b. Ali b. Sürûr, *Mihnetü'l-İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1407/1987.

Mansûrî, Ebü't-Tayyîb Nâyif b. Salâh b. Alî, *er-Ravdu'l-bâsim fî terâcimi şüyûhi'l-Hâkim*, Riyad: Dâru'l-Âsıme li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1432/2011.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. Kemâl Hasen Mer'ı), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Mezâhirî, Takıyyüddîn en-Nedvî, *İlmü ricâli'l-hadîs*, el-Medînetü'l-Münevvera: el-Mektebetü'l-Îmân, 1408/1987.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1980.

Moğultay b. Kılıç b. Abdillah el-Bekçerî el-Hanefi, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* (thk. Ebû Abdirrahman Âdil b. Muhammed, Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhim), I-XII, Kahire: el-Fârukü'l-hâdiseti li't-tıba ve'n-neşr, 1422/2001.

----------, *Şerhu Süneni İbn Mâce* (thk. Kâmil Uveyza), I-V, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1999.

Nawas, John, "Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies*, No. 4 (Kasım 1994), s. 615-629.

Neccâd, Ahmed b. Süleymân, *er-Red alâ men yekûlü'l-Kur'ân mahlûk* (thk. Rızâullah Muhammed İdrîs), Kuveyt: Mektebetü's-Sahâbe el-İslâmiyye, 1400/1980.

Neclâ Abdüddâim, Muhammed, *Eşheru kütübi garîbi'l-hadîs mine'l-karni's-sâlisi'l-hicrî ile'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, Câmi'atu Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Sudan, 2013/1434.

Nehhâs, Ebû Ca'fer, *Kitâbü'n-nâsih ve'l-mensûh* (thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed), Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1408.

Nevevi, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât* (nşr. Heyet), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

----------, *Sahîhu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, Müessesetü Kurtuba, I-XVIII, 1414/1994

Okuyucu, Nail, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, İstanbul: İFAV, 2015.

Oral, Mustafa, *Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)* (yüksek lisans tezi, 2017), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Önkal, Ahmet, "Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sayı: 3, s. 117-132.

Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, Ankara, Otto Yayınları, 2015.

Özmen, Ramazan, *Hanbelî Usûlcülerin Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

----------, *Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak (Fıkhu'l-hadîs İlmi)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

----------, "Hadîs ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürûet", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 32, s.107-142.

Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları, Şeybânî Örneği*, İstanbul: İFAV, 2015.

----------, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul: Klasik, 2011.

Palabıyık, Abdülkadir, *Garibu'l-hadis Nevinin Doğuşu ve Abdülgafir b. İsmail'in el-Müfhim li şerh-i garibi Sahih-i Müslim Adlı Eseri* (doktora tezi, 1997), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları Tarih, Usul, Tenkid, Yorum*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

Râcihî, Abduh, *Durûs fî mezâhibi'n-nahviyye*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1980.

Râvî, Taha, "Garîbü'l-hadîs", *el-Mecmeu'l-İlmî el-Arabî*, 1941, VII, sayı: 1, s. 319-325.

Râzî, Abdurrahman b. Ebi Hâtim Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temimi el-Hanzali, *Kitâbü'l-cerh ve't-ta'dîl* (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemâni), I-IX, Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye.

Rûdânî, Muhammed b. Süleymân, *Sılatü'l-halef bimevsûli's-selef* (nşr. Muhammed Hacî), Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988.

Safedî, Salahuddîn Halil b. Aybek, *el-Vâfî bi'l vefeyât* (nşr. Ebû Abdillah Celâl el-Asyûtî), I-XXIV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Sâlih, Muhammed Edîb, *Lemehât fî usûli'l-hadîs*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1418/1997.

Samerrâî, İbrahim, *el-Medârisü'n-nahviyye ustura ve va'kı*, Ammân: Dâru'l-Fikr, 1987.

Sandıkçı, S. Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara: DİB Yayınları, 1991.

Sayyâh, Ali b. Abdillah, *et-Terâcimü's-sâkıta min kitâbi İkmâli Tehzîbi'l-Kemâl li-Moğultay*, Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 1426.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl* (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, *Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs* içerisinde), Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007.

----------, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs* (thk. Abdülkerîm b. Abdillah b. Adirrahmân el-Hudayr ve Muhammed b. Abdillah b. Füheyd Âlü Füheyd), I-V, Riyad: Mektebetu Dâru'l-Minhâc, 1426.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb* (thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî v.d.), I-XII, Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1980-1984.

----------, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr* (thk. Münîra Nâci Sâlim), I-II, Bağdat: Dîvânü'l-Evkâf, 1395/1975.

Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsi, *el-Lüma'* (thk. Abdülhalim Mahmûd, Abdülbâki Sürûr), Dâru'l-Kütübi'l-hadisiyye ve Mektebetü'l-Müsenna.

Sezgin, Fuad, *Târîhü't-Türâsi'l-Arabî* (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî), İdâretü's-Sekâfeti ve'n-Neşri bi Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suud, 1403/1983.

Söylemez, M. Mahfûz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmûd Muhammed Tanahi), I-XX, Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1964/1383.

Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî, *Suâlâtu's-Sülemî li'd-Dârekutnî* (thk. Sa'd b. Abdillah el-Humeyyid ve Hâlid b. Abdirrahmân el-Cüreysî), Riyad: Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2007.

----------, *Tabakâtü's-sûfiyye ve yelihe Zikru nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* (thk. Mustafa Abdülkâdir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Subayhî, Ebû Enes İbrâhîm b. Saîd, *en-Nüketü'l-ceyyâdü'l-müntehabe min kelâmi şeyhi'n-nükkâd zehebeyi'l-asri'l-allâme Abdirrahmân b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî*, Advâü's Selef.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfi'î, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), I-II, İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964/1384.

----------, *Tahzîru'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs* (nşr. Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984.

----------, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.

----------, *Kitâbü'ş-şemârîh fî ilmi't-târîh* (nşr. Chr. Fr. Seybold), Leiden: Brill, 1312/1894.

----------, *Târîhu'l-hulefâ*, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1433/2012.

Şirâzi, Ebû İshâk eş-Şâfiî, *Tabakâtu'l-fukaha* (thk. İhsan Abbas), Dâru'r-Râidi'l-Arabi, II. Bs. 1981/1401.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk (Tarihü't-Taberi)* (nşr. Ebû Suhayb el-Kermi), Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Düvelî.

Tâhir, Ebû Lübâbe Sâlih Hüseyn, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, Tûnus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1431/2010.

Talû, Mehmet, "Ahmed b. Hâtim Bâhilî", *DİA*, IV, 484.

Tarikî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, *Mu'cemü musannefâti'l-Hanâbile min vefeyyâti 241 – 1420 hicriyye*, Riyad: 1422/2001.

Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, İstanbul: Beka Yayınları, 2016.

Temîmî, Abdullah b. Süleymân, *Mie fâide min Kitâbi Garîbi'l-hadîs li-Ebî İshâk İbrahim b. İshâk el-Harbî sâhibi'l-İmâm Ahmed*, https://ia802501.us.archive.org/27/items/alharbi-altameme/alharbi-altameme.pdf (erişim tarihi: 15 Haziran, 2017).

Thomas, David ve Barbara Roggema, *Christian-Muslim Relations a Bibliographical History*, Leiden: Brill, 2009.

Topgül, Muhammed Enes, "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler," *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2017, XXII, sayı: 42, s. 1-31.

Tozlu, İbrahim, *Moğultay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.

Tuğlu, Nuri, "Mihne Olaylarını Doğuran Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)", *Dinî Araştırmalar*, 2005, VIII, sayı: 23, s. 153- 170.

Turhan, Halil İbrâhim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi, Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul, İFAV, 2015.

Tülücü, Süleyman, "Binbir Gece Masalları Üzerine (Seçilmiş Bir Bibliyografya İle)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, sayı: 22, s. 1-53

Tünkî, Mahmûd Hasan, *Mu'cemü'l-musannifîn*, Beyrut: Matbaatu Zengu Garaf Tabbare, 1344/1926.

Uleymî, Mücirüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Hanbelî, *ed-Dürrü'l-müneddad fî zikri ashabi'l-İmam Ahmed radıyellahü anh* (thk. Dr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin), Kahire: Mektebetü't-Tevbe, Mektebetü't-Tevbe, 1992/1412.

----------, *el-Menhecü'l-Ahmed fî teracimi ashabi'l-İmâm Ahmed* (thk. Abdülkadir Arnaut- Mahmûd Arnaut), Beyrut: Dâru Sadır, 1997.

Umerî, Muhammed Ali Kâsım, *Dirâsâtü menheci'n-nakdi ında'l-muhaddisîn*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1420/2000.

Uraler, Aynur, *Sahabe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, İstanbul: İFAV, 2016.

Uyar, Gülgün, "Abbâsî Coğrafyasında Bir Neseb Âlimi: Zübeyrî (326/851) ve Kitâbu Nesebi Kureyş'ine Göre Neseb Bilim Usul, Muhteva ve İfade Şekilleri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2008, VI, sayı: 12, s. 127-152.

Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

Vadet, Jean Claude, "İbrâhim al-Harbî", *The Encyclopaedia of Islam*, 1986, III, 994.

Vâdiî, Ebû Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî, *Ricâlü'l-Hâkim fi'l-Müstedrek*, I-II, San'a: Mektebetü San'a el-Eseriyye, 1425/2004.

----------, *Terâcimü ricâli'd-Dârekutnî fî Sünenihî ellezî lem yeteraccem lehüm fi't-Takrîb ve lâ fî Ricâli'l-Hâkim*, San'a: Dâru'l Âsâr, 1420/1999.

Vüheybî, Abdullah b. Nâsır, "Hel Hüve'l Menâsik em Menâzilü't Turuk ve Hel Hüve li'l-İmâmi'l Harbî em li'l-Kâdî Vekî'", *Mecelletü'l Arab*, Yıl: 1409/1988, 23/7, 8, s. 433-442.

----------, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkini turuki'l-hacc ve meâlimi'l-Cezîra li'l-Harbî: İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm (198/285 h.) ev Kitâbü't-Tarîk li'l-Kâdî Vekî': Muhammed b. Halef b. Hayyân min telâmîzi'l-Harbî, müteveffâ sene 306 h*, Riyad: Dâru'l-Yemâme li'l-Bahsi ve't-Terceme, 1420/1999-2000. Üçüncü Baskı.

Yâfiî, Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Süleyman el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtü'l-cinan ve ibretü'l-yakzan fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havadisi'z-zaman* (nşr. Halil el-Mansûr), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1417.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillah Yâkut b. Abdillah er-Rûmi el, *Mu'cemü'l-üdebâ İrşâdü'l-erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib* (thk. Ömer Faruk et-Tabba'), I-VII, Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1999/1420.

----------, *Mu'cemu'l-büldân*, I-VII, Beyrut, Dâru Sâdır, 1995.

Yalar, Mehmet, "İslami Arap Şiiri ve Hz. Peygamber", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, XVIII, sayı: 1, s. 61-88.

Yarba, Rıdvan, "Cerh ve Ta'dîl Âlimlerine Göre Vâkıdî (ö. 207/823)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, XIV, sayı: 2, s. 143-168.

Yardım, Ali, "Buhâri ve et-Târih'ul-Kebîr'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, sayı: 5, s. 181-193.

Yavuz, Yûsuf Şevki, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 82- 87.

----------, "Kelam", *DİA*, XXV, 196-203.

Yazıcı, Mahmut, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, İstanbul: İFAV, 2015.

Yektar, Osman Nedim, "Cahiliye Döneminden Sonra Sahâbe Şiirinin Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD),* 2015, XIX, sayı, 2, s. 223-241.

Yıldırım, Kadri, "Didaktik Şiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, XVIII, sayı: 1, s. 171-207.

Yıldız, Fahreddin, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs* (doktora tezi, 2016), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I, 31-48.

----------, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, X, 283-284.

Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

Yücel, Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul: İFAV, 1998.

----------, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2015.

----------, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk Üç Asır-*, İstanbul: İFAV, 2014.

----------, "Hadis İlminde "Tarih" Anlayışı ve "Hadis Tarihi" Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) Türkiye'de İslami İlimler: Hadis*, 2013, sayı: 21, s. 271-302.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Huseynî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (thk. Heyet), I-XL, Dâru'l-Hidâye, ts.

Zehebî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963/1382.

----------, *Siyeru a'lami'n-nübela* (ed. Şuayb el-Arnaût), I-XXX, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014.

----------, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîri ve'l-a'lâm* (thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî), I-LII, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993/1413.

----------, *Tezkiratü'l-huffâz* (thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî), Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, 1377/1958.

----------, *Zikru men yu'temedü kavlühü fi'l-cerhi ve't-ta'dîl* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, *Erbeu resâil fi ulûmi'l-hadîs* içinde), Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1428/2007.

----------, *el-İber fî haberi men ğaber* (thk. Ebû Hâcer Muhammed b. Besyûnî Zağlûl), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

----------, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr alâ't-tabakâti ve'l-a'sâr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

----------, *Tezhîbü Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Eymen Selâme ve Abdüssemi' el-Bür'î), I-XI, el-Fârûku'l-Hadîse li'ttıba' ve'n-neşr, 1425/2004.

----------, *el-Muğnî fi'd-duafâ* (nşr. Nureddîn Itr), Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımaşkî, *el-A'lâm kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ'i mine'l-Arabi ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*, I-VIII, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Endelüsî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), Kahire: Dâru'l-Maârif, 1984.